JAHNAVI SANSKRIT E-JOURNAL

WELCOME TO

Jahnavi Sanskrit E-Journal (जाह्नवी संस्कृत-ई-शोधपत्रिका)

A Peer reviewed, Refereed Journal Since 2010, **ISSN**- 0976-8645, **UGC RN**-41039, CARE & SCOPUS Applied, Vol-II, Year-14

Website- http://www.jahnavisanskritejournal.in/, DIO- 54.pdf (jahnavisanskritejournal.in)

E-Mail- jahnavisanskritjournal@gmail.com , Mob : 831-815-4948

प्रकृताङ्ककार्यकारी-सदस्याः

मुख्यसम्पादकः	विद्यावाचस्पति डा सदानन्द झा
सम्पादकाः	डा सुमन् के. एस्. डा दीपिका दीक्षित, डा बिपिन कुमार झाः
पुनर्वीक्षकाः	Dr.Radhavallabha, Dr. Amit, Dr. Rajesh, Dr. Shashi, Dr. Ramesh Chandra Nailwal, Dr Sudarshan Chakradhari, Dr Sachin
विशिष्टपुनर्वीक्षकाः	प्रो. कमलेश चौकसी
प्रकाशकः	सारस्वत-निकेतनम्
प्रतिनिधयः (लोकार्पणसन्दर्भे)	डा सुमन के एस्
तकनीकिप्रवन्धनसहायकः	रित्ज़ वेब होस्टिंग, बंगलोर, डी नेक्स्ट्, बिहार, श्री मनीष मिश्र

सारस्वत-निकेतनाख्या संस्कृतसेवासरणिः पूज्यगुरुपादैः कीर्तिशेषैः राष्ट्राधीशपुरस्कृतैः **देवानन्दझावर्य्यैः** प्रातस्मरणीयैः स्वनामधन्यैः राष्ट्राधीशपुरस्कृतैः **तुलानन्दाऽपरनामनारायणझावर्य्यैश्च** उद्घाटिता विद्यावाचस्पत्युपाधिभाक्-सदानन्दझाऽनुगता एषा सरणिः बिपिनझाद्वारा संस्कृतानुरागिसहयोगैः विविधेषु रूपेषु संस्कृतप्रचार-प्रसाराय सन्नद्धा वर्तते तेषु रूपेषु एवायं प्रबन्धः जाह्नवी संस्कृत ई जर्नलनाम्ना विश्वेऽस्मिन् प्रथितः।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

पत्रिकापरिचयः

संस्कृतगङ्गेयम्पुरा कदाचिदिह भारतेऽजस्रम्प्रवहन्ती पुनरपि जगद्धिताय अमरलोकात् वतारणीया इत्यभिज्ञया एव अयं प्रयासः। इदं (सारस्वत-निकेतनमित्याख्यं जालपुटं संस्कृत-प्रेमिभि: संस्कृत-प्रेम्णा संस्कृत-प्रेमिणां कृते निर्मितम्। अतो यदि भवति संस्कृत-प्रेम अस्ति तर्हीदं भवत एव । संस्कृत-प्रेममात्रमपेक्षते न तु पाण्डित्यम् । आयान्तु, वत्सा इव संस्कृतकपिलाम्प्रति पुनरपप्युन्मुखो भवाम। तदैव वयम्भारतीयास्संस्कृत-मातुर्दिव्यपयसा पुन पुष्टम्भारतम्परमवैभवम्प्रापयन्तो विश्व-कल्याणं सिसाधयिष्यामः। जालपुटेऽस्मिन् सर्वे संस्कृत-प्रेमिण एकत्रीभविष्यन्ति । संस्कृत-गीतानि, संस्कृत-नाटकानि, संस्कृत-साहित्यम्, चर्चाः, संस्कृत-लेखनम्, पठनम्, तथा च यद्यद्वयञ्चिन्तयितुं शक्नुमस्तत्तदत्र मिलित्वा कर्तुं शक्यतेति एव अस्माकं दृष्टिरस्ति । सर्वेऽप्यनेन जालपुटमाध्यमेन सोत्साहं संस्कृत-संवर्धनाय कार्यरतो भविष्यन्तीति विश्वासेनेदमाह्वानम् । सारस्वत-निकेतनमित्यन्तर्गतविविधजालपुटानामन्वितिरस्ति। प्रकारान्तरेणेदं सारस्वत-निकेतनमित्याख्यं जालपुटङ्केन्द्रीयजालपुटरूपे विद्यते।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

विषयानुक्रमणिका

- पत्रिकापरिचयः 1
- सम्पादकीयम् 3
- प्रकाशकीयम् 5
- वैदिकयुगे भारतीयशिक्षापद्धतिः 6
- संस्कृत एवं स्वास्थ्य विज्ञान 14
- कोटा क्षेत्र की मूर्तिकला में प्रदर्शित आभूषण 33
- भारतीयवैज्ञानिकचिन्तनम् 44
- विष्णुधर्मोत्तरपुराणे प्रतिपादितानां कर्मकाण्डविषयाणां परिचयः 51
- Ideologies Appreciated by Westerners from Dvaita Vedanta 74
- Indian Goddesses 89
- India Is Still A Slave to British Laws Despite 75 Years of Independence. 99
- Deciphering Crime : An Examination of Moral Offenses in Smriti Literature 104
- Relevance And Need of Indian Knowledge Tradition in Contemporary Education System 111
- आचार्यस्य केशवाचार्यस्य कृतित्वम् 122
- Rama Rajya: Precepts for Rulers in the Ramayana 138
- वेदानुसार प्रकृति-मनुष्य के सम्बन्ध की उपादेयता 157
- शैवसम्प्रदायः शैवाचार्याश्च 163
- संस्कृतवाक्यगठने वाक्यार्थबोधे च कारकविभक्तीनां गुरुत्वम् 174

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सम्पादकीयम्

सृष्टौ या सर्गरूपा जगदवनविधौ पालनीया च रौद्री
संहारे चापि यस्याः जगदिदमखिलं क्रीडनं या पराख्या।
पश्यन्ती मध्यमाऽथो तदनु भगवती वैखरीवर्णरूपा
सास्मद्वाचं प्रसन्ना विधिहरिगिरीशाऽराधितालङ्करोतु।

अये वास्तविकविवेचनचणा विचक्षणाः विद्याविद्योतितान्तःकरणाः विद्वद्वरेण्याः सुरसरस्वतीपदपद्मानुरागिणः सुधियः पाठकाश्च।

विश्वस्य सर्वप्रथमान्तर्जालीय ई-मेल संस्कृतत्रैमासिक-जाह्नवी-पत्रिकायाश्चतुः-पञ्चाशदङ्कमिमं सुरसरस्वतीसेवापरायणानामाचार्याणां विविधबुधवन्दितचरणानां करकमलयोः समर्पयन् अमन्दमानन्दमनुभवामि।

जाह्नव्याः पत्रिकायाः संकलनसम्पादनादिभारः विविधराज्यानामन्ताराष्ट्रिय-कतिपय-लब्धख्यातीनां सारस्वतसाधकानां हस्ते न्यस्तः तेषाञ्च विशेषानुरोधादहं धुरि नियोजितः तदाज्ञां सोत्साहं शिरसा धारितवान् वार्धक्येपि वयसि । विविधमहापण्डितानां साहाय्येनेयं पत्रिका पञ्चदशवर्षात् सञ्चालिता विद्वत्समाजे सुप्रतिष्ठिता वर्तते । एतर्हि पत्रिकामिमां माध्यममासाद्य देशे महत्त्वाधायिनः संस्कृतग्रन्थाः अनूद्यन्तेऽभिनीयन्ते प्रचार्यन्ते सम्मान्यन्ते च। पत्रिकेयं संस्कृतप्रचार-प्रसारे बद्धपरिकरा राजनीतिविमुखा आक्षेपरहिताश्च जानन्त्येव पाठकाः शास्त्ररसिकाः। पत्रिकायाः अस्याः प्रारंभकालादेव लोकार्पणप्रक्रिया सुरभारत्याः परितः प्रसाराय समारब्धा । साम्प्रतं वैज्ञानिकसाधनं सौलभ्यात् समस्ते जगति कुटुम्बायमाने लोकार्पणकार्यक्रमाः देशे विदेशे च झटित्येव सर्वत्र ज्ञापिता भवन्ति। एतदर्थं विभिन्न देशे-विदेशे लोकार्पणकार्यक्रमः यथा सप्ताचलाधिपतेः पुर्यां, तिरूपतौ, वाराणस्यां, मिथिलायाम्, अमेरिकास्थ-अटलाण्टानगर्यादिषु संजातः।

अस्माकं परमसौभाग्यवशादस्याङ्कस्य लोकार्पणाय श्री श्री 1008 विश्वप्रसन्नतीर्थस्वामिभिः पेजावरमठउडूपिस्थैः अयोध्यायां श्रीरामप्रतिष्ठापनप्रमुखैः गुरूवरेण्यैः कृपानुमतिः प्रदत्तास्ति। अत एतान् महर्षिप्रवरान् सादरं जाह्नवीपरिवाराः वयं वन्दामहे सादरं सश्रद्धञ्च।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

जाह्नव्याः अस्याः लोकार्पणकार्यक्रम प्रसङ्गे देशे-विदेशे च वसन्तो बहुशो विद्यानुरागिणः अस्मान् मनसा-वाचा-कर्मणा च समुत्साहितवन्तः तेन च शक्तिं प्रेरणामासाद्य पत्रिकेयं सारस्वतरङ्गस्थले नरीनृत्यमाना अस्मद्विचारं भारतीसंस्कृतिसारं परिपोषयति परितः प्रचारयति हृदयं चास्माकं पुनातितराम्।

प्रस्तुताङ्के सप्तदशाधिकशोध-आलेखाः चयनसमित्यनुशंसया समावेशिताः। सर्वे शोधोपयोगिनः गवेषकाय । यद्यपि व्यालमुखवर्तिमणिपरिष्करणमिव संस्कृतपत्रिकासंचालनकार्यं दुष्करं भवति तथापि समेषां विद्वद्वन्धूनामालेखदातृणामाचार्याणां संस्कृतानुरागिणां करावलम्बमासाद्य धवलपक्षशशिकलेव जाह्नवीयं प्रवर्धते । अग्रेऽपि वर्धिष्यत इति में द्रढ़ीयान् विश्वासः। अस्याः पत्रिकायाः संचालने ये प्रत्यक्ष परोक्षरूपेण साहाय्यं कृतवन्तस्तेषां हार्दं हार्दं स्वागतं व्याहरन् चाशिषा संयोज्य विरमत्ययं जनः।

शिवशिरसि वसन्ती संविदानन्द नीरा
हृदय कलुष पुञ्जं प्रक्षिपन्ती विदूरे।
सधनतमसि दिव्यं ज्योति रालोकयन्ती।
प्रसरतु भुवि भव्या जाह्नवी कापि धन्या ।

श्रावणी पूर्णिमायाम्
(संस्कृतदिवसः)

श्रैमत्कः
झोपाख्यः (डॉ. सदानन्द झा)
प्राचार्यः, जे.एन.वी. लगमास्थ-
आदर्शसंस्कृतमहाविद्यालयस्य

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्रकाशकीयम्

जाह्नव्याः समारम्भः तदानीन्तने काले अभवत् यदा जनाः विशिष्य संस्कृतज्ञा तन्त्रनीत्युपयोगाय बद्धपरिकराः नासन् । पत्रिका विश्वस्मिन् संस्कृस्य भारतीयविद्यायाः वा प्रचारः प्रसारः यथा स्यात् अपि च तज्जन्यज्ञाननिधीनां प्रसारः यथा स्यात् इति धिया विद्युत-पटले (ई-पोर्टलमध्ये) अभवत् । एतस्याः मुद्रितं रूपं नैव भवेत् इत्यपि चिन्तनमस्माकीनम् । तदारभ्य निरन्तरम् इयं पत्रिका अनारतं प्रवहन्ती हसन्ती-लसन्ती अस्मान् उपकुर्वन्ती शोधार्थीनां मनोविनोदं कुर्वन्ती शोधमार्गदर्शनं कुर्वन्ती अस्ति।

अस्मिन् उपक्रमे सहस्राधिकाः संस्कृतानुरागिणः अस्मिन् ज्ञानयज्ञे साहाय्यं विधाय समाजम् उपकृतवन्तः। तेषां सर्वेषां कृते जाह्नवी आधमर्ण्यं बिभर्ति। तेषु एवान्यतमाः आसन् जाह्नव्याः प्राक्तन-विशिष्टपुनर्वीक्षकाः आचार्यप्रवराः पीयूषकान्तदीक्षित-वर्य्याः । एते सर्वदा सर्वथा जाह्नवी-हितचिन्तकाः आसन्। अस्माकं हतभाग्यवशादेव अकालकालकवलीभूता आचार्यप्रवराः पीयूषकान्तदीक्षितवर्य्याः । जाह्नवीपरिवारः तान् आचार्यप्रवरान् साश्रुनिवापाञ्जलिं सश्रद्धं स्मरति। मानवमुक्तिदात्री इयं त्रिपथगा नूनमेव तान् आत्मसात्करिष्यतीति मे आस्था।

अस्याः पत्रिकायाः अभिनवाङ्कप्रस्तुतीकरणे येषां प्रयासः तेभ्यो सर्वेभ्यो धन्यवादान् ख्यापयति सकल जाह्नवी परिवारः।

सादरम्

डा. बिपिन कुमार झा

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वैदिकयुगे भारतीयशिक्षापद्धतिः

डा नेपालदासः[1]

मुख्य शब्द : – भारतीयशिक्षा, आचार्यः, शिष्यः, उपनिषत्, गुरुः।

शोधसारः – देशस्य समाजस्य च उन्नतेः सामञ्जस्यपूर्णपर्यावरणस्य मूलभूता शिक्षा। वैदिकयुगे भारतीयानां सुवर्णयुगः आसीत्। तदा सर्वस्मिन् क्षेत्रे भारतीयानां विस्तारः भूरिशः दृश्यते स्म। किन्तु वर्तमाने तथा दृष्टुं न शक्यते। वैदिकयुगे उन्नतेः कारणमन्विष्यमाने शिक्षा एव तत्र मूलभूता। वैदिकयुगे शिक्षापद्धिः कीदृशी आसीत् इति ज्ञाते सति तदाधारेण भारतस्यापि उन्नतिः साधयितुं शक्यते। अतः मया मम शोधप्रबन्धे सामान्यरूपेण वैदिकसमये शिक्षापद्धतिः प्रतिपादिता। अत्र आचार्यस्य स्वरूपं, प्रकृतिः, छात्रस्वभावः, पाठ्यविषयः, पाठनकौशलमित्यादिनां विषयाणां आलोचना क्रियते।

भूमिका - वैदिकयुगे चतुराश्रमेषु शिक्षायाः अधिकारः आसीत् ऊर्द्धत्रयाश्रमिणामेव। उपनयनानन्तरं छात्राः शिक्षालाभार्थं गुरुगृहं तपवनविद्यालयं वा गमनीया आसन्। उपनयनस्याधिकारः ब्रह्माण-क्षत्रिय-वैश्यानामेव। उपनयनमेतेषां द्वितीयो जन्म इति कथ्यते। येषां उपनयनं सम्पद्यते तेषां 'द्विजः' इति उपाधिः। शतपथब्राह्मणे द्विजविषये कथ्यते – आचार्यः शिष्यस्य मस्तके स्वदक्षिणहस्तं संस्थाप्य तस्य मनः भगवद्भावनया पूर्णं कारयति स्म। तृतीये रात्रे आचार्य्यादयं भावः शिष्यस्य मनसि प्रविशति स्म किञ्च सावित्रीमन्त्रेण स्वब्रह्मतत्त्वे उपनितं भवति स्म। अयमेव तस्य आध्यात्मिकः नवजन्मः। उपनयनस्य आध्यात्मिकव्याख्या शतपथब्राह्मणे (11.5.4.12) प्राप्यते। छात्रान् ब्रह्मचारी इति अभिधया विभूष्यते। ब्रह्मचर्यस्यापि केचन नियमाः भवन्ति स्म तान् छात्राः सदासर्वदा पालयन्ति स्म।

उपनयनानन्तरं द्विजस्य वेदपाठे अधिकारित्वमागच्छति। समग्रे शतपथब्राह्मणे उपनयनानन्तरं छात्रः आचार्यस्य तपवनं कथं प्रविशति, छात्रस्य कर्तव्यञ्च

[1] Asst. Professor, Dept. of Advaita Vedanta, Central Sanskrit University, Ekalavya Campus, Agartala

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

किमासीत् एतत् सर्वं विज्ञायते । तत्र उपदेशः क्रियते – अद्यप्रभृतिः ब्रह्मचर्यस्य नियमावलीपरिपालने प्रतिज्ञाबद्धः स्यात्, यज्ञकुण्डे काष्ठदानं करणीयं, आचार्यस्य अधीनं बाध्यञ्च भवेत्, दिवानिद्रा परित्याज्या, जितेन्द्रियश्च भवेत् इति। छात्रः सविनयमाचार्यसमीपं गच्छति स्म। आचार्यः नामजिज्ञासापुरस्सरं छात्ररूपेण तस्य ग्रहणं करोति स्म।

छात्रजीवनं सुदीर्घं यज्ञसदृशम्। पाठः न तु अतिसामान्यः कर्मः अपि तु अध्ययनमेका तपस्या साधना वा। असङ्कोचेन द्विधाहीनचित्तेन वा तस्य भिक्षा करणीया। एतेन भिक्षावृत्तिद्वारा शिक्षार्थिनां विनयस्योत्पत्तिः भवति स्म। शतपथब्राह्मणे उच्यते – भिक्ष्यावृत्या अन्नसंग्रहः करणीयः। अतः सर्व प्रथमं गुरुपत्न्या साकमनन्तरञ्च मात्रा साकं भिक्षावृत्तिः करणीया। पाठानन्तरं होमाग्नौ समित्समर्प्य स्नानान्तरं स्वगृहं प्रति प्रत्यावर्तनं क्रियते। तदा सः स्नातकः इति उच्यते। उपाधिप्रदानकार्यक्रमं समावर्तनमिति कथ्यते। प्रत्यगमनसमये होमाग्नितः एकः प्रज्वलितः काष्ठखण्डः स्वीकृत्य गच्छति स्म। येन पवित्रः गार्हपत्याग्निः प्रज्वलितो भवति।
वैदिकसाहित्ये उपनिषद्ब्राह्मणेषु बहूनां छात्राणां नामानि प्राप्यन्ते। ते च आरुणिः, भृगुः, श्वेतकेतुः, नचिकेता, सत्यकामः, नाभानेदिष्ठः, नारदः, शौनकः इत्येते प्रसिद्धाः। आत्मत्यागः सेवा परमज्ञानस्य कृते ते प्रसिद्धाः सञ्जाताः।
ऐतरेयब्राह्मणे नाभानेदिष्ठस्य छात्रजीवनस्य वर्णना विद्यते। ऐतरेयब्राह्मणस्य सम्पूर्णे नवमे खण्डे प्राचीनभारतस्य आचार्याः कथं छात्राणां सततं सत्यवादितां च शिक्षयन्ति स्म तत्य वर्णना अस्ति। तथैव तैत्तिरीयब्राह्मणे भरद्वाजस्य आख्यायिका विषये ज्ञायते। कठोपनिषदि नचिकेतसः इन्द्रियातीतज्ञानं प्रति जिज्ञासा मृत्युरहस्यभेदार्थमाकाङ्क्षायाः वर्णनं दृश्यते।

आचार्यस्य गृहकार्यं कर्तव्यत्वेन परिगण्यते स्म। छान्दोग्योपनिषदि(4-4-5) सत्यकामा कथं गुरोः गौः नित्वा गोचारणाय गतवान् तस्य विस्तृतविवरणं प्राप्यते। ऐतरेयारण्यके(3-16,3,5) शांख्यायनारण्यके च छात्राणां गोपालनस्य गोचारणस्य च वर्णनं दृश्यते। गोपथब्राह्मणे(11-2-9) ब्रह्मचर्यपालनसमये अन्तरिन्द्रिय-बहिरिन्द्रियाणां संयमः दृश्यते। छात्राणां कृते निद्रा, आलस्यं, क्रोधः, लोभः, अहङ्कारः, यशः, सौन्दर्यचर्चा, इन्द्रियपरायणतातः निवृत्तेः आदेशः आसीत् । पूर्वावस्थायां स्त्रीसङ्गः, गीतं, वाद्यं, नृत्यं, विलासिता, सुगन्धिद्रव्यव्यवहारः

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

इत्यादयः मानसिक-नैतिकाध्यात्मिकोन्नतेः प्रतिबन्धकतातः सदासर्वदा दूरे स्थातुमुपदेशः प्रदीयते। आचार्यस्य सम्मुखे सदा सर्वदा विनयी निरङ्कारी च भवितव्यम्। प्रकृतेः सामान्यविषयतोपि ज्ञानाहरणं करणीयम्।

पाठ्यविषयः

शतपथब्रह्मणे(11-5) पाठ्यविषयस्य विस्तृतविवरणं प्राप्यते। वैदिकसाहित्ये संहिता-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषत्-वेदाङ्गानि मुख्यानि। वेदापाठं स्वाध्यायः इति कथयति। शतपथब्राह्मणस्य सम्पूर्णे षष्ठे भागे वेदपाठस्य आवश्यकता प्रयोजनीयता च उपदिश्यते। शतपथब्राह्मणे वेदपाठातिरिच्यापि अन्यान्यपाठ्यविषयसम्बन्धे उल्लेखः अस्ति। ते च अनुशासनानि, विज्ञानं, वाकोवाक्यं, इतिहासपुराणानि प्रधानानि। सायणेन अस्मिन् विषये टीकायामुच्यते – अनुशासनानि अर्थे छड्वेदाङ्गानि, विद्या नाम दर्शनशास्त्राणि, वाकोवाक्यं नाम धर्मशास्त्रसम्बद्धानि, इतिहासपुराणानि अर्थे तत्त्वरहस्यं राज्ञां च कथा इति। शतपथब्राह्मणे (13-4-3) सर्पविद्या, राक्षसविद्या, असुरविद्याया उल्लेखः दृश्यते। कालक्रमे नविनविषयस्यान्तर्भावे विषयस्य वर्धनं भूरिशः जायते। छान्दोग्योपनिषदि नारदसनत्कुमारसंवादे नारदैः अधीतानां विषयाणां सूची प्राप्यते। ते च चत्वारः वेदाः, इतिहासपुराणानि, पितृसन्तुष्ट्यर्थं कार्याणि, गणितशास्त्रं, दैवविद्या, निधिविद्या, तर्कविद्या, तत्वालोचना, आचारसंहिता, ईश्वरविद्या, ब्रह्मविद्या, पदार्थविद्या, भूतविद्या, राजनीति, ज्योतिर्विद्या, सर्पविद्या, देवजनविद्या इत्यादयः। देवजनविद्या पदेन सुगन्धिद्रव्यप्रस्तुतिः, नृत्यगीतवाद्ययन्त्रसंगीतादीनां ग्रहणं क्रियते। केचन अस्यार्थः चिकित्साविद्या इत्यपि उच्यते। तथा च "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेद९ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्य९ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्त्रविद्यां नक्षत्रविद्या९ सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि" इति।

वितर्कसभा –

वैदिकयुगे गुरुकुले शिक्षाप्रतिष्ठाने वा नियमितरूपेण तर्कसभायाः आलोचनासभायाः आयोजनं जायते स्म। शिक्षादानस्य अङ्गरूपेण एतेषां विषये

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आग्रहः तदा आसीत्। वैदिकमूलग्रन्थे एतादृशं तर्कवितर्कं "ब्रह्मोद्य" इति अभिधानेनाभिधीयते। कादम्बर्यादिप्राचीनसाहित्ये एनं विद्याविचारः विद्याविवादो वा कथयति।

शुक्लयजुर्वेदे अपि च तैत्तिरीयोपनिषदि प्रथमप्रस्तावकारीन् प्रश्निन् किञ्च प्रत्युत्तरकारीन् अभिप्रश्निन् इति नाम्ना अभिधीयते। एतादृशस्य तर्कसभातः तर्कशास्त्रस्य उत्पत्तिर्जाता स्यात्। न केवलं छात्राः अपि तु परममर्मज्ञाः आचार्याः अपि अस्यां तर्कसभायां सप्रश्रयं भागमगृह्णन्। तर्कसभायाः आयोजनं तपोवने, विद्यालये राजसभायां वा भवति स्म। शतपथब्राह्मणे बृहदारण्यकोपनिषदादिस्थानेषु अस्मिन् विषये उदाहरणं प्राप्यते। विदेहराजः जनकः विद्याचर्चायाः प्रधानपृष्ठपोषको आसीत्। शतपथब्राह्मणे देवतायाः संख्याविषये ऋषियाज्ञ्यवल्क्यशाकल्योर्मध्ये वितर्कः, उद्दालोकारूण्योर्मध्ये वितर्कः, आचार्यः शाण्डिल्यः तस्य छात्रः साप्तरथ्योः मध्ये, होताध्वर्योः मध्ये, अश्वमेधयज्ञसम्बन्धे पुरोहितयोः मध्ये तर्कवितर्कः बहुत्र परिलक्ष्यते। ऋषियाज्ञ्यवल्क्यः अन्यान् ऋषिन् तर्कयुद्धे परास्तं अकरोत्। यथैव गार्गीरपि समाना आसीत्। विजयीनां कृते बहुमूल्यपुरस्कारस्यापि व्यवस्था आसीत्।

छात्रभेदः –

छात्राः द्विविधाः आसन्। एकं उपकुर्वाणः, अपरञ्च नैष्ठिकः। उपकुर्वाणाः पाठसमाप्तेः पितृगृहं प्रत्यागमनं कृत्वा गार्हस्थ्ये प्रविशन्ति स्म। अपरं नैष्ठिकाः पुनः गृहप्रत्यागनं न कुर्वन्ति स्म। ते त्यागव्रतं स्वीकृत्य आचार्यस्य गृहे स्थित्वा चिरकौमार्यव्रतमाचरन्ति स्म। ते एव भविष्ये परमपण्डिताः ऋषयश्च भवन्ति स्म। उपकुर्वानाः गृहप्रत्यावर्तनकाले गुरुदक्षिणारूपेण गुरुन् किमपि प्रदाय प्रत्यागनं करोति स्म। किन्तु तदा शिक्षादानं विनामूल्येनैव भवति स्म। पुत्रस्य शिक्षार्थं किञ्चिदपि व्ययः गृहात् न भवति स्म। शिक्षाप्रतिष्ठानस्य समीपस्थाः ग्रामाः व्ययभारं गृह्णाति स्म। प्रतिदिनं छात्राः भिक्षान्नं संगृह्य क्षुन्निवृत्तिं करोति स्म। आचार्योऽपि किञ्चिदपि मूल्यग्रहणं न करोति स्म। आचार्यशब्दस्य अर्थ एव आचिनोति अर्थान्, मन्त्रव्याख्याकर्ता समानार्थकः मन्त्रव्याख्याकृत् आचार्यः। एवं तत्र प्रचलनमासीत् यत् आचार्यं किमपि अप्रदाय गम्यते चेत् सामान्यतमशिक्षालाभोऽपि व्यर्थो भवति। अतः गमनसमये स्वसामर्थ्यानुसारं किमपि प्रदाय गच्छति स्म।

आचार्यभेदः –

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

उपाध्यायायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः।
मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती॥
आचार्यविषये भेदाः सन्ति। उपाध्यायः, अध्यापकः, गुरुः, आचार्यः इत्यादयः। उपनयनसमापनानन्तरं छात्राः गुरुगृहं प्रति शिक्षालाभाय गच्छन्ति। अपि च अन्येपि केचन भ्राम्यमानाः आचार्याः आसन्। ते भ्रमणं कृत्वा उत्सुकान् छात्रान् शिक्षादानं करोति स्म। तेषामभिधानं "चरक" इति। चरकः इत्यत्र चर्-धातुः यस्य अर्थः भ्राम्यमान इति। शतपथब्राह्मणे एतादृशानां भ्राम्यमाणाचार्याणां विषये उल्लेखोऽस्ति। एते आचार्याः अनेन क्रमेण शिक्षादानं कृत्वा समाजस्य अतिमहत्कार्यसम्पादनं अकुर्वन्। ते सहजलभ्याः सहजप्राप्ताः ज्ञानभाण्डाराः आसन्। एते सामान्यजनानं कृते अपि शिक्षाप्रदानं कुर्वन्ति स्म अपि च शिक्षासंक्रान्तविषये साहाय्यमपि कुर्वन्ति स्म।
ये आवासीयशिक्षाप्रतिष्ठानस्य आचार्याः दशसहस्रछात्राणां पठनपाठनस्य भारग्रहणं कुर्वन्ति ते कुलपतिः इति उपाधिना विभूषिताः भवन्ति स्म। कूलपतेः लक्षणं –
मुनीनां दशसहस्रं योऽन्नदानादिना।
अध्यापयेद्धरेद्वापि सवै कुलपतिः स्मृतः॥
कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तले ऋषिकण्वः कुलपतिः आसीत्। अर्थात् विश्वविद्यालयस्य प्रधानः कुलपतिः इति। अधुना यत् अध्यक्षः Chancellor इति कथ्यते।

आचार्यरूपे पिता –
आचार्यवत् पितुः सकाशादपि शिक्षाग्रहणस्य नियमः दृश्यते। शिक्षासमापनान्ते गृहे प्रत्यागतानां छात्राणां पूर्णशिक्षालाभार्थं पितुः सकाशाद्विद्यार्जनस्य दृष्टान्तो न विरलः। श्वेतकेतुः गुरुगृहात्प्रत्यागत्य पितुः आरुणेः सकाशात् ब्रह्मविद्यां प्राप्तवन्तः।
तदेव उच्यते - "श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानाᳩ समितिमेयाय तᳩ ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच कुमारानु त्वाशिषत्पितेत्यनु हि भगव इति " इति। शतपथब्राह्मणेऽपि(1.6.2.4) उच्यते – एकः ब्राह्मणः स्वपुत्रं विद्यां यागयज्ञं च पाठयेत्। वरुणः स्वपुत्रं भृगुं शिक्षादानमकरोत्। सामवेदस्य वंशब्राह्मणे शांख्यायनारण्यके च प्रदत्तानामाचार्याणां तालिका एनं विषयं प्रमाणयति।

आचार्यवर्णः –

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आचार्याः केवलं ब्राह्मणाः एव भवेयुः इति नासीत्। क्षत्रीयाचार्यादपि विद्याग्रहणं ब्राह्मणैः क्रियते इति दृष्टान्तः भूरिशः दृश्यते। विदेहराजजनकः आसीत् एकः राजा विद्वान् आचार्यः। तेषां सविधे बहवः ब्राह्मणाः ऋषयः विद्याग्रहणमकुर्वन्। एवमेव राजा प्रावाहणः श्वेतकेतुं आरुणिञ्च अस्तम्भयत्। राजा उभयं ज्ञानप्रदानमकरोत्(श.ब्रा. 14.09.01, बृहदारण्यकोपनिषत् 6.1.1, छान्दोग्योपनिषत् – 1.8.1)। राजा अश्वपतेः विषये अपि श्रुयते नव ब्राह्मणाः तस्य शिष्यत्वं स्व्यकुर्वन्। तेषां कृते राजा वैश्वानरवैशिष्ट्यं प्रतिपादयामास।

आचार्यछात्रसम्बन्धः –

आचार्यशिष्यसम्बन्धः आसीदतीवमधुरान्तरिकतापूर्णः। शिष्याः आचार्यं पितृवत् सम्माननं कुर्वन्ति स्म। आचार्याः अपि शिष्यान् पुत्रतुल्यं मन्यन्ते स्म। शिक्षाप्रारम्भे मन्त्रोऽयं उद्घोष्यते स्म –

“ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै,
तेजस्वीनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः”॥ इति।

समावर्तने अभिभाषणम् –

समावर्तनस्य नियमः तैत्तरीयोपनिषदि एकादशानुवाके उच्यते - “वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥

नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयादेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥

ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥ " इति।

अस्मात् ज्ञायते तत्कालिनवैदिक-ऋषिणां ज्ञानं, अभिज्ञता, दूरदृष्टिताश्च। विश्वविद्यालयात् शिक्षासमापनानन्तरं गृहप्रत्यागमनकाले तेषां प्रति यानुपदेशान् प्रदत्तवन्तः तान् उपदेशान् आधुनिकच्छात्रा अपि स्वजीवनि स्थापयितुं शक्यते। येन वर्तमानकालिकी छात्राणां या समस्या तासां समाधानं अनेन कर्तुं शक्यते। न केवलं छात्राणां समाजस्यापि याः समस्याः सामाजिकावक्षयः क्रमशः वर्धमानाः दृश्यन्ते तासां समाधानमपि स्वजीवनि उपदेशस्य परिपालनेन कर्तुं शक्यते।

उपसंहारः –

स्वामीविवेकानन्दानां मते शिक्षा नाम - "Education is the manifestation of perfection already in men". वैदिकयुगे शिक्षापद्धतिः छात्राणां शारीरिकं नैतिकं मानसिकमाध्यात्मिकं विकाससाधने सम्पूर्णोपयोगी आसीत्। शिक्षाव्यवस्था मानसिकाध्यात्मिकिविकाशे सम्पूर्णोपयोगी भवति स्म। चतुराश्रमेषु प्रथमं ब्रह्मचर्यमेव सामाजिकमूल्यबोधस्य मूलभूतम्। ब्रह्मचर्यस्य अर्थः मानसिकतपः, वाचिकतपः, कायिकतपः इति। नगराद्बहिः शान्तपरिवेशे आचार्याणां तत्त्वावधाने छात्राणां ज्ञानचर्चा, शरीरचर्चा, मानसिकचर्चा च सम्यकरूपेण भवति स्म। तदा सर्वतोमुखीशिक्षाव्यवस्था छात्राणां चरित्रं पूर्णतया विकाशलाभः करोति स्म। एवं कठोरात्मसंयमेन सेवया अत्मनिर्भरतया ज्ञानचर्चया च छात्रजीवनं अतिवाहितं कृत्वा सरलजीवनं, उच्चाध्यात्मिकचिन्तया सदा परिपूर्णा व्यक्तयः इन्द्रियपरायणविषयवासनासंसारे कदापि पूर्णनिमग्नाः न भवन्ति स्म। एवमेव छात्राः संयम-सतता-त्याग-सेवाभ्यः समाजे श्रेष्ठव्यक्तिरूपेण आत्मानमभिव्यञ्जयति स्म। एते एव समाजस्य रत्नस्वरूपाः।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सन्दर्भग्रन्थसूची

- (सङ्कलित), श. प. (2007). सांख्यकारिका. कोलकाता: पश्चिमवङ्ग राच्य पुस्तकपर्षत्.
- (2011). ईशादि नौ उपनिषद्. गोरखपुर: गीताप्रेस.
- (2013). छान्दोग्योपनिषत्. गोरखपुर: गीताप्रेस.
- (2011). बृहदारण्यकोपनिषत्. गोरखपुर: गीताप्रेस.
- भट्टः, अ. (2001). तर्कसंग्रहः. वाराणसी: चौखम्बसंस्कृत सीरीज.
- भट्टाचार्यः, श. श. (1973). भामती. कोलकाता: संस्कृतपुस्तकभाण्डार.
- वसु, य. (1957). वेदेर परिचय. कोलकाता: के. एल. मुखोपाध्याय.
- शङ्कराचार्यः. (2002). तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्. गोरखपुर: गीताप्रेस.
- शतपथब्राह्मणम्. (1989). बरानसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनी.
- सायणाचार्यः. (2002). ऋग्वेदसंहिताभाष्यम्. वाराणसी: चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

संस्कृत एवं स्वास्थ्य विज्ञान

Chandrika H.G.[2] "Dr Aravind C Shanbhag[3]

मुख्य शब्द : आयुर्वेद शिक्षा, ज्ञान, मनोवृत्ति, अभ्यास अध्ययन, संस्कृत

शोधसारः- आयुर्वेदक्षेत्रे शिक्षणं केन्द्रीय-भारतीयचिकित्सापरिषद् (CCIM) द्वारा नियन्त्रितम् अस्ति । प्रथमे आयुर्वेदिकचिकित्सा शल्यक्रियास्नातकपाठ्यक्रमे (BAMS) संस्कृतविषयस्य भारः 2012 तमे वर्षे CCIM अधिसूचनाद्वारा 250 अङ्कात् 100 अङ्कान् यावत् न्यूनीकृतः अस्ति।संस्कृतविषयस्य अङ्कानां भारस्य न्यूनता 250 अंकात् 100 अंकपर्यन्तं न्यूनीकृत्य ज्ञानं प्रभावितं कर्तुं शक्नोति संस्कृत विषयस्य ।

परिचयः"-आयुर्वेदः" स्वास्थ्यसेवायाः प्राचीनतमदस्तावेजितप्रणालीषु अन्यतमः अस्ति यः स्वस्थजीवनस्य उपायानां विषये विस्तृतरूपेण व्यवहारं करोति । आयुर्वेदक्षेत्रे शिक्षायाः नियमनं केन्द्रीयचिकित्सापरिषद् (CCIM) इत्यनेन भवति, यत् संसदस्य अधिनियमेन अस्तित्वं प्राप्तम् ।[१] १९७१ तमे वर्षात् सीसीआईएम-संस्थायाः निर्माणानन्तरं आयुर्वेदिकपाठ्यक्रमः स्थानीयभाषासु पाठ्यमानः आसीत् । आयुर्वेदिकचिकित्सा शल्यक्रियास्नातक (BAMS) इत्यस्य प्रवेशमापदण्डः पाठ्यक्रमः उच्चतर माध्यमिकप्रमाणपत्रस्य (HSC) परीक्षा तथा भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र तथा जीवविज्ञान विषयेषु सामान्यप्रवेशपरीक्षा अस्ति। भारतस्य अल्पेषु राज्येषु संस्कृतस्य पूर्वज्ञानस्य आवश्यकता नास्ति ।

आयुर्वेदस्य मूलसाहित्यं अर्थात् संहिता प्राचीनभारतस्य भाषायां संस्कृतभाषायां लिखितम् अस्ति । एताः संहिताः आयुर्वेदशिक्षायाः अभिन्नः भागाः सन्ति । अतः आयुर्वेदशिक्षणाय संस्कृतभाषायाः ज्ञानम् आवश्यकं भवति । पूर्वं बीएएमएसस्य प्रथमवर्षे २५० अंकैः अर्थात् २०० अंकैः सिद्धान्तः (प्रत्येकं १०० अंकाः २ सिद्धान्तपत्राणि) ५० अंकैः च विवा-वोस् इति प्रमुखविषयेषु

[2] Research Scholar, Srinivas Yoga Sanskrit Research Centre, Mangaluru
[3] Research Professor, Srinivas Yoga Sanskrit Research Centre, Mangaluru

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अन्यतमम् आसीत् ।[२] संस्कृतभाषायाः अध्यापनस्य उद्देश्यं छात्रः संस्कृतभाषायां लिखितानां प्राचीनानां आयुर्वेदग्रन्थानां पठने अवगन्तुं च समर्थः भवेत्। २०१२ तमस्य वर्षस्य मार्चमासात् (CCIM Notification) प्रथमवर्षस्य BAMS मध्ये केवलं संस्कृतस्य १०० अंकस्य (१ सिद्धान्तपत्रम्) एव पत्रम् अस्ति ।[३] अस्य विषयस्य सम्प्रति विव-वाणी नास्ति।

अनेकानाम् आयुर्वेदवैद्यानां मते आयुर्वेदस्य कृते संस्कृतस्य सुविज्ञं ज्ञानं, सम्यक् अवगमनं च अत्यावश्यकम् अस्ति । संस्कृतस्य शिक्षणं तादृशं भवेत् यत् छात्रः मौलिकग्रन्थपठने समर्थः भवितुमर्हति।[4] आयुर्वेदस्य शिक्षणप्रक्रियायां गुणात्मकसुधाराय संस्कृतं विषयरूपेण अनेके प्रख्याताः आयुर्वेदवैद्याः आवश्यकं मन्यन्ते । एतत् एकघण्टायाः आवश्यकता अभवत् यत् BAMS परीक्षायां सफलतां प्राप्तुं संस्कृतभाषायाः ज्ञानं आवश्यकं वा इति। विद्यालयस्तरस्य संस्कृतं शिक्षमाणानां छात्राणां संस्कृतभाषायाः पूर्वपरिपर्ककारणात् BAMS परीक्षायां सफलतां प्राप्तुं सुकरं भवति वा इति अपि द्रष्टव्यम् ।

BAMS पाठ्यक्रमे प्रवेशं गृह्णन्ति बहवः छात्राः संस्कृतस्य सम्पर्कं न प्राप्नुवन्ति। 1st year BAMS इत्यस्मिन् संस्कृतविषयस्य वर्तमानपाठ्यक्रमस्य पर्याप्ततां द्रष्टुम् अपि आवश्यकं यत् छात्राः समुचितबोधेन मौलिक आयुर्वेदग्रन्थान् पठितुं समर्थाः भवेयुः। संस्कृतविषयस्य अङ्कानां भारस्य २५० अङ्कात् १०० अङ्कपर्यन्तं न्यूनता संस्कृतविषयस्य ज्ञानं प्रभावितं कर्तुं शक्नोति।

उपरिष्टात् तथ्यं मनसि कृत्वा ज्ञान, मनोवृत्ति, अभ्यास (KAP) सर्वेक्षणरूपेण अवलोकनात्मकस्य अध्ययनस्य योजना मुम्बईनगरस्य तथा मुम्बई-नगरस्य समीपस्थेषु विभिन्नेषु आयुर्वेदिकमहाविद्यालयेषु छात्राणां नामाङ्कनं कृत्वा कृता आसीत् संस्कृतविषयस्य ज्ञानं, छात्राणां मनोवृत्तिः, व्यवहारः च मूल्याङ्कनार्थम् अयं अध्ययनः कृतः। संस्कृतविषयस्य विषये संस्कृतभाषाज्ञानस्य बीएएमएस परीक्षायाः परिणामस्य च कारणसम्बन्धं दर्शयितुं च।

आयुर्वेदः मूलतः विज्ञानम् अस्ति, यत् जीवनदर्शनस्य विषये वर्तते । आयुर्वेदिकचिकित्साव्यवस्था खलु स्वास्थ्यसेवायाः प्राचीनतमः व्यवस्था अस्ति।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आयुर्वेदशिक्षायाः गुणवत्ता चिरकालात् चिन्ताजनकः विषयः अस्ति, अनेकविधाः आलोचनाः अपि आकर्षिताः सन्ति । आयुर्वेदशिक्षाक्षेत्रे विविधाध्ययनद्वारा एतत् बोधितं यत् आयुर्वेदस्य वर्तमानपाठ्यक्रमे महत्त्वपूर्णसुधाराः आवश्यकाः सन्ति।

सर्वाणि मूलप्राचीनानि आयुर्वेदग्रन्थानि संस्कृतभाषायां लिखितानि सन्ति । आयुर्वेदिक-अध्ययनेषु संस्कृतस्य ज्ञानस्य आवश्यकता वर्तमान-अध्ययन-माध्यमेन मूल्याङ्किता अस्ति । प्रस्तुताध्ययनं संस्कृतस्य वर्तमानपाठ्यक्रमस्य पर्याप्तता द्रष्टुं प्रयत्नः आसीत् येन छात्राः मूल आयुर्वेदग्रन्थानां पठने, सम्यक् अवगमने च प्रवीणाः भवेयुः। विद्यालयस्तरस्य संस्कृतस्य पूर्वसंपर्कस्य भूमिका अपि अस्य अध्ययनस्य माध्यमेन मूल्याङ्किता।

अयं अवलोकनात्मकः अध्ययनः केएपी सर्वेक्षणस्य माध्यमेन कृतः यत् आयुर्वेदिक-संस्कृत-अध्ययनयोः कृते प्रयतितम् आसीत् । केएपी सर्वेक्षणे जनसंख्यानां ज्ञानस्य, मनोवृत्तेः, विशिष्टविषयेण सह सम्बद्धानां व्यवहारानां च निश्चितस्तरस्य मूल्याङ्कनं भवति । केएपी सर्वेक्षणं विविधकारणात् कार्यान्वितुं शक्यते। निदानसाधनरूपेण, विकासरूपेण मूल्याङ्कनसाधनरूपेण वा उपयोगी भवितुम् अर्हति ।[७] केएपी अध्ययनस्य वास्तविकं उद्देश्यं विषयान् अवगन्तुं छात्राणां कष्टानि ज्ञातुं आसीत् मुख्यतया प्रश्नावलीयाः मनोवृत्तिखण्डस्य माध्यमेन।

केएपी-अङ्कानां औसत-बीएएमएस-अङ्कानां च मध्ये मध्यम-सकारात्मक-सहसंबन्धः द्वयोः समूहयोः दृश्यते स्म । संस्कृतविषयाणां ज्ञानं छात्राणां BAMS विश्वविद्यालयपरीक्षासु सफलतां प्राप्तुं सुगमं करोति।

द्वयोः समूहयोः केएपी-अङ्कानां मध्ये सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्णः अन्तरः नासीत् । प्रथमवर्षे बीएएमएस-मध्ये संस्कृतविषयस्य भारस्य न्यूनतायाः अभावेऽपि केएपी-अङ्कस्य, बीएएमएस-परीक्षायां अङ्कानां च विषये उभयसमूहेषु कोऽपि अन्तरः (सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्णः) न प्राप्तः एतत् दर्शयति यत् संस्कृतं यत् प्रथमवर्षे BAMS स्तरे पाठ्यते तत् छात्राणां ज्ञाने कोऽपि अन्तरं न करोति। विद्यालयस्तरस्य छात्राणां संस्कृतविषयस्य पूर्वसंपर्कः छात्राणां BAMS परीक्षायां उत्तमं अंकं प्राप्तुं सुगमं करोति

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्णः नासीत् BAMS पाठ्यक्रमे प्रवेशं गृह्णन्तः, ये छात्राः अधीतवन्तः, ये विद्यालयस्तरस्य संस्कृतं न अधीतवन्तः, तेषां संख्यायां सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्णः अन्तरः आसीत् ये छात्राः विद्यालयस्तरस्य संस्कृतं न अधीतवन्तः तेषां संख्या अधिका भवति। संस्कृतस्य पूर्वज्ञानं BAMS पाठ्यक्रमे प्रवेशस्य मानदण्डः नास्ति। एतेषु द्वयोः समूहयोः केएपी-अङ्के तथा औसत-बीएएमएस-अङ्केषु सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्णः अन्तरः प्राप्तः । येषां छात्राणां स्तु नास्ति ये छात्राः विद्यालयस्तरस्य संस्कृतं न अधीतवन्तः तेषां छात्राः सामान्यतया विद्यालयस्तरस्य संस्कृतस्य सम्पर्कं प्राप्तानां छात्राणां तुलने BAMS परीक्षासु सफलतां प्राप्तुं कष्टं अनुभवन्ति।

ये छात्राः विद्यालयस्तरस्य संस्कृतम् अधीतवन्तः तेषां संस्कृतव्याकरणस्य मूलभूतं ज्ञानं यथा सन्धी, करक/विभक्तिः, सामसः, शब्दधातुरूपावली, प्रत्यायः, उपसर्गः च, परन्तु ते पाणिनी सूत्रस्य सम्पर्कं न कृतवन्तः यस्मात् व्याकरणस्य नियमाः उत्पन्नाः. एते छात्राः अमरकोशात् निबन्ध, लघुकथा, काव्य, सुभाषिता, पर्यायवाची इति रूपेण संस्कृतशब्दकोशस्य अपि सम्पर्कं कृतवन्तः । एते छात्राः संस्कृतश्लोकान् सम्यक् पठितुं, उच्चारयितुं, लिखितुं च शक्नुवन्ति स्म तथा च. किञ्चित्पर्यन्तं (दशमश्रेणीसंस्कृतपर्यन्तं) श्लोकान् अवगन्तुं शक्नोति स्म।

विद्यालयस्तरस्य तेषां स्कोरः न अभिलेखितः, यतः सः वर्तमानस्य अध्ययनस्य व्याप्तेः परः आसीत् । विद्यालयस्तरस्य स्कोरं न कृत्वा पूर्वं संस्कृतस्य सम्पर्कः केवलं विचार्यते स्म । विद्यालयस्तरस्य (तेषां परीक्षायां सद्यः उत्तीर्णाः अपि) तेषां स्कोरं न कृत्वा संस्कृतभाषायाः मूलभूतज्ञानं भाषायाः अग्रे स्तरं यावत् अध्ययनं कर्तुं सहायकं भविष्यति।

एतत् दर्शयति यत् विद्यालयस्तरस्य संस्कृतं यत् पाठ्यते तत् छात्राणां आयुर्वेदग्रन्थानां पठने, अवगमने, पाठे च सुगमं करोति। अपि च संस्कृतस्य पूर्वं सम्पर्कस्य अभावात् एषा भाषा आयुर्वेदस्य अवगमनाय अनेकेषां छात्राणां कृते प्रभावी साधनं न तु बाधकं प्रस्तुतं करोति ।आयुर्वेदस्य शिक्षणप्रक्रियायां गुणात्मकसुधाराय संस्कृतं विषयत्वेन आवश्यकम् । एतेन यूजी तथा पीजी स्तरस्य छात्राणां सामान्यसमझौ (आयुर्वेदस्य) सुधारः भविष्यति तथा च अन्ततः

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आयुर्वेदस्य स्थापना सुदृढा, सुरक्षिता, आर्थिकस्वास्थ्य-सेवा-व्यवस्थारूपेण भविष्यति। स्वास्थ्यं कस्यचित् जीवनस्य बृहत्तमं धनम् अस्ति। येन जीवने अन्ये सर्वे कार्याणि साधयितुं शक्यन्ते।

आयुर्वेदात् रसायनशास्त्रस्य विकासः अभवत् । प्राचीनभारते कच्चालोहस्य रासायनिक-उत्कृष्टता बहुधा स्वीकृता अस्ति । भारतं साम्राज्य-रोम-देशेन अपि रञ्जन-चर्म-निर्माण-साबुन-निर्माण-काच-सीमेण्ट्-आदिषु रसायन-उद्योगेषु राष्ट्रेषु सर्वाधिक-कुशलः इति दृष्टः आसीत् संस्कृतसाहित्ये कल्कीकरण, आसवन, उदात्तीकरण, वाष्पीकरण, निश्चयः, तापरहितप्रकाशस्य उत्पादनं, संज्ञाहरण-सोपोरिफिक-चूर्णानां मिश्रणं, धातुलवण-संयुत-मिश्रधातु-निर्माणं च भारतीयानां निपुणता दृश्यते राजा पोरसः अलेक्जेण्डरस्य कृते विशेषमूल्यं उपहाररूपेण सुवर्णरजतयोः अपेक्षया ३० पौण्ड् इस्पातस्य चयनं कृतवान् इति कथ्यते।

आयुर्वेदिकसाहित्ये शरीररचनाशास्त्रस्य शरीरविज्ञानस्य च वर्णनं भवति तथा च स्नायुबन्धाः, सिवनी, लसिका, तंत्रिकाजालः, फास्सिया, वसा तथा..नाडी ऊतकाः, तथा च आधुनिकशवः यत् किमपि दर्शयितुं समर्थः अस्ति तस्मात् अधिकानि मांसपेशिनि। अत्रेयः (५०० ईपू) मातापितृबीजं स्वयमेव, लघुरूपेण, सम्पूर्णं मातापितृजीवं समाविष्टं भवति इति मतं निर्वाहयितुम् वेस्मैन् इत्यस्य २४०० वर्षाणि यावत् पूर्वानुमानं कृतवान् आयुर्वेदिकसाहित्ये अपि भ्रूणस्य विकासस्य वर्णनं पर्याप्तसटीकतया कृतम् अस्ति। अद्यत्वे अपि भारते आयुर्वेदस्य अभ्यासः अतीव व्यापकः अस्ति, तस्य प्रभावशीलता विश्वस्य विभिन्नेषु भागेषु अपि अधिकाधिकं स्वीकृता इति विलक्षणम् । सुश्रुतेः सम्पूर्णं निदानचिकित्साव्यवस्थां संस्कृतेन लिखितवान्, अपि च मोतियाबिन्दुः, हर्निया, शिलाच्छेदनम् इत्यादयः अनेकाः शल्यक्रियाः अपि वर्णिताः । सः लान्सेट्, ध्वनिः, संदंशः, कैथेटरः, गुदा-योनि-स्पेकुलम् इत्यादीनां १२१ शल्ययन्त्राणां उल्लेखं करोति। सः एव प्रथमः शरीरस्य अन्यभागात् गृहीतस्य त्वचायाः विदीर्णकर्णभागस्य उपरि ग्राफ्टं कृतवान्, एतादृशस्य शल्यक्रियायाः अध्ययनं प्रसारणं च एतावत् व्यापकं कृतम् यत् भारते ब्रिटिशसेनायाः एकस्य सैनिकस्य प्रमाणं अस्माकं समीपे अस्ति यस्य चिकित्सा कृता स्थानीयेन तथाकथितेन अयोग्यशल्यचिकित्सकेन एतादृशेन

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

शल्यक्रियाद्वारा(एतत् उदाहरणं बहुकालपूर्वं लण्डन्नगरस्य वेलकम् इन्स्टिट्यूट् फ़ॉर् द हिस्ट्री आफ् मेडिसिन् इत्यनेन आयोजितायां प्रदर्शन्यां प्रत्ययप्रदसाक्ष्यैः सह उद्धृतम् आसीत्)।

work इति शरीररचनाशास्त्रस्य, शरीरविज्ञानस्य, चिकित्साशास्त्रस्य च विषये विस्तृतः ग्रन्थः अस्ति, तत्र हार्वे इत्यस्मात् पूर्वं शतवर्षपूर्वं रक्तस्य परिसञ्चरणस्य उल्लेखः कृतः, तस्य नवीनरोगस्य उपदंशस्य च पारा विहितः यः तस्मिन् समये पुर्तगालीभिः भारते आनीतः आसीत् इदमपि उल्लेखनीयं यत् १८ शताब्द्याः पूर्वं यूरोपदेशे अज्ञातं टीकाकरणं भारते ५५० ई. सौभाग्येन एतत् अधिकाधिकं स्वीकृतं भवति यत् मध्ययुगीनः आधुनिकः च यूरोपः स्वस्य चिकित्साव्यवस्थायाः ऋणी प्रत्यक्षतया अरब-जनानाम् अस्ति तथा च तेषां माध्यमेन भारतस्य ऋणी अस्ति..

"पुनर्वित्तं पुनर्मित्रं पुनर्भार्या पुनर्मही।
एतत्सर्वं पुनर्लभ्यं न शरीरं पुनः पुनः।।"

जीवने सर्वं पुनः प्राप्तुं शक्यते- पत्नी, राज्यं, मित्रं, धनं च। केवलं तव शरीरं यत् त्वं कदापि पुनः प्राप्तुं न शक्नोषि । एकदा भवतः शरीरं / स्वास्थ्यं नष्टं जातं चेत् पुनः कदापि स्वस्य पूर्णतां प्राप्तुं न शक्नोति। अतः नित्यं शरीरस्य परिचर्या करणीयम्

मधुमेहस्य दीर्घकालीनजटिलतासु हृदयघातः, तंत्रिकाक्षतिः, मस्तिष्कक्षतिः, अन्धता, मृत्युः अपि सन्ति । अतः भवन्तः स्वशर्करायाः स्तरस्य नियमितरूपेण अवलोकनं कुर्वन्तु तथा च आपत्काले तत्क्षणमेव स्वचिकित्सकेन वा स्वास्थ्यप्रशिक्षकेन वा सम्पर्कं कुर्वन्तु।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

धनुर्वेदः अतीव प्राचीनः विज्ञानः इव दृश्यते, यत्र युद्धशस्त्रस्य विज्ञानं, निर्माणं च युद्धविज्ञानं च विषयः अस्ति। रामायणे महाभारते च एतेषु विज्ञानकलासु सुप्रकाशः क्षिप्यते। धनुर्वेदस्य महत्त्वपूर्णाः प्राचीनग्रन्थाः न उपलभ्यन्ते किन्तु केचन ज्ञाताः ग्रन्थाः सन्ति धनुर्विधिः, द्रोणविद्या, कोडण्डमण्डनः, धनुर्वेदसंहिता च।

गन्धर्ववेदः सङ्गीतविज्ञानम्, सामवेदात् उत्पन्नं च अस्माभिः एतस्य विषयस्य संक्षेपेण पूर्वमेव निरूपणं कृतम्, छन्दस्य वेदङ्गस्य निबन्धनं कुर्वन्।

निगमन

ये छात्राः विद्यालयस्तरस्य संस्कृतम् अधीतवन्तः तेषां कृते BAMS परीक्षायां विशेषतया च संस्कृतविषये उत्तमाः अंकाः प्राप्तुं सुकराः भवन्ति। विद्यालयस्तरस्य संस्कृतभाषायाः पूर्वसंपर्कस्य कारणात् छात्राणां संस्कृतस्य सुज्ञानं भवति, तस्य प्रति सकारात्मकदृष्टिकोणः भवति, तस्य अभ्यासमपि भवति। बीएएमएस-पाठ्यक्रमे प्रवेशात् पूर्वं ये छात्राः संस्कृतभाषां शिक्षितवन्तः तेषां व्याकरणस्य शब्दावलीयाः च दृष्ट्या संस्कृतस्य मूलभूतं ज्ञानम् आसीत्।

उभयसमूहेषु पाठ्यक्रमः किञ्चित् समानः आसीत्। पूर्वपाठ्यक्रमे आयुर्वेदीयहितोपदेशः इति पाठः आसीत्, तस्य स्थाने सुश्रुतसंहिताशरीरास्थानम्,

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

चतुर्थः अध्यायः आसीत् । संस्कृतविषयस्य अङ्कवितरणं द्वयोः प्रारूपयोः विषमम् आसीत् ।

संस्कृतविषयस्य विवा-स्वरः नास्ति इति कारणतः छात्राणां विषयस्य पाठ-अवगमन-क्षमतायाः मूल्याङ्कनं दुष्करं करोति । संस्कृतं यत् BAMS व्यावसायिकपाठ्यक्रमस्तरस्य प्रथमवर्षे पाठ्यते तत् छात्राणां ज्ञाने कोऽपि अन्तरं न करोति। संस्कृतविषयस्य विद्यमानः अथवा पूर्वपाठ्यक्रमः विषयस्य अवगमने अपि च सर्वेषां विषयाणां विश्वविद्यालयपरीक्षायां औसतप्राप्ताङ्केषु किमपि भेदं न जनयति। अतः ये छात्राः विद्यालयस्तरस्य संस्कृतस्य सम्पर्कं न प्राप्नुवन्ति, तेषां कृते संस्कृतभाषायां लघुसेतुपाठ्यक्रमस्य आरम्भस्य आवश्यकता वर्तते, ये च BAMS पाठ्यक्रमे प्रवेशं गृहीतवन्तः आसन्।

तथैव अध्ययनं बृहत् नमूना आकारेण, अध्ययनस्य दीर्घकालं यावत् व्यापकं भौगोलिकक्षेत्रं च कृत्वा, अर्थात् दीर्घकालीनशिक्षणपरिणामानां आकलनाय सम्पूर्णे भारते विभिन्नानां आयुर्वेदिकमहाविद्यालयानाम् छात्राणां समावेशः कृत्वा कर्तुं शक्यते।

दीर्घायुषः पोषणस्य, रक्षणस्य, निर्वाहस्य च कलाविज्ञानम्। आयुर्वेदस्य प्रवर्तकः धनवानात्रिः इति कल्पितः आसीत् । तदतिरिक्तं आत्रेयः, काश्यपः, हरिता, अग्निवेशः, भेदमुनिः च अन्ये प्रमुखाः । सम्प्रति आयुर्वेदस्य चरकसंहिता, शुश्रुतसंहिता, वाग्भट्टसंहिता इति त्रयः महत्त्वपूर्णाः ग्रन्थाः सम्यक् अध्ययनं कुर्वन्ति । एतानि त्रीणि पुस्तकानि सामूहिकरूपेण बृहत् त्रै इति उच्यन्ते ।

“भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणाद्रकभक्षणम्।
अग्निसन्दीपनम् रूच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनं।।”
किमपि भोजनं आरभ्यतुं पूर्वं शिलालवणचूर्णेन सह नवीनं अदरकं खादितव्यम् । पाचनशक्तिं वर्धयितुं, कण्ठं जिह्वां च स्वच्छं कर्तुं, रसगुल्मान् अपि सक्रियं कर्तुं च साहाय्यं करिष्यति ।
मधुमेहप्रबन्धनस्य एकः अत्यावश्यकः भागः भवतः किं खादति इति निरीक्षणम् अस्ति । भवन्तः एतादृशं आहारं सेवन्तु यस्मिन् तन्तुयुक्तं न्यूनं कार्बोहाइड्रेट् च भवति

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

। शर्करायुक्तानि, तप्तानि च आहारपदार्थानि परिहरन्तु, सोडायुक्तानि, उच्चशर्करायुक्तानि पेयानि अपि परिहरन्तु । भवन्तः इन्फ्यूज्ड् जलं, ओषधीयचायम् इत्यादीनां विकल्पं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते।। Gita-2.48

नित्यकर्मनिर्वहणे भवन्तः निष्कपटाः भवेयुः। सफलताविफलतायोः सङ्गं त्यक्तव्यम् । एतादृशं सन्तुलनं योगद्वारा प्राप्तुं शक्यते।

योगस्य मधुमेहस्य च जटिलसम्बन्धः अस्ति । मधुमेहरोगस्य उन्नयनार्थं योगः सहायकः भवितुम् अर्हति इति सिद्धम् अस्ति । कतिपयैः ध्यानव्यायामैः सह, एतत् व्यक्तिस्य तनावस्तरं न्यूनीकर्तुं साहाय्यं कर्तुं शक्नोति यत् क्रमेण तेषां शर्करास्तरस्य उपरि सकारात्मकं प्रभावं कर्तुं शक्नोति ।

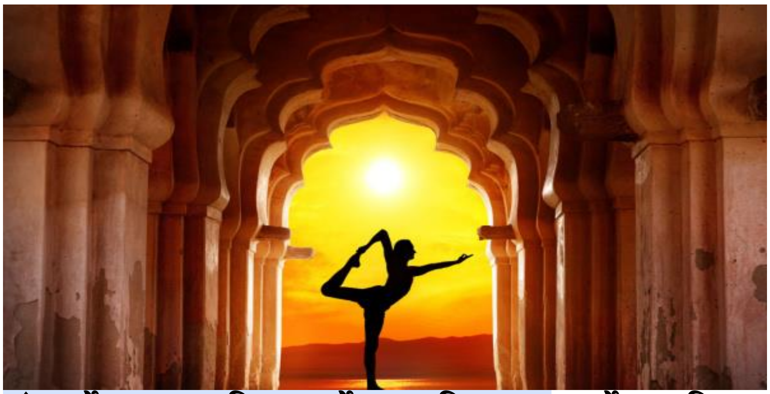

ॐ सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः। सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत्।

सर्वे भाविनः शान्तिं भवन्तु, मा कश्चित् व्याधिना पीडितः भवतु, सर्वे पश्यन्तु शुभं, मा कश्चित् दुःखं प्राप्नुयात्। ॐ शान्ति, शान्ति, शान्ति।

Bibliography

1. Chandola H. Reinvent the system of education in ayurveda. *AYU.* 2012;33:459–60.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

2. CCIM Notification in the Gazette of India, New Delhi. 2005. [accessed on 15-03-2016].
3. New Delhi: [Last accessed on 2012 Apr 26]. CCIM Notification in the Gazette of India, Extraordinary, Part III. Sec. 4.
4. Deopujari J, Sharma M. 1st ed. Nagpur: Ayurved Vyasapeeth; 2013. Ayurvedic Education: Perspective and Implications
5. Mahajan B. New Delhi: JP Brothers Medical Publications; 2006. Correlation and Regression, Methods in Biostatistics
6. Patwardhan K, Gehlot S, Singh G, Rathore HC. The ayurveda education in India:
7. Kaliyaperumal K. Guideline for conducting a knowledge, attitude and practice (KAP) study. *Community Ophthalmol.*]
8. Gadgil VD. Understanding ayurveda. *J Ayurveda Integr Med.* 2010;1:77–80.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आयुर्वेदस्य वैश्विकं चिन्तनं

डा.सुनीलः के एस् [4]

मुख्य शब्द : शरीरम्, इन्द्रियाणि, मनः, आत्मा

शोधसार:

अस्माकं शरीरं पाञ्चभौतिकम्। यावत् आत्मा एतस्मिन् शरीरे तिष्ठति तावत् पुरुषो जीवतीति व्यवहारः। तस्मात् पुरुषस्य जीवितं यावति काले भवति स काल आयुः इत्युच्यते, तददुक्तं चरकेण शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः आयुः ॥ सत्त्वं चात्र मनः। शरीरम् इन्द्रियाणि मनः आत्मा चेति एतेषां संयोगः यावति काले भवतिय काल आयुः इति अस्यार्थः। तत्सम्बन्धि शास्त्रम् आयुर्वेद इत्युच्यते। आयुः विद्यते अस्मिन्निति, आयुर्विन्दत्यनेनेति वा आयुर्वेद इति शब्दस्य निर्वचनम्। यत्र आयुःसम्बन्धी विषयो प्रतिपादितो वर्तते अथवा येन मानवा आयुः विन्दन्ति स आयुर्वेद इति अस्यार्थः। अयं चायुर्वेदः अथर्ववेदस्य अङ्गम्।

तत्रभवन्तो भवन्तोऽनुभवन्त्येवाहर्निशं यदस्माकं संस्कृतवाङ्मयमतीव विशालम्। अत्र मानवानामुपकाराय परमकारुणिको भगवान् वेदवेदाङ्गेतिहासपुराण-धर्मशास्वार्थ-शास्त्रादिभिः सहैवायुर्वेदशास्त्रमपि प्रणीतवान्। तद्यथा-

सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे।
विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यॅल्लुक्-श्रम्-शेष्विदं क्रमात् ॥

इत्यनेकार्थकाद् विद्धातोर्घञ्प्रत्ययेन वेदशब्दो निष्पद्यते, इण् गतौ इत्यस्माद् धातोश्च 'एतेर्णिच्च (२/११९)' इत्युणादिसूत्रेण उसि प्रत्यये आयुष् शब्दः। आयुषो वेदः आयुर्वेदः, आयुर्वेद एवायुर्विज्ञानम्। अथर्ववेदस्योपवेदरूपेणायुर्वेदस्य विकासोऽभूत्। उक्तञ्च- 'आयुर्वेदं नामोपाङ्गमथर्ववेदस्य। इदं शास्त्रं न केवलं

[4] संस्कृत विभागाध्यक्षः, जैन महाविद्यालयः, विश्वेश्वरपुरम्

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

व्याध्युपसृष्टानां निवारकमपितु, स्वास्थ्यपरिरक्षकमपि। तथाहि व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः। स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणम्। किञ्च, आयुर्जीवनस्यैवापरपर्यायोऽस्ति । उक्तश्च काश्यपेन- आयुर्जीवितमुच्यते' इति । उक्तञ्च चरकसंहितायाम्-

हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानश्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥

एवं मानवस्य कायिकवाचिकमानसिकानां त्रिविधतापानां, व्यष्टेः समष्टेर्वा रोगारोगस्याधिव्याधेर्विचारकमायुर्वेदशास्त्रं व्यापकमस्ति, बुद्धेर्मलापहारकमध्यात्ममपि
अत्रोपवर्णितम्। तथाहि- "बुद्धया विषयविज्ञानं विषमं च प्रवर्तनम्। प्रज्ञापराधं जानीयात्" इति।। यच्चायुर्वेदोक्तमध्यात्ममनुध्यायति वेदयत्यनुविधीयते सोऽस्य परो धर्मः।
किञ्चायुर्वेदोपदेशेऽध्यात्मविद्याऽपि समादिष्टा।
अत एवायुर्वेदः 'उभयलोकहितकरः' इत्युच्यते ।

तथा चोक्तम्-

तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः ।।

कायिकवाचिकमानसिकानां विकाराणां ' दोष' इत्यपरं नाम। दोषा एव मलाः। मला एवायुर्वेदे रोगशब्देनोक्ताः। तथा चोक्तं शाङ्गधरसंहितायाम् - 'मलिनीकरणान्मलाः।' एते एव वातपित्तकफादीनां विकृतयः। दोषा अपि रोगशब्दं लभन्ते इत्युक्तं चरके। भर्तृहरिरप्याह मलानां त्रैविध्यं वाक्यपदीये-

कायवाग्बुद्धिविषया ये मलाः समुपस्थिताः।
चिकित्सालक्षणाध्यात्मशास्त्रैस्तेषां विशुद्धयः ।।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

'योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन' इति अन्यत्राप्युक्तम्। चिकित्साशास्त्रं केवलं वैद्यकमात्रपरमायुर्विज्ञानस्याङ्गभूतम्। तथा चोक्तममरकोषे "चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया इति,
" आयुर्जीवनकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम्" इत्यमरः। २/८/१२०।

कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंश्रितानां व्याधीनां ज्वररक्तपीतशोषोन्मादापस्मार-कुष्ठमेहातिसारादीनामुपशमनार्थमित्युक्तं सुश्रुतसंहितायाम्। एवं मानवजीवनस्याखिलार्थसम्पादकस्य किं वा धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थावाप्तये साधनभूतस्य शरीरस्य कायिकवाचिकमानसिकदोषापहार- कोपायविबोधकमायुर्विज्ञान परवर्तिपरम्परायामष्टाङ्गायुर्वेदनाम्ना ख्यातम्।
तानि चाष्टाङ्गानि शल्य-शालाक्य- कायचिकित्सा- भूतविद्या-कौमारभृत्य- अगदतन्त्र- रसायनतन्त्र-वाजीकरणाख्यानि 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' इति कालिदासोक्तेः, 'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्, आयुर्वेदोऽमृतं श्रेष्ठतमम्' इत्यादिचरकसंहितोक्तेश्च शरीरमेवाद्यं साधनमस्ति वेदादिशास्त्रप्रतिपादितपुरुषार्थचतुष्टयस्याधिगमे। अतस्तच्छरीरं कायेन वाचा मनसापि शश्वत् सुरक्षितं तिष्ठेदिति हेतोः परमकारुणिकैर्महर्षिभिरायुर्विज्ञानमुपदिष्टम्।

संसारेऽस्मिन् सर्वे मानवाः प्रकृत्या सांसारिकोन्नतिनिमित्ते यदा-कदा आध्यात्मिकोन्नतिप्राप्त्यर्थं प्रयत्नशीलाः भवन्ति। द्वयोः स्थितयोः नराणां सुस्वास्थ्यमत्यावश्यकमस्ति । अनया दृष्ट्या वेदेषु चिकित्सासम्बन्धिमंत्राणामाश्चर्यमयवर्णनमस्ति।
वेदस्य अथर्ववेदभागः तु चिकित्सासम्बन्धिमन्त्रैः परिपूर्णः अस्ति। आधुनिकदृष्ट्या विचारे कृते ज्ञायते यत् वेदेषु वर्णिताः चिकित्सापद्धतयः अद्यतनचिकित्सापद्धतिभिः अधिकं समृद्धा आसन्। वेदस्य ज्ञानेन नराः दुःखत्रयेभ्यः पृथक् भूत्वा सुखमयजीवनयापनं कर्तुमर्हन्ति। मनुना कथितम्-

सर्वज्ञानमयो हि सः (मनुस्मृतिः 2.7)

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सर्वप्रथमम् ओषधिपरकविज्ञानं गृह्णामः। ओषधयः मानवजीवनार्थममृततुल्याः सन्ति। ओषधयः मानवानाम् अनेकरूपैः कल्याणं कुर्वन्ति। ओषधयः मानवान्निरोगं कृत्वा तान् दुःखान् नाशयन्ति। ऋग्वेदे एकं सूक्तं तु केवलम् ओषधिपरकमेवास्ति एषु सूक्तेषु ओषधीनां सृष्टिः मानवसृष्टेः पूर्वं कथितम्। इमे ओषधयः नरेभ्यः अपि त्रियुगं पुरा अभवन्।

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ (ऋग्वेदः 10.97.01)

ओषधयः मानवानां रक्षां संरक्षणञ्च कुर्वन्ति । ओषधयः मातृतुल्याः सन्ति ।

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपब्रवे (ऋग्वेदः 10.97.04)

ओषधयो मानवेभ्यः शक्तिम् उत्साहञ्च अहर्निशं प्रयच्छन्ति, अतो हेतोः नराणां शरीरं मनश्च ओजोवर्चसी भवतः ।

विप्रः स उच्यते भिषग् रक्षोहामीवचातनः। (ऋग्वेदः 10.97.06)

यास्काचार्येण ओषधिशब्दस्य निरुक्तिः कृता- ओषधयः ओषद् धयन्तीति वा। ओषत्येना धयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा अर्थात् ओषधयः शरीरेषु शक्तिं वर्धयन्ति, दोषाञ्च अपाकुर्वन्ति। शतपथ ब्राह्मणेष्वपि

ओषधयः दोषनाशाय- कथिताः। दोषं धयेति तत ओषधयः समभवन्।
(शतपथब्राह्मणः 2.2.4-5)

ओषधीषु त्रिदोषनाशनस्य पर्यावरणप्रदूषणनाशस्य च शक्तिरस्ति। अतः मानवजीवनेषु आयुर्वेदे च
ओषधीनामतिमहत्त्वमस्ति।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

ओषधिः मुख्यरूपेण द्विधा अस्ति (1) वनस्पतिः (2) ओषधिः। वृक्षेभ्यः वनस्पतिशब्दस्य अथ च लघुवृक्षेभ्यः ओषधिशब्दस्य च प्रयोगो जातः। ओषधीनां वर्गीकरणमन्यप्रकारेणापि कृतम्। ऐतरेयब्राह्मणे विशिष्टं कथनमस्ति यत् वनस्पतयः प्राणस्स्वरूपाः सन्ति।

प्राणो वै वनस्पतिः। (ऐतरेयब्राह्मणः 2.4)

वनस्पतयः मानवेभ्यः प्राणशक्तिं (आक्सीजनं) प्रददति। अतः वनस्पतयः प्राणस्वरूपाः सन्ति। मानवस्य रक्षार्थं वृक्षाणां वनस्पतीनां च संरक्षणमत्यावश्यकमस्ति । यदाधुनिकचिकित्सकाश्चापि स्वीकुर्वन्ति। ओषधयः जीवानां रक्षणाय चिकित्सकानां प्रमुखसाधनरूपाः भवन्ति। याः सुभेषजः (उत्तमचिकित्सा) कथ्यते-

तत् ते कृणोमि भेषज सुभेषजम्। (ऐतरेयब्राह्मणः 2.5.1)

ओषधीनां रसैः विभिन्नौषधिनिर्माणं भवति अथ च रोगाणां चिकित्सा भवति। ओषधीनामुत्पत्तेः वृद्धेश्च आधारः वर्षाऽस्ति। अतः द्युलोकः वर्षायाः जनकः अथ च ओषधीनां पृथिव्यामुत्पत्तिकारणादेव पृथिवी माता कथ्यते।

काश्चित् ओषधयः पर्वतेषु, समतलभूमौ, नद्यां सरोवरेषु च प्राप्यन्ते। सागरस्य अन्तःस्थलेऽपि ओषधयः भवन्ति। काश्चित् ओषधयः भूमिं विदीर्य प्राप्यन्ते। काश्चित् ओषधयः प्राणिजाः अपि सन्ति याः जीवानां शृङ्गादिभ्यः प्राप्यन्ते। ओषधयः चिकित्सकस्य शक्तयस्सन्ति। कासांचित् ओषधीनामत्र संकेतः क्रियते-

1. अक्षः- अयमुदरशोधकः विरेचकः च भवति अतः विभेदकः कथ्यते।

2. अर्जुनम् - अस्थिभंगेषु रक्तस्रावेषु च अर्जुनस्य त्वक्चूर्णीकृत्य लेपनं कुर्यात्। अस्य क्वाथो हृद्रोगे प्रयुक्तः रोगनिवारणं करोति।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

3. आस्रवभेषजः- अथर्ववेदे अस्योल्लेखः वर्तते। अयं कुशस्य पर्यायोऽस्ति, अयं रक्तस्रावमवरोधयति।

4.कर्कन्धुः- यजुर्वेदेषु अस्य वर्णनं प्राप्नोति। इदं बदरीफलमस्ति। अस्य चूर्णं यज्ञेषु प्रयुज्यते। इदं वीर्यवर्धकं पुष्टिकारकञ्चास्ति ।

शल्यविज्ञानम्

वेदेषु शल्यविज्ञानस्य बहुमंत्राणां वर्णनं प्राप्यते। ऋग्वेदाथर्ववेदयोः विशेषरूपेण चिकित्सासम्बन्धिमन्त्राणां समावेशः प्राप्यते। शल्यचिकित्साविज्ञानेन सम्बद्धाः ये मन्त्राः सन्ति, ते प्रायः अश्विनीकुमाराभ्यामिन्द्रेण च सम्बद्धाः सन्ति। अश्विनीकुमारौ देवतानां वैद्यौ आस्ताम्। तौ कायचिकित्सासु शल्यचिकित्सासु च प्रवीणौ आस्ताम्।

देवानां भेषजौ (यजु. 21.53)

असम्भाव्यकार्यमपि अश्विनीकुमारौ कर्तुं समर्थौ आस्ताम्। अतः ऋग्वेदस्य अनेकेषु सूक्तेषु अश्विनीकुमारयोः कार्याणामुल्लेखो दृश्यते। चरकमतानुसारं आयुर्वेदस्योत्पत्तिः ब्रह्मणोऽभवत् । ब्रह्मणः सकाशात् दक्षप्रजापतिः, दक्षप्रजापतेः अश्विनीकुमारौ, अश्विनीकुमाराभ्याम् इन्द्रः, इन्द्रात् भारद्वाजः, भारद्वाजात् च अन्ये ऋषयः प्राप्तवन्तः ।

ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तम् आयुर्वेदं प्रजापतिः। जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ।। अश्विन्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम्। (चरकसूत्रम्, 4.5)

मंत्रेषु अश्विनीकुमाराभ्यां निमित्तं विशेषणद्वयं मुख्यरूपेण प्राप्यते। प्रथमं दस्त्रमिति, द्वितीयं नासत्यमिति। उपर्युक्तविशेषणमश्विनीकुमारयोः कार्याणि विशेषयति। दस्त्रशब्दस्यार्थः चिकित्सासु निपुणकर्ता, नासत्यशब्दस्यार्थः यस्य कुत्रापि अभावो

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

न विद्यते अर्थात् सर्वत्र विद्यमानं नासत्यमिति सायणाचार्येणाऽपि मधुप्रवर्ग्यविद्ययोः उल्लेखः कृतः-

युवाभ्यां प्रवर्ग्याविद्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामि (सायण- ऋग्वेदः 1.117.22)

इमे विद्ये इन्द्रात् दधीचिः ततश्च अश्विनीकुमारौ लब्धवन्तौ। अथर्ववेदे मधुविद्यायाः वर्णनं प्राप्यते। अस्यां विद्यायां जीवनेषु माधुर्यस्य, मधुरवचनस्य, तेजस्वितायाः वाक्तत्त्वानां माहात्म्यवर्णनमस्ति। आध्यात्मिकार्थेषु इयं विद्या सच्चिदानन्देश्वरस्य प्रतिपादिकाऽस्ति । परन्तु भौतिकार्थेषु इयं विद्या आयुर्वेदेन सम्बद्धाऽस्ति । अस्याः विद्यायाः तिस्रः भेदाः वर्तन्ते। प्रथमं रसायनशास्त्रम्, द्वितीयं संधानशास्त्रम्, तृतीयं-मृतसंजीवनीशास्त्रञ्च । रसायनशास्त्रमाध्यमेन पुरुषेषु नवचेतनायाः संचारप्रयोगः भवति। संधानशास्त्रेषु क्षत- विक्षताङ्गानां सन्धिकार्यं भवति। मृतसंजीवनीविद्यायां मृतशरीरस्य पुनर्जीवनप्रदानस्य कार्यं सञ्जायते। अद्यतने शरीरस्य प्रत्येकाङ्गानां प्रत्यारोपणकार्यं सञ्जायते। परन्तु शिरः पृथक् कृत्वा तत्स्थाने जीवान्तरस्य शिरः संयोजनमसम्भवं प्रतीयते। किन्तु प्रवग्र्यापिकक्ष्यविधयोरन्तर्गत शिरश्छेदनं विधाय पुनरपि तत्स्थाने अन्यस्य जीवस्य शिरस्संयोजनस्य विधिः प्राप्यते। इयं अतिरहस्यास्पदं च विद्या। अश्विनीकुमाराभ्यां अथर्वणः पुत्रस्य दधीचेः शिरश्छित्वा एकत्र संस्थाप्य तथा च तत्स्थाने अश्वशिरः तस्य शरीरेण संयोजितम्। अनेन प्रकारेण शल्यंविज्ञानस्य उल्लेखनीयं चामत्कारिकं वर्णनं श्रुतिषु प्राप्यते। अश्विनीकुमाराभ्यां प्रज्ञाचक्षवे राजर्षिऋजाश्वाय दृष्टिज्योतिः प्रादायि।

आक्षीऋज्राश्वे आश्विनावधत्तं ज्योतिरन्धाय चक्रथुर्विचक्षे।
(ऋग्वेदः 1.117.17)

अश्विनीकुमाराभ्यां कृते कथितं यत् अश्विनीकुमारौ अन्धानां निर्बलानाञ्च चिकित्साविशेषज्ञौ आस्ताम्।

अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद् युवामिदाहुर्भिषजा रुतस्य चित्
(ऋग्वेदः 10,39,3)

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वर्तमानसमये आपणे कामसम्बन्धी ओषधीनां प्रचलनमधिकं दृश्यते। परन्तु तासामोषधीनां शरीररेषु दुष्प्रभावःजायते, तात्कालिक किञ्चिद् क्षणमेव प्रभावश्च दृष्यते। परन्तु वेदेषु वृद्धपुरुषेभ्यः यौवनप्रदानस्य अनेकोदाहरणं प्राप्नोति। अश्विनीकुमाराभ्यां स्वदक्षतया वृद्धच्यवनऋषिमहोदयाय पुनः यौवनं प्रदत्तम् ।

युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः। (ऋग्वेदः 1.117.13)
अनया रीत्या अश्विनीकुमाराभ्यां कलिमहोदयाय च्यवनऋषिमहोदयाय चापि यौवनं प्रदत्तम्।

उपसंहारः

अतिविस्तृतम् आरोग्यक्षेत्रम्। आवश्यकता अस्ति यत् सारभूतानि तत्वानि सङ्कलय्य शाश्वतम् आरोग्यलाभं प्राप्नुयाम। अस्माकं जीवने वैदिकयज्ञानामाध्यात्मिकं वैज्ञानिक महत्त्वमस्ति। यावन्तः नियमाः धर्मशास्त्रैः मानवेभ्यः निर्धारितास्ते सर्वेऽपि आयुर्विज्ञानाञ्चिताः सन्ति। पूर्व लोकाः धार्मिकाः आसन्। अत एवास्माकं वैज्ञानिकाः ऋषयः आयुर्विज्ञानं धर्मैः संयोज्य लोकान् भृशमुपकृतवन्तः। वेदवेदाङ्गधर्मशास्त्रादिषु पदे पदे ये आचाराः विहितास्ते सर्वेऽपि वैज्ञानिकाः आयुर्विज्ञानस्य संवाहकाः।

नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावान् आप्तोपसेवी च भवत्यरोगः

यस्तावत् हितम् आहारं सेवते मितं च विहारं कुरुते, विचारपूर्वकं कार्ये प्रवर्तते, स्रगादिषु जागतिकेषु विषयेषु अनासक्तो भवति, दानशीलोऽस्ति, सुखे दुःखे च निर्विकारो भवति, सत्यं वदति, तितिक्षुः विद्यते, मित्राणि च सेवते स नूनं रोगविहीनो भवतीति तात्पर्यम् ।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

एवं संस्कृतवाङ्मये आयुर्विज्ञानं प्रत्यक्षतः परोक्षतो वा सर्वत्रैव वर्णितम्, तेषां दिङ्मात्रमिहोद्दिष्टमिति दिक्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- कुमारसम्भवम् - चौखम्बाप्रकाशनम्
- वेदविज्ञानम् –प्रमोद्कुमार पाठकः - वाराणसी
- योगदर्शनम् – काले अन्तर्जालतः ।
- ऋग्वेदसंहिता-साक्षि प्राकशनम्-बेंङ्गलूरु
- ऐतरेयब्राह्मणम् –अ भा मा प - बेंङ्गलूरु
- सुश्रुतसंहिता ,चरक संहिता – चौखम्बाप्रकाशनम्
- वैद्यकीयसुभाषितसाहित्यम्- ८.
- आयुर्वेद का वैज्ञानिक इतिहास, सत्यव्रत शर्मा.
- अथर्ववेदः - साक्षि प्राकशनम्-बेंङ्गलूरु

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

कोटा क्षेत्र की मूर्तिकला में प्रदर्शित आभूषण

डॉ. मोनिका गौतम

प्रमुख शब्द- शिव, जीवन, कोटा, मूर्तिकला, आभूषण

शोधसार- साक्षात् शिव के लिए एवं जीवन में अशिव का परिहार करने के लिए मांगल्य दृष्टि का प्रयोजन है। सौभाग्यवती स्त्री जो अपने पति के लिए दीर्घायु की कामना करती है, उसे हल्दी, केसर, सिन्दूर, कज्जल, कंचुक, ताम्बूत, मांगलिक आभूषण, वेणी प्रसाधन, मस्तक, मणिबंध तथा कर्णाभूषणों को धारण करना नहीं भूलना चाहिए।[1] मार्कण्डेय पुराण में स्पष्टतः उल्लेख है–

हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा
कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गलयाभरणं शुभम्।।
केशसंस्कार–कबरी–कर–कर्ण विभूषणम्।
भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता।।

केशों का धूपादि से संस्कार, वेणी प्रसाधन, चूडापाश में पुष्पसज्जा, आभूषणों में कंगन, कर्णावतंस, पायल, बिछुए, मस्तक की टीका, शिरोभूषण एवं कटिमेखला नारी के लिए मंगल दृष्टि से विहित माने गए हैं। आभरण का प्रचलन ''चारूता'' को ''सौभाग्य फला'' बनाने की मंगल दृष्टि से हुआ है।

यजुर्वेद में उल्लेख है कि स्वर्ण धारण करने वाले को राक्षस और पिशाच क्षति नहीं पहुँचा सकते।[2] भारतीय ज्योतिष परम्परा में नौ प्रमुख रत्नों का सम्बन्ध नवग्रहों से जोड़ा गया है। अतः ग्रह–दोष के निवारण हेतु भी राजा से लेकर जनसाधारण तक स्वर्ण–रजत आदि धातुओं और रत्नों को उत्साह से धारण करते आए हैं।

''आ समन्तात् भूषणम् अलङ्करणम्।'' जो शरीर की शोभा को समग्र रूप से बढ़ाए, उसे आभूषण कहते हैं। आभूषण के बिना वनिता का सुन्दर मुख भी सुशोभित नहीं होता–

''ना कान्तमपि निभूषं विभाति वनितामुखम्।[3]

ऋग्वेद के एक मंत्र में प्रयुक्त 'सोमा अरङ्कृता' का 'अरङ्कृत' शब्द कदाचित् 'अलंकृत' शब्द का ही प्राचीन रूप है।[4] अथर्ववेद के एक मंत्र में

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

'स्वरङ्कृता' शब्द इसी अर्थ में प्रयुक्त हुआ है।[5] ऋग्वेद[6] में एक स्थान पर इंद्र को भुजा पर 'आभरः' धारण करने वाला कहा गया है जिससे आगे 'आभरण' शब्द प्रचलित हुआ। षोडश श्रृंगार के साथ सामान्यतः द्वादश आभुरणों की मान्यता भी प्रचलित हुई।[7] स्वर्ण धातु निर्मित एवं विविध रत्नों की निर्मित अलंकार वैभव के प्रतीक ही नहीं, सौन्दर्यवर्धन के साधन उसी में यदि आयु, कांति, पुष्टि एवं जय प्रदाता होने के कारण मांगलिक भी माने–जाते थे।[8]

सोमेश्वर कृत मानसोल्लास में कहा गया है कि रत्न निर्मित भूषणों को धारण करने से रत्नों के अधिदेवता संतुष्ट होते हैं और महती श्री प्रदान करते हैं।[9]

भरतमुनि ने आभूषणों को चार भागों में विभक्त किया है[10]–

1. आवेध – जो शरीर के अंग बींधकर पहने जाते है, जैसे कर्णाभूषण, कुण्डल आदि।
2. बन्धनीय – जो अंग विशेष में ऊपर से बाँधकर पहने जाते है, जैसे श्रोणीसूत्र (करधनी), अंगद, भुजबंध आदि।
3. प्रक्षेप्य – वह आभूषण जिनमें शरीर का अंग प्रक्षेपित करके उन्हें धारण किया जाए। जैसे नुपुर, वलय आदि।
4. आरोप्य – वह आभूषण जो शरीर में ऊपर से आरोपित किए जाए, जैसे हेमसूत्र तथा विविध प्रकार के हार।

अश्वघोष, कालिदास और बाणभट्ट आदि ने श्रृंगार के अनेक प्रकारों का विशद् विवरण प्रस्तुत किया है। शिशुपालवध, श्री कण्ठचरित, गीतगोविन्द आदि काव्यों में नारी श्रृंगार और प्रसाधन सामग्री का काव्यमय चित्रण प्राप्त होता है। मूर्तिकला में भी श्रृंगार एवं आभूषण सम्बन्धी अंकन दिखाई देते हैं। कोटा क्षेत्र का शिल्पकार भी मूर्तियों में इन आभूषणों के सूक्ष्म उत्कीर्णन में सफल हुआ है। अमरकोष में उल्लिखित आभूषण सूची[11] जो मस्तक के मुकुट से प्रारंभ चरण–किंकिणी पर समाप्त होती है, इनमें से अधिकांश आभूषण कोटा क्षेत्र की मूर्तिकला में उत्कीर्ण दिखाई देते हैं।

इनका विवेचन निम्न आधार पर किया जा सकता है–

1. शिरोभूषण –

पुरूषों के मस्तक पर 'चूड़ामणि' और 'मुकुट' नामक आभूषणों का उल्लेख भरतमुनि ने नाट्यशास्त्र[12] में किया है, जो राजाओं और देवमूर्तियों के लिए विहित थे–

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

चूडामणिः समुकुटं शिरसो भूषणं स्मृतम्।

विष्णु प्रतिमाओं में किरीट मुकुट का अंकन दिखाई देता है। इनमें विष्णु, ओघाड़, 9 वीं शताब्दी ई., लक्ष्मी–नारायण प्रतिमा, राजकीय संग्रहालय झालावाड़ में संग्रहीत उल्लेखनीय है।

पुरूषों के शिरोभूषण की भाँति स्त्रियां भी विविध प्रकार के शिरोभूषण धारण करती थी। प्रागैतिहासिक कालीन स्थानों से प्राप्त सामग्री में केशों के नीचे बाँधने के स्वर्ण पत्रक प्राप्त हुए हैं, जिनका प्रयोग केशों को अलंकृत करने और उन्हें यथास्थान व्यवस्थित रखने के लिए किया जाता था।

ऋग्वेदिक काल में 'कुरीर' और ओपश शब्द स्त्रियों के शिरोभूषण के रूप में उल्लिखित है। 'कुरीर' का विवाह के समय वधू के श्रृंगार में प्रमुख स्थान था। मान्यता थी कि नववधू की विदा के समय उसे सदुपदेश के साथ 'कुरीर' और 'ओपश' धारण कराए जाएँ जिससे उसकी मनोकामना पूर्ण हो और वह वर का अनुगमन करे।[13]

बूड़ादीत के सूर्य मंदिर की बाह्य प्रवाल पर उत्कीर्ण सुरसुंदरी वाम हस्त में पद्म लिए हुए एवं दक्षिण हस्त से उत्तरीय पकड़े हुए है। मस्तक पर घुँघराले केशों के बीच मणियों एवं रत्नों से जड़ा हुआ शिरो भूषण दिखाई देता है, ये 'ओपश' के सदृश्य जान पड़ता हैं। (चित्र सं. 1) इसके ऊपर दोहरा जूड़ा सा बनाया गया है और दो जूड़ों के मध्य बिन्दु को 'चूड़ामणि' से अलंकृत किया गया है। उज्जवल नीलमणि में द्वादश आभरणों के अन्तर्गत चूड़ामणि को उल्लिखित किया गया है। इसे ही जीवगोस्वामी ने शीर्षफल संज्ञापित किया है।[14] पाणिनी ने 'कुम्बा' अर्थात् जाल शब्द का उल्लेख किया है।[15] इसमें मुक्ताजाल का उल्लेख किया है जो स्त्रियों के मस्तक के आभूषण थे। इस प्रकार का मुक्ताजाल नामक शिरोभूषण भी कोटा क्षेत्र से प्राप्त सुरसुंदरी की मूर्तियों में प्रदर्शित है। नाट्यशास्त्र में चूड़ामणि, शीर्षजाल, शिखापाश, शिखाव्याल, ललाट पर ललाट तिलक आदि शिरोभूषण वर्णित हैं।[16] मुक्ताजाल और शीर्षजाल मोतियों और धातुओं से बनी जालियों से बनता था। मेघदूत में कालिदास ने अलंकार रूप में रत्नजाल (पूर्वमेघ–30, 66) एवं

1. विष्णु, ओघड़, 9वीं शताब्दी ई.

2. सुरसुंदरी, सूर्य मंदिर, बूड़ादीत

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

मुक्ताजालग्रथित अलकों (पूर्वमेघ–67) का वर्णन किया है। बाडोली के घटेश्वर महादेव के अर्द्धमंडप के अष्टकोणीय स्तम्भ पर उत्कीर्ण सुरसुंदरियों के जुड़े में एक विशिष्ट आभूषण को अलंकृत दिखाया गया है जो ''मणिजालक'' के समान है।[17] ललाट पर बाँधी जाने वाली 'ललाटिका' को 'पत्रपाश्या' भी कहा गया है। यह स्वर्ण की लम्बी पट्टिकाएं होती थीं।[18]

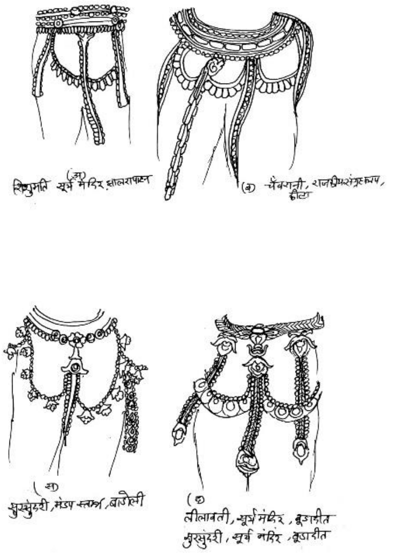

प्लेट 14. कोटा क्षेत्र की मूर्तिकला में प्रदर्शित विभिन्न प्रकार की मेखलाएँ

सूर्य मंदिर, झालरापाटन की बाह्य प्रवाल पर उत्कीर्ण खंडिता नायिका के शीश पर ललाटिका जिसे सीमन्त में रत्न एवं मनकों के बीच लटकन के रूप में प्रदर्शित किया गया है।[19] शेरगढ़ के लक्ष्मीनारायण मंदिर की बाह्य प्रवाल पर उत्कीर्ण एक सुरसुंदरी हस्त में पद्म लिए एवं तीन लड़ियों वाला शिरोभूषण धारण किए हुए प्रदर्शित है।[20] इसकी एक लड़ी केशों के मध्य सीमन्त को सुशोभित करती हुई पीछे की ओर जूड़े तक चली गई है। शेष दो लड़ियाँ मस्तक को घेरती हुई मध्य वाली प्रथम लड़ी से पीछे की ओर मिल गई है। यह शिरोभूषण पट्टीनुमा है जिस पर साइड में तथा सीमन्त के बीच केरीनुमा संरचना कुछ बड़े

प्लेट 15 कोटा क्षेत्र की मूर्तिकला में विभिन्न कर्णफूलों का अंकन

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आकार में बनी हुई है जो राजस्थानी अलंकरण शैली एवं आभूषण कला का बोध कराती है।

2. कर्णाभूषण –

अमरकोश[21] में दो प्रकार के कर्णाभूषणों का उल्लेख हुआ है –

(i) कर्णिका एवं (ii) कुण्डल।

कर्णों को बींधकर उनमें धातु निर्मित तार के आभूषण पहनने का प्रचलन प्रागैतिहासिक काल में ही हो गया था। ऋग्वेद में स्वर्णनिर्मित कर्णाभूषणों के लिए ''कर्णशोभना'' शब्द प्राप्त होता है। कर्णाभूषण कोटा क्षेत्र से प्राप्त विष्णु प्रतिमाओं में दिखाई देता है। राजकीय संग्रहालय, झालावाड़ में संरक्षित अर्द्धनारीश्वर प्रतिमा में शिव भाग के कर्ण में कर्णनलिका प्रदर्शित है।

सोमेश्वर कृत मानसोल्लास में वर्णित कर्णाभूषण 'पूर्णमध्य' सूर्य मंदिर, झालरापाटन की बाह्य प्रवाल पर उत्कीर्ण शिशुमति के कर्ण में उत्कीर्ण है। इसमें कर्णाभूषण के मध्य का पूर्णभाग मुक्ताओं से जटिल है। (चित्र सं. 5) अधिकाशंतः नायिका मूर्तियों में कर्णफूलों के विभिन्न प्रकार प्रदर्शित किए गए हैं।

राजकीय संग्रहालय, कोटा में संरक्षित[22] एक अप्सरा मूर्ति में कर्ण के ऊपरी भाग पर एक सूमर समान अलंकरण उत्कीर्ण हैं जिसमें एक मनके के साथ तीन लड़े नीचे की ओर लटक रही है। इसकी पहचान राजस्थानी आभूषण 'एरण' के रूप में की जा सकती है, जिसे कर्ण में ऊपर पहना जाता है।

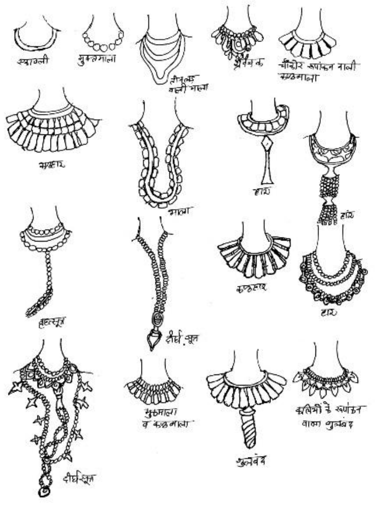

प्लेट :16 कोटा क्षेत्र की मूर्तिकला में प्रदर्शित विविध हार

3. कण्ठाभूषण –

भारतीय स्त्री–पुरूष प्राचीन काल से ही कण्ठ को आभूषणों से अलंकृत करने के प्रेमी रहे हैं।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

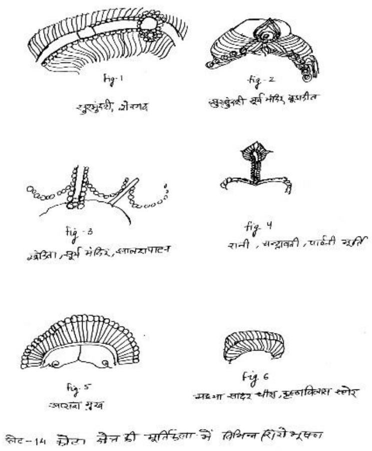

सिन्धु सभ्यता के अवशेषों में प्राप्त रंगीन मनकें उनकी आभूषणप्रियता का परिचय देते है। वैदिक युग से 'निष्क' नामक आभूषण का परिचय प्राप्त देते है। रामायण एवं महाभारत काल में मणि, मुक्ता एवं रत्न से ग्रंथित स्वर्णहारों का पर्याप्त प्रचलन प्रारम्भ हो चुका था। अमरकोश में कण्ठाभूषणों में ग्रैवेयक (कंठभूषा), ललन्तिका, प्रालम्बिका (स्वर्णकंठिका), उस सूत्रिका (मौक्तिक कंठिका) एवं हार (मुक्तावली) को उल्लेख प्राप्त होता है।[23]

कण्ठाभूषणों में कोटा क्षेत्र की मूर्तियों में एकवाली अर्थात् मोतियों की माला, ग्रैवेयक और कहीं–कहीं नाभि तक लम्बा दोहरा हार, हेमसूत्र दिखाई देते हैं। गदा मंदिर, अटरू की बाह्य प्रवाल पर उत्कीर्ण श्रृंगारप्रिया की ग्रीवा में मुक्तामाला सुशोभित है। चित्र सं. 1 में पद्महस्ता की ग्रीवा में दीर्घसूत्र प्रदर्शित है। कृष्णविलास स्टोर में संरक्षित उमा महेश्वर प्रतिमा (संख्यांक KVS/149) की ग्रीवा में गैवेयक दिखाई देता है। बाडोली के घटेश्वर महादेव मंदिर के मुखमंडप के स्तमी पर उत्कीर्ण सुरसुंदरी की ग्रीवा में हार में दो पत्तियों के ऊपर एक मनके को पिरोकर निर्मित हार प्रदर्शित है। इसके मध्य से लम्बी मोतियों की लड़ी लटक रही है, जिसके मध्य में पेंडेट है। एक अन्य हार जिसमें कुछ–कुछ दूरी पर पुष्पकलिका समान संरचना प्रदर्शित है, भी

3. सुरसुंदरी, घटेश्वर महादेव मंदिर, बाड़ोली

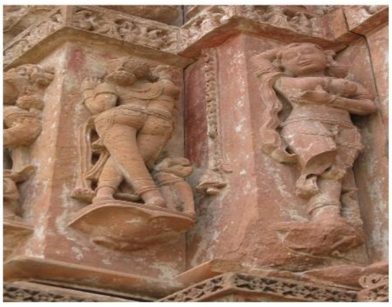

4. नायिका, सूर्य मंदिर, झालरापाटन

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सुशोभित है। (देखे चित्र सं. 9) शेरगढ़ के लक्ष्मीनारायण मंदिर की बाह्य प्रवाल पर उत्कीर्ण सुरसुंदरी मूर्ति में कंठहार के मध्य बिन्दु से जुड़कर वक्षस्थल के मध्य से होता हुआ संपूर्ण कटि प्रदेश को घेरे हुए पीछे की ओर बाँधा गया एक विशिष्ट आभूषण ध्यान आकर्षित करता है यह संभवतः 'त्रिवेणी' नामक वक्षोभूषण हैं, जो मृच्छकटिकम्[24] में वर्णित है। (देखे चित्र सं. 4)

विष्णु प्रतिमाओं में मोती तथा जंघा तक लटकती हुई वनमाला अथवा वैजयंतिका भी दिखाई देती है। पालेश्वर महादेव मंदिर की बाह्य प्रवाल पर उत्कीर्ण गणेश–शक्ति युगल प्रतिमा में गणेश को धनवीर[25] नामक आभूषण पहने हुए दर्शाया गया है।

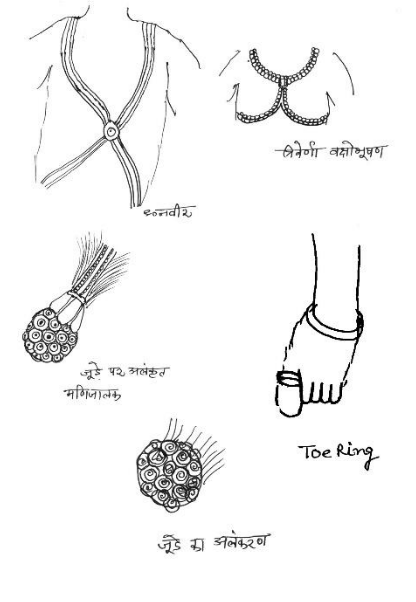

प्लेट- 19 कोटा क्षेत्र की मूर्तियों में प्रदर्शित विशिष्ट आभूषण

4. **<u>बाहुभूषण</u>** –

बहु में स्कन्ध ओर कूर्पार (कोहनी) के मध्य प्रगण्ड पर एक बन्धनीय आभूषण पहनने का प्रचलन प्राचीन है। केयूर और अंगद ये बाहुभूषण पुरूषों के प्रिय आभूषण थे, किन्तु स्त्रियाँ भी इन्हें धारण करती थीं। वाल्मीकि रामायण के किष्किन्धा काण्ड में रावण द्वारा अपहरण के समय सीता द्वारा गिराए गए आभूषणों को देखकर लक्ष्मण कहते हैं–

नहं जामामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले।

अंगद, केयूर के ऊपर बाँधा जाने वाला विशेष आभूषण था।चित्र सं. 7 में शिशुमति के बाहु में भी केयूर अलंकृत है।

5. **<u>मणिबंध (प्रकोष्ठ) भूषण</u>** –

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

मणिबंध या कलाई में धारण किए जाने वाले आभूषणों में मुख्यतः वलय एवं कटक विशेष प्रचलित रहे हैं। इन्हें 'प्रक्षेप्य' अलंकार माना जाता है।

सिन्धु सभ्यता के अवशेषों में सीप, मिट्टी आदि से निर्मित कंगन प्राप्त हुए हैं। ये एक ही हाथ में पहनने की प्रथा थी। वैदिक युग में कलाई पर पहना जाने वाला आभूषण 'वाल' या जो, संभवतः आगे चलकर 'वलय' कहलाने लगा।[26] वाल्मीकि रामायण में रत्नजड़ित स्वर्ण के हस्ताभूषणों का उल्लेख हुआ है। महाभारत[27] में वर्णित है कि स्त्रियाँ चूड़ियां पहनती थी। कालान्तर में चूड़ियां पहनने की यह प्रथा भरहुत, साँची और सतना की मूर्तियों में स्पष्टतः दृष्टिगत होती हैं।कोटा क्षेत्र की मूर्तियों में वलय मात्र निम्न वर्ग की नारी मूर्तियों में दिखाई देते हैं। राजसी महिला की कलाई में कंगन जिन्हें राजस्थानी आभूषण 'गोखर', के समान माना जा सकता है प्रदर्शित हैं।अधिकांशतः सुरसुंदरी, अप्सरा एवं नायिका मूर्तियों में चूड़ियां ही प्रदर्शित हैं जिनके दोनों किनारे पर कंगन अलंकृत किए गए हैं। (देखे चित्र सं. 4) राजकीय संग्रहालय, कोटा में संरक्षित एक चामरिका मूर्ति में उसके दक्षिण हस्त में चूड़ियां एक नलिकाकार संरचना द्वारा जुड़ी हुई प्रतीत होती हैं।

9. सुरसुंदरी, घटेश्वर महादेव, बाड़ोली

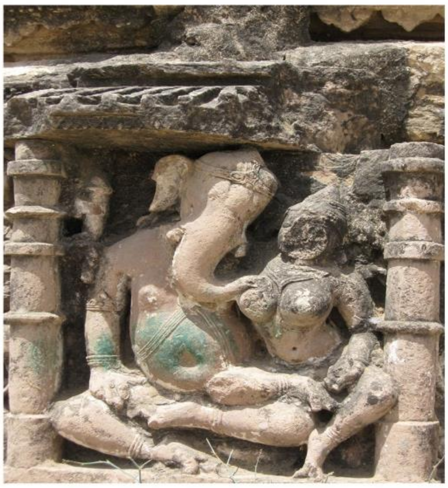

10. गणेश–शक्ति, पलेश्वर महादेव मंदिर, हरिपुरा

(चित्र सं. 11)

वलय पुरूष मूर्तियों में दर्शाए गए हैं।

6. कटिभूषण –

प्राचीनकाल से ही कटिप्रदेश को अलंकृत करने के लिए करधनी जैसे आभूषण की परिकल्पना की गई। यह बनधनीय अलंकार है। अमरकोश में नारी के कटिभूषण के रूप में मेखला, काची, सप्तकी, रशना और सारसन आदि नाम उल्लिखित है।[28] रामायण काल में कटिमेखला का 'काची' नाम

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

विशेष प्रचलित था। कालान्तर में काची रत्नजड़ित हुई और 'मणिमेखला' कहलाने लगी। मौर्यकालीन मृण्मूर्तियों में 'त्रिसरमेखला' और शुंगकाल के सिरिमा देवता में पंचसर वाली मेखला अलंकृत की गई।

कोटा क्षेत्र की मूर्तिकला में कटिमेखला स्त्री एवं पुरूष मूर्तियों में दोनों में प्रदर्शित है।

चित्र सं. 1 में प्रदर्शित सुरसुंदरी मूर्ति में मेखला सुशोभित है जिससे मणिमालाएँ एवं लॉकेट सहित लम्बी लटकनें जुड़ी हुई हैं। बूड़ादीत झालरापाटन, अटरू, भण्डदेवरा आदि सभी क्षेत्रों से प्राप्त नायिका मूर्तियों में त्रिसर एवं पंचसर वाली मेखला प्रदर्शित हैं जिन पर कुछ–कुछ दूरी पर विभिन्न आकारों वाली मुक्तक तथा मध्य में चंद्रिका अलंकृत दिखाई देती है।

7. पाद–गुल्फ भूषण –

नख–शिख आभरणों की श्रृंखला में अंतिम परन्तु सर्वांगीण आकर्षक चरण के प्रक्षेप्य 'आभूषण विशिष्ट स्थान रखते हैं। भरतमुनि ने नुपुर, किङ्किणीका एवं घण्टिका को पाद गुल्फ भूषण बताया है। आगे वे पैरों में धारण किए जाने वाले तीन आभूषणों का उल्लेख करते हैं–पैरों में पादपत्र, अंगुलियों में अङ्गुलीयक और अंगुष्ठ में तिलक।[29]

सामान्यतः नुपूर कहलाने वाला पाद् आभूषण के लिए वैदिक युग में 'खादि' शब्द का प्रयोग हुआ। मैक्समूलर ने इसका अर्थ 'मोटा कड़ा' कहा है। मौर्यकाल के मूर्तिशिल्प में नलिकाकार पादभूषण, शुंगकाल में चक्राकार निर्मित हुए।

कोटा क्षेत्र की मूर्तिकला में चामरिका मूर्तियों में कड़े एवं कहीं–कहीं दोहरी पायल दिखाई देती है। उमा महेश्वर, अटरू, 9वीं शताब्दी ई. एवं लक्ष्मी–नारायण प्रतिमाओं में घुंघरू या कंगूरे वाली दोहरी पायल अलंकृत हैं। राजकीय संग्रहालय, कोटा में संरक्षित एक विधिविता मूर्ति में पैरों में 'Toe Ring' भी प्रदर्शित है।[30]

कोटा क्षेत्र की मूर्तिकला में मुझे नासाभूषण एवं हस्ताभूषण या ऊर्मिका (अंगूठी) के अलंकरण प्राप्त नहीं हुए हैं।

उपरोक्त विवेचन से स्पष्ट है कि शास्त्रीय एवं काव्य ग्रंथों में विवरित आपादमस्तक धारण किए जाने वाले आभूषण कोटा क्षेत्र के मूर्ति शिल्प में

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

उत्कीर्ण किए गए हैं जो इस क्षेत्र में आभूषण प्रियता और सौन्दर्य दृष्टि को भी रेखांकित करता है।

संदर्भ

1. वि॥लंकार अत्रिदेव, प्राचीन भारत के प्रसाधन, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, 1958 ई., पृ. 39
2. वाजसनेयी संहिता, 34/51–52
3. भामहकृत काव्यालङ्कार, 1/13
4. ऋग्वेद, 1/3/1
5. अथर्ववेद, 10/1/25
6. ऋग्वेद, 8/97/1
7. रूपगोस्वामी, उज्जवलनीलमणि, राधाप्रकरण, 10, सं. पं. दुर्गाप्रसाद एवं पणशीकर, काव्यमाला, निर्णय सागर प्रेस, बम्बई
8. वजसनेयी संहिता, 34/40
9. सोमेश्वर कृत मानसोल्लास, गवर्नमेंट ब्रांच प्रेस, मैसूर, 1926 ई., 3/8/1185
10. भरतमुनि नाट्यशास्त्र, सं. बाबूलाल शुक्ल चौखंबा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, 23/13–14
11. अमरसिंह, अमरकोश, पं. हरगोविन्द शास्त्री, चौखंबा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 2039, 2/6/101–102
12. भरतमुनि कृत नाट्यशास्त्र, 23/16
13. स्तोमा आसतप्रतिधयः कुरीरं छनद ओपशः।
    सूर्याया अश्विना वराग्निरासीत्पुरोगवः।।
    ऋग्वेद, 10/85/8
14. जीवगोस्वामी, लोचन रोचिनी टीका, नीलमणि राधाप्रकरण, पृ. 10
15. पाणिनी, अष्टाध्यायी, 23/2,23
16. भरतमुनिकृत नाट्यशास्त्र, 23/22,23
17. चित्र सं. 2
18. अग्रवाल, वासुदेवशरण, हर्षचरित एक सांस्कृतिक अध्ययन, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद, पटना, 1964 ई.
19. चित्र सं. 3
20. चित्र सं. 4
21. अमरकोश 2/6/103

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

22. राजकीय संग्रहालय, कोटा संख्याक 393, कृष्णविलास, 10वीं शताब्दी
23. अमरकोश 2/6/104–106
24. शूद्रक कृत मृच्छकटिकम्, सं. जयशंकर लाल त्रिपाठी, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 1986 ई., 23/24
25. छनवीर – यह एक कड़ीनुमा आभूषण है। इसमें दो लड़ियां वक्ष पर क्रास करती हुई जुड़ी हुई प्रतीत होती है, जिनके मध्य में एक लॉकेट लगा होता है। चित्र सं.
26. ऐतरेय ब्राह्मण, आनंदाश्रम मुद्रणालय, पुणे 1977 ई,
27. वेदव्यास कृत, महाभारत, कर्णपर्व भण्डारकार ओरिएण्टल इस्टीट्यूट पूना, 16/7
28. अमरकोश, 2/6/108–09
29. भरतमुनिकृत नाट्यशास्त्र, 23/40,41
30. चित्र सं. 12

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

भारतीयवैज्ञानिकचिन्तनम्

श्वेता पनवार[5]

प्रमुखशब्दाः- भारतीयपरम्परा, आविष्काराः, विषुवतरेखाः, अक्षांशरेखाः, देशान्तररेखाः

शोधसारः- भारतीयपरम्परा केवलं धार्मिका एव आसीत् किन्तु एतत् सत्यं नास्ति इति विद्वासः मन्यन्ते । अपितु भारतीयमनीषिभि भारतीयज्ञानपरंपरा धार्मिकेण सह वैज्ञानिकमपि कथिता। भारतीयविज्ञानपरम्परायां सृष्टेः आरम्भादेव वैदिकसाहित्ये वेदेषु च विज्ञानतत्त्वानि दृश्यन्ते । वेदेषु चराचरभूतोपकारणानि शाश्वत्मूल्यनिष्ठानि वैज्ञानिकीविचारधारा निहिता वर्तते। विज्ञानस्य स्रोतः वेदेषु एव प्राप्यते इति प्रमाणयितुं प्रयत्नः कृतः । यजुर्वेदे चन्द्रं सूर्यस्य रश्मिभिः प्रकाश्यते। ऋग्वेदे अपि सूर्यः जगतः ऊर्जायाः स्रोतः इत्युक्तम्।

सेव सूर्यः जगतः जीवानां जीवनदाता अस्ति। तस्यैव सूर्यस्य किरणाः विद्युत्प्रवाहस्य चुम्बकीयतरङ्गस्य च प्रवाहस्य कारणं भवन्ति, एतत् ऋग्वेदे अप्युक्तमस्ति। अनेन सहास्माकं वेदेषु अनेके आविष्काराः प्राप्यन्ते यथा ऋग्वेदे द्रव्यस्य ऊर्जारूपेण परिवर्तनस्य प्रमाणानि सन्ति, ऊर्जातः द्रव्यं प्रति, अस्माकं जगति प्रचलितस्य नानाप्रकारस्याग्निः अथर्ववेदस्याथर्वऋषिणापि वर्णितमस्ति।

ऋग्वेदे त्रयः प्रकाराः आविष्काराः उल्लिखिताः सन्ति तदतिरिक्तं ऋग्वेदे चुम्बकीयबलस्य विद्युत्प्रभारस्य चोल्लेखः कृतः अस्ति। अथर्ववेदे अपि स्पष्टं कृतमस्ति यत् ओजोनस्तरस्य वर्णनेन सहास्य वर्णं सुवर्णवर्णीयं कृतमस्ति।

आधुनिककाले वनस्पतयः हरितक्लोरोफिलस्य माध्यमेन स्वभोजनं निर्मान्ति इति सिद्धमभवत्, परन्तु एतत् वैज्ञानिकं तथ्यमस्माकं वेदेषु अपि लभ्यते।

अस्माकं पृथिव्यां विषुवतरेखाः, अक्षांशरेखाः, देशान्तररेखाः च अस्माकं वैज्ञानिकैः वर्णिताः, येषां प्राचीनतास्माकं वेदैः सूचितास्ति । एतदतिरिक्तं ब्राह्मणारण्यकोपनिषद्ग्रन्थानामप्यस्मिन् परम्परायां प्रगतिः अभवत् । अस्माकं

[5] Research scholar, Maharishi Valmiki sankrit University Kaithal Harayana

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वैज्ञानिकज्ञानं, अस्माकं भारतीयज्ञानपरम्परां चाग्रे नेतुं ते साहाय्यं कृतवन्तः। सृष्टेः आरम्भादेव भारते एतादृशं वैज्ञानिकदर्शनं दृश्यते।

ये ऋषयः मुनयः च मन्त्रसाक्षात्कारं कृतवन्तः ते वैज्ञानिकाः आसन्। सृष्टिरहस्यं प्रति तस्य भावः, जिज्ञासा चातीव प्रबलः आसीत्। अस्माकं वैदिकसाहित्यमतीव गतिशीलं साहित्यमस्ति। एवं अस्माकं वेदाः प्राचीनतापूर्णाः, वैदिकर्षिभिः वर्णिताः, ये मया अस्मिन् पत्रे वर्णिताः। मम एतत् पत्रं एतत् प्राचीनतां वैज्ञानिकतां च प्रस्तौति।

भारतीय-वैज्ञानिक- चिंतनम्

सामान्यतः आधुनिकाः विद्वांसः अवगच्छन्ति यत् भारतीयानां परंपरा धार्मिकी अस्ति। तत्र वैज्ञानिकतायाः सर्वथाभावः। किन्तु एषावधारणा सत्येतरा।

वस्तुतः पाश्चात्य-शिक्षा-प्रभावेण एषः मतः विद्वद्भिः स्थापितः यदस्मिन् जगति यत्किञ्चिदपि वैज्ञानिकं तत् पाश्चात्यं किन्तु भारतीयानां वैज्ञानिकी परंपरा सृष्टेरादितः एव वैदिकेषु साहित्येषु दृश्यते।

पाश्चात्य-जगति 1653 इति वर्षे -गैलीलियो-इटेलियन-खगोल-शास्त्रिणा ज्ञातं यत् पृथ्वी सूर्यस्य परिक्रमां करोति। सः प्राचीन-कालतः प्रचलितामवधारणां यत् सूर्यः पृथ्वीं परिक्रमत्यस्वीकारं कृतवान् येन कारणेन सः चर्चस्य कोपभाजनमभवत्। किन्त्वस्मिन् संदर्भे भारतीय-वैज्ञानिकतायाः कथनमस्ति-

क्षाः(पृथ्वी) शुष्णं(सूर्यं) परि प्रदक्षिणित्।१

आयं गौः(पृथ्वी) पृश्निरक्रमीद् असदन् मातरं(अन्तरिक्षं)पुरः। पितरं(सूर्यं) च प्रयन् स्वः।२

स वा एष(आदित्यः) न कदाचनास्तमेति, नोदेति।३

स वा एष(आदित्यः) न कदाचनास्
तमयति, नोदयति।४

यजुर्वेदे वर्णितं यत् चन्द्रमा सूर्यस्य सुषुम्णारश्मीणां प्रकाशात् प्रकाशितं भवति।

सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः।५

ईसापूर्वाष्टशताब्दयां यास्केनाप्यस्य पुष्टिः कृता-

अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीव्यति। आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति।६

ऋग्वेदे यजुर्वेदे च सूर्यः संसारस्य ऊर्जायाः स्रोतः –

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च।७

ऋग्वेदे एषः उल्लेखः अप्यस्ति यत् सूर्यमंडलः रजस्युक्तः –

सूर्यस्य चक्षू रजसैत्यावृतम्।८

सूर्यं परितः धूममस्ति

शकमयं धूमम् आराद् अपश्यम्,
विषूवता परं एनावरेण।९

अथर्ववेदे सूर्यस्य सप्त-रश्मीनां वर्णनमस्ति अपि च ताः वर्षायाः कारणं भवन्ति-

अव दिवस्तारयन्ति सप्त सूर्यस्य रश्मयः।
आपः समुद्रिया धाराः।१०

एताः रश्मयः संसारस्य सर्वान् पदार्थान् रूपाणि ददति। एताः उच्च-मध्यम-निम्न-भेदादेकविंशतिः भवन्ति। एताः सर्वेषां रूपाणां कारणं भवन्ति-

ये त्रिषप्ताः परियन्ति विश्वा रूपाणि बिभ्रतः।११

ऋग्वेदे सूर्यस्य रश्मिभ्यः विद्युत्प्रवाहस्य चुम्बकीय-तरंगानां च प्रवाहस्योल्लेखोऽस्ति-

मित्रावरुणा(मित्रः धनात्मकावेशः वरुणः ऋणात्मकावेशः) रथर्यतः साकं सूर्यस्य रश्मिभिः।१२

यो वां मित्रावरुणाऽजिरो (अजिरः अति सक्रियः) दूतो (दूतः चुम्बकीयतरंगः) अद्रवत्। अयःशीर्षा मदेरघुः(मदेरघुः अतितीव्रः)१३

ऋग्वेदे यजुर्वेदे च सौर-ऊर्जायाः आविष्कारस्य प्रयोगस्य च श्रेयः त्रितमर्थातेन्द्रं गन्धर्वं वसुं दीयते-

त्रित एनम् आयुनक्, इन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत्।
गन्धर्वो अस्य रशनाम् अगृभ्णात्, सूरादश्वं वसवो निरतष्ट।।१४

एकः परमाणुः अन्यं परमाणुमाकर्षति यस्योल्लेखः ऋग्वेदे अस्ति-

एको अन्यत्-चकृषे विश्वम् आनुषक्।१५

ऊर्जाद्रव्ययोः रूपांतरणस्य आविष्कारस्य श्रेयः प्रो. आइनस्टाइनमहोदयं प्रदीयते। ऋग्वेदे द्रव्यात् ऊर्जायाः, ऊर्जायाः द्रव्यस्य च रूपांतरणस्य प्रमाणं प्राप्यते-

अदितेर्दक्षो अजायत, दक्षाद् उ-अदितिः परि।१६

विश्वस्य प्रतिकणे अग्नेः विद्यामानता तस्याः च विभिन्न-रूपाणां वर्णनं ऋग्वेदे यजुर्वेदे अथर्ववेदे चोपलभ्यते। ऋषिणाथर्वणा त्रयः आविष्काराः कृताः –

१)अरणि-मथनादग्निः

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

२) जल-मथनादग्निः

३) भूगर्भीय-अग्निः पुरीष्य-अग्निः वा

ऋग्वेदे एव मरुतेषु चुम्बकीय-शक्तिः, तस्याः शक्तेः विकिरणं चुम्बकीय-तरंगानां विद्युतावेशस्योल्लेखोऽस्ति-

मरुतः..... अयोदंष्ट्रान् विधावतः।

अग्नयो न स्वविद्युतः ।१७

ऋग्वेदे ओजोन-सतहस्य कृते **"महत्-उल्ब" इति** शब्दः अस्ति। अथर्ववेदे अस्य वर्णः स्वर्णः अस्ति-

महत् तदुल्बं स्थविरं तदासीद्।

येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः।।१८

तस्योत जायमानस्य-उल्ब आसीद् हिरण्ययः।१९

मित्रावरुणयोः संयोगात् जलस्य निष्पत्तिः भवति।

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम्।

धियं धृताचीं साधन्ता।२०

अथर्ववेदस्य मन्त्रेकस्मिनवितत्वस्योल्लेखः अस्ति येन कारणेन पत्राणां वर्णः हरितः भवति यत् 'क्लोरोफिल' इति कथ्यते।–

अविर्वै नाम देवता-ऋतेनास्ते परीवृता।

तस्या रूपेणेमे वृक्षा हरिता हरितस्रजः।।२१

वृक्षेषु प्राणाः भवन्ति ते श्वसन्ति ते तिष्ठन्तं शेरते इत्यथर्ववेदे वर्णितः –

महद् ब्रह्म..... येन प्राणन्ति वीरुधः।२२

अस्थुर्वृक्षा ऊर्ध्वस्वप्नाः।२३

यजुर्वेदः निर्दिश्यते जलं प्रदूषितं मा कुरु वृक्ष-वनस्पतीनां कर्तनं निषिद्धम्-

माऽपो हिंसीः, मा- ओषधीर्हिंसीः।२४

अपः पिन्व, ओषधीर्जिन्व।२५

तैत्तिरीय- संहितायां वात-ऋतु-दिग्-तेजस्-ओजस्यंत्राणां वर्णनमस्ति-

वातानां यन्त्राय, ऋतूनां यन्त्राय, दिशां यन्त्राय, तेजसे यन्त्राय, ओजसे यन्त्राय।२६

ऋग्वेदे अथर्ववेदे च विषुवत् रेखायाः उल्लेखः अप्यस्ति यस्याधारेण सूर्यस्योत्तरायणस्य दक्षिणायनस्य वा भवितुं निर्धारणं भवति-

विषूवता परं एनावरेण।२७

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

बोधायन-कात्यायनशूल्बसूत्रयोः प्राप्तं भवति यदायतस्य कर्णः द्वयोः क्षेत्रफलयोः उत्पन्नं करोति-

दीर्घचतुरस्रस्याक्षणया रज्जुस्तिर्यङ्गानी पार्श्वमानी च यत्
पृथग्भूते कुरुतः, तदुभयं करोतीति क्षेत्रज्ञानम्।२८

किन्तु एते सर्वे आविष्काराः वैज्ञानिकतायाः बाह्यं स्वरूपमेव निरुपितवन्तः। बाह्यं स्वरूपमन्तरिक्षस्य स्वरूपस्य प्रतिबिम्बमेव। यदात्मन्यात्मावलोकनस्य प्रवृत्तिः जागर्ति, सत्येक्षणस्य दृष्टिः पश्यति, पर्यावरणं प्रति संवेदनशीलता द्रवति, जगत् प्रति प्रदानस्योदाहरता वर्धते, सर्वे भवन्तु सुखिनः इति कामना जायते तदा सम्यक् दृष्टिः सम्यक् ज्ञानस्य दर्शनं करोति किं ग्राह्यं किं त्याज्यं इति विचार्य कर्ता कर्माणि करोति तदेव वैज्ञानिकता उद्भवति।

एतादृश्याः वैज्ञानिकतायाः दर्शनं भारतवर्षे सृष्टेः आरम्भेव दृश्यते। मन्त्रद्रष्टारः ऋषयः वैज्ञानिकाः। सृष्टेः रहस्यं प्रति तेषां बलवती जिज्ञासा तान् सदैव जागरूकान् चिन्तनशीलान् प्रयोगवतः अकरोत्।

वैदिकं साहित्यं सततरूपेण प्रवहमान् साहित्यम्। उपासनायाः कर्मपर्यन्तं(यज्ञपर्यन्तं) ततः ज्ञानं प्रति सहजः विकासः अभवत्। तत्रैव उपनिषत्सु ज्ञानस्य विविधतासु मूलस्य तत्त्वस्यैकता। एतस्य परिणतिः सूत्र-साहित्ये दृश्यते।

वैदिकं साहित्यं विचार्य कणादेन वैशेषिकदर्शनं, गौतमेन न्यायदर्शनं, जैमिनिना पूर्वमीमांसा, कपिलेन सांख्यदर्शनं, पतञ्जलिना योगदर्शनं, वेदव्यासेन वेदान्तदर्शनं प्रणीतम्। एतादृशः वैज्ञानिकः इतिहासः भारतीयतायाः।

पुराणेष्वार्षमहाकाव्ययोः रामायणे महाभारते च विमानादीनां विविधानां शक्तिशालिनां शस्त्राणामस्त्राणां च विवरणं प्राप्यते। वेदव्यासः परमाण्वास्त्रस्य ब्रह्मास्त्रस्य कृते सन्धानेपि तत् वारयितुं समर्थः आसीत्। एतादृशी आसीत् तत्कालीन वैज्ञानिकता। सम्भवतः वैज्ञानिकोपकरणानामृषिभिः लोककल्याणदृष्ट्या पर्यावरणसंरक्षणदृष्ट्याधुनिकीकरणं न कृतम्।

मध्यकाले आधुनिककाले च प्राचीनकालस्य विज्ञानस्य वैज्ञानिकीकरणं न कृतं किन्तु वैज्ञानिकातायाः लोपः नाभवत्।

अधुना वेद-वेदाङ्गेषु निहितायाः वैज्ञानिकतायाः अनुसंधानं करणीयम्।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. ऋग्वेद १०.२२.१४
2. यजुर्वेद ३.६
3. ऐतरेय ब्राह्मण ३.४४
4. गोपथ ब्राह्मण २.४.१०
5. यजुर्वेद १८.४०
6. निरूक्तम् २.६
7. ऋग्वेद १.११५.१, यजुर्वेद ७.४२
8. ऋग्वेद १.१६४. १४
9. ऋग्वेद १.१६४.४३
10. अथर्ववेद ७.१०७.१
11. अथर्ववेद १.१.१
12. ऋग्वेद ८.१०१.१-२
13. ऋग्वेद ८.१०१.३
14. ऋग्वेद १.१६३.२, यजुर्वेद २९.१३
15. ऋग्वेद १.५२.१४
16. ऋग्वेद १०.७२.४
17. ऋग्वेद १.८८.५
18. ऋग्वेद १०.५१.१
19. अथर्ववेद ४.२.८
20. ऋग्वेद १.२.७
21. अथर्ववेद १०.८.३१
22. अथर्ववेद १.३२.१
23. अथर्ववेद ६.४४.१
24. यजुर्वेद ६.२२
25. यजुर्वेद १४.८
26. तैत्तिरीय संहिता १.६.१.२
27. ऋग्वेद १.१६४.४३, अथर्ववेद ९.१०.२५

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सन्दर्भ ग्रन्थ

- ऋग्वेद संहिता, सातवलेकर, स्वाध्याय मंडल, पारडी, 1973(जम्मू से प्राप्त छायाप्रति अनुसार)
- यजुर्वेद संहिता, सातवलेकर, स्वाध्याय मंडल, पारडी, 1973(जम्मू से प्राप्त छायाप्रति अनुसार)
- अथर्ववेद संहिता, सातवलेकर, स्वाध्याय मंडल, पारडी, 1973 (जम्मू से प्राप्त छायाप्रति अनुसार)
- तैत्तिरीय संहिता, सातवलेकर, स्वाध्याय मंडल, पारडी, 1973(जम्मू से प्राप्त छायाप्रति अनुसार)
- निरुक्त, यास्क, सं लक्ष्मणसरूप, लाहौर, 1927

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

विष्णुधर्मोत्तरपुराणे प्रतिपादितानां कर्मकाण्डविषयाणां परिचयः

डॉ० विवेकशर्मा[6], राज कुमार[7]

प्रमुखशब्दाः- विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, कर्मकाण्डम्, व्रतम्, यागः, संस्कारः, पूजनम्, जपम्, दानम्।

शोधसारः – विष्णुधर्मोत्तरपुराणे कर्मकाण्डस्य सर्वे विषयाः विस्तृतरूपेण वर्णितास्सन्ति। विष्णुधर्मोत्तरपुराणमपि व्रतस्य उपवासस्य च महतां प्रदर्शयति। विष्णुधर्मोत्तरपुराणे देवपूजनम्, ग्रहपूजनम्, नक्षत्रपूजनम्, अतिथिपूजनम्, गुरुपूजनम्, गोपूजनम्, ब्राह्मणपूजनम् इत्यादीनां फलसहितं विस्तृतवर्णनं विधिपूर्वकं विद्यते। एवं सर्वविधकर्मकाण्डरीतयः विष्णुधर्मोत्तरपुराणे वर्णितास्सन्ति । एतासां सम्यकनुशीनलनेन भारतीय कर्मकाण्डपरम्परायाः संरक्षणं भविष्यतीति।

वयं जानीमः यत् साधारणतया इच्छापूर्तये, अनिष्टपरिहाराय वा यज्ञ-यागादीनां क्रियानां विधिरूपूवर्कं, नियमानुसारं वा स्वयं पुरोहितद्वारा वा सम्पादनमेव कर्मकाण्ड इति । कर्मकाण्डस्य आधारस्तु वेद एव। वेदादारभ्य कर्मकाण्डः उत्तरोत्तरः ब्राह्मणग्न्थेषु, आरण्यकग्रन्थेषु, पुराणेषु इतिहासग्रन्थेषु च समुपलभ्यते। अस्मिन्नेव क्रमे विष्णुधर्मोत्तपुरामपि कर्मकाण्डस्य सन्दर्भे अतुलनीयं वर्तते। मानवजीवने जन्मनः पूर्वादारभ्य मृत्योपरान्तं विविधधार्मिकक्रियाः कालानुसारं सम्पाद्यन्ते। काश्चिद् क्रियाः मावनः स्वयमेव करोति यथा व्रतम्, उपवासम्, पूजनम्, देवस्तुतिः इत्यादयः। काश्चित् क्रियाः पुरोहितद्वारा क्रियते यथा षोड्शसंस्काराः, यज्ञमित्यादयः। एताः सर्वाः धार्मिकक्रियाः कर्मकाण्डे एव अन्तर्निहितास्सन्ति। विष्णुधर्मोत्तरपुराणे कर्मकाण्डस्य इमे विषयाः विस्तृतरूपेण वर्णितास्सन्ति।

[6] सहायकाचार्य, संस्कृत विभाग, हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय, धर्मशाला
[7] शोधार्थी, संस्कृत विभाग, हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय, धर्मशाला

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

तिथिग्रहणनं कर्मकाण्डस्य कृते महत्त्वपूर्णं विद्यते। कस्याः तिथेः ग्रहणमपेक्षितं भवति, इत्यस्मिन् विषये विष्णुधर्मोत्तरपुराणं वर्णयति यत् यस्यां तिथौ सूर्योदितो भवति तस्यामेव तिथौ निर्दिष्टकार्यस्य सम्पादनं भवति।

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामेवोदितो रविः ।।
तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धिर्न कारणम् ।।
शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।।[8]

सन्ध्योपासनायाः प्रमाणमपि विष्णुधर्मोत्तरे प्राप्यते। अहोरात्रस्य सन्धिरेव सन्ध्या इत्यपि तत्र वर्णितमस्ति।

सन्ध्यामुपास्य प्रयतः कृतजप्यः समाहितः ।
अग्न्यागारं प्रविश्याथ वह्नीन् पश्येत्पुरोधसा ।।[9]
दोषा विभावरी रात्रिः शर्वरी यामिनी क्षपा ।
सन्धिः प्रोक्ता तथा सन्ध्या अन्धकारं तमः स्मृतम् ।।[10]

व्रतमुपवासञ्च

व्रतस्य उपवासस्य च परम्परा भारतीयसंस्कृतौ आदिकालतः प्रचलिता वर्तते। अद्यापि व्रतमुपवासञ्च भारतवर्षीयानां जीवनस्याभिन्नाङ्गवत् विद्येते। विष्णुधर्मोत्तरपुराणमपि व्रतस्य उपवासस्य च महतां प्रदर्शयति। व्रतम् इति शब्दः "व्रियते इति" (वृञ् वरणे+बाहुलकात् अतच्, सच कित्)। पुण्यजनकोपवासाद्यर्थे भवति । व्रतशब्दस्य पर्य्यायः नियमः, पुण्यकम्, नियामः, संयमः आदयः शब्दाः। व्रतस्य विधिसन्दर्भे आचार्यः देवलः अनेन वर्णयति -

अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वा चैव समाहितः ।
सूर्य्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ।।
ब्रह्मचर्य्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्ज्जनम् ।
व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ।।[11]

---

[8] विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 1.60.25-26
[9] विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 2.151.07
[10] विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 3.9.2
11 मदरत्नः

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

विष्णुधर्मोत्तरपुराणं प्रायः सर्वेषां व्रतानां विषये वर्णनं करोति। प्रत्येकस्य व्रतस्य विधिः, ग्राह्यतिथिः फलञ्च प्रतिपादितं वर्तते। श्रवणनक्षत्रयुक्तद्वादशीव्रतस्य विधिः फलञ्च द्रष्टव्यम् -

या राम श्रवणोपेता द्वादशी महती च सा।
तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनम् ।।
प्राप्नोत्ययत्नाद्धर्मज्ञ द्वादशद्वादशीफलम् ।
दध्योदनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं द्विजे ।।
वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानहमेव च ।
न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमन्याञ्च विन्दति ।।[12]

रव्यादिसप्तवासराणां उपवासस्य फलं क्रमशः दीर्घायुः, आरोग्यम्, ऐश्वर्यम्, कामनासिद्धिः, अखण्डविद्याप्राप्तिः, सौभाग्यम् सर्वशत्रुनाशश्चेति वर्णितम्। अत्र स्नानपूर्वकं सूर्यभगवतः वर्षं यावत् पूजायाः विधानं वर्तते।

पूजितः प्रयतैः स्नानैः सोपवासैर्दिने रवेः।
संवत्सरं महाभाग दीर्घमायुः प्रयच्छति ।।
सोमवारे महाभाग चारोग्यं संप्रयच्छति ।
तथा भौमदिने राम वैश्वर्यं संप्रयच्छति ।।
वासरे सोमपुत्रस्य सर्वान्कामान्प्रयच्छति ।
अभीष्टाञ्च तथा विद्यामाखण्डलगुरोर्दिने ।।
सौभाग्यमतुलं लोके भार्गवाह्नि प्रयच्छति ।
तथा शनैश्चरस्याह्नि रिपून्सर्वान्व्यपोहति ।।[13]

पूजनम्

ईष्टप्राप्तये अनिष्टपरिहारे वा पूजनस्य अर्चनस्य वा विधानं प्रशंस्ते। अभीष्टदेवताप्रीत्यर्थं विविधप्रकारेण पूजनं क्रियते। देवावाहनात् देवविसर्जनं यावत् आसन-स्नास-पुष्प-धूप-दीप-नैवेद्य-वस्त्र-दक्षिणादिभिः पूजनं सम्पाद्यते। प्रसन्नचित्तेन पूजनस्य विधानं पुराणेषु मिलति। यथा-

[12] विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 1.60.2-4
[13] विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 1.59.2-5

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

क्रुद्धेन न च कर्त्तव्यं लोभेन त्वरया न च।
मत्पूजनं विधानेन यदीच्छेत् परमां गतिम्॥[14]

विष्णुधर्मोत्तरपुराणे देवपूजनम्, ग्रहपूजनम्, नक्षत्रपूजनम्, अतिथिपूजनम्, गुरुपूजनम्, गोपूजनम्, ब्राह्मणपूजनम् इत्यादीनां फलसहितं विस्तृतवर्णनं विधिपूर्वकं विद्यते।[15] कामनानुसारं कस्य देवस्य पूजनमपेक्षितं भवति, विषयेऽस्मिन् ज्ञानमपि प्राप्यते। चतुर्मूर्तेः पूजनं सर्वकामनासिद्ध्यर्थे, अनिरूद्धस्य धर्मप्राप्तये, अर्थाय सङ्कर्षणस्य, कामाय प्रद्युम्नस्य, मोक्षाय वासुदेवस्य पूजनं विधीयते।[16]

---

[14] वराहपुराणम्, 134.59-60

[15] तत्रोपोष्य शिरःस्नातैः कर्त्तव्यं देवतार्चनम्।
जपं होमं तथा दानं कामयद्भिर्महत्फलम्॥
विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् 1.60.१५

[16] सर्वकामप्रदं देवं चतुर्मूर्तिं तु पूजयेत्॥
पूजयेदनिरुद्धन्तु धर्मकामो नरः सदा॥
तथा सङ्कर्षणं देवमर्थकामस्तु पूजयेत॥
कामकामोऽपि राजेन्द्र प्रद्युम्नं पूजयेद्विभुम्॥
पूजयेन्मोक्षकामस्तु वासुदेवं जगत्प्रभुम्॥
पुत्रकामस्तथा राजन्पद्मनाभं च पूजयेत्॥
तथाश्वशिरसं देवं विद्याकामस्तु पूजयेत्॥
भोगानामाप्तकामस्तु पूजयेद्भोगशायिनम॥
भोगिभोगासनासीनं स्थानकामस्तु पूजयेत्॥
मत्स्यं संपूजयेद्देवं धान्यकामो नरः सदा॥
तथैवारोग्यकामस्तु कूर्मदेवं च पूजयेत्॥
कामस्तथा हंसं नृसिंहमथ वा विभुम्॥
विद्याकामोऽथ वाल्मीकिं व्यासं वाप्यथ पूजयेत्॥
सांख्यज्ञानपरिज्ञानहेतवे कपिलं तथा॥
भूतिकामो वराहं तु नृवराहमथार्चयेत्॥
व्यवहारे रणे द्यूते जयकामस्तथा पृथक्॥
धर्मकामस्तथा धर्मं ब्रह्माणं चापि पूजयेत॥
शत्रूणां नाशकामस्तु महादेवं तु पूजयेत्॥
पूजयेद्भार्गवं रामं प्रतिज्ञापारणेच्छया॥
अथ वा राजशार्दूलं रामं दशरथात्मजम्॥
श्रीकामस्तु महाराज श्रीसहायं च पूजयेत्॥
बलकामस्तथा देवं बलभद्रं प्रपूजयेत्॥
तमेव राजशार्दूलं कृषिकर्मप्रसिद्धये॥
सर्वकामप्रदं देवं यथेष्टीं तनुमास्थितम्॥
पूजयेत्सर्वशक्तित्वात्सर्वकामफलप्रदान्॥

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अनेनैव प्रकारेण विद्याप्राप्तये देव्याः सरस्वत्याः पूजनस्य विधानमस्ति। सरस्वत्याः पूजनेन सह पुस्तकपूजनस्य निर्देशमपि विद्याकामस्य कृते वर्तते।

विद्यामाप्नोति विपुलां पूजयित्वा सरस्वतीम् ।
विद्याकामस्तु कुर्वीत तदा पुस्तकपूजनम् ।।[17]

यज्ञम्

जनाः जन्मनः एव ऋषि-देव-पितृभिः इति त्रिभिः ऋणैः ऋणवन्तः भवन्ति। ब्रह्मचर्येण ऋषि-ऋणात्, यज्ञेन देव-ऋणात् प्रजया (सन्तत्या) च पितृ-ऋणात् विमुक्ताः भवन्ति।[18]

यज्ञः भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारः विद्यते। अद्यापि भारतीयाः जनाः कस्यापि कार्यस्य आरम्भः यज्ञ-हवनपूर्वकमेव कुर्वन्ति। यज्ञानां परम्परा वैदिककालतः प्रचलिता वर्तते। विष्णुधर्मोत्तरपुरामपि यज्ञस्योपादेयता सर्वोपरि मन्यते। अस्य पुराणस्यानुसारं यज्ञमेव जीवनस्याधारं वर्तते।

यज्ञेन देवा जीवन्ति यज्ञेन पितरस्तथा ।
देवाधीनाः प्रजा सर्वा यज्ञाधीनाश्च देवताः ।।
यज्ञो हि भगवान्विष्णुर्यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
यज्ञार्थं पशवः सृष्टा देवास्त्वौषधयस्तथा ।।
यज्ञार्थं पुरुषाः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
यज्ञश्च भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञपरो भवेत् ।।[19]

विष्णुधर्मोत्तरपुराणे वृत्रासुरस्य कथायां भगवान् श्रीहरिः स्वयमेव निर्दशति यत् अश्वमेधेन सह मामेव यजनं (यज्ञम्) कुर्वन्तु। अहमेव धर्मणः पुनस्स्थापनां करिष्यामि।

यजतां सोऽश्वमेधेन मामेव सुरसत्तमाः ।

निराशिषः पूजयितो वरेण्यं देवेश्वरं वासुदेवं पुराणम्।।
यथेष्टदेहोपगतं नृवारं स्थानं तदुक्तं परमं हि यत्स्यात् ।।

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 3.118.2-14

[17] विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 3.221.73

[18] जायमानो वै ब्राह्मणास्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते ।
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । तैत्तिरीयसंहिता 3.10.5

[19] विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 3.262.1-3

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अहमेव करिष्यामि विपाप्मानं बिडौजसम् ।।[20]

श्रीविष्णुधर्मोत्तरपुराणे प्रथमखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे अग्निकार्ये प्राक्तन्त्रोत्तरतन्त्रविधिर्नाम्नि अध्याये यज्ञस्य सम्पूर्णविधिरुक्तं वर्तते। तत्र यज्ञवेदीनिर्माणात् पूर्णाहुतिर्यावत् यज्ञप्रयुक्तैः मन्त्रैः सार्धं वर्णनं प्रतिपादितमिति। गृहस्थाश्रमाणां कृते विशेषरूपेण पञ्चमहायज्ञानाम् अर्थात् देवयज्ञस्य, भूतयज्ञस्य पितृयज्ञस्य, ऋषियज्ञस्य मानुष्ययज्ञस्य च विधिसहितं वर्णनं प्राप्यते।

पञ्चयज्ञान्सदा कुर्याद् गृही पापापनुत्तये ।।
देवयज्ञं भूतयज्ञं पितृयज्ञं तथैव च ।
मानुष्यमृषियज्ञं च कुर्यान्नित्यमतन्द्रितः ।।
देवयज्ञं हुतं विद्याद् भूतयज्ञं बलिक्रिया ।
पितृयज्ञं तथा पिण्डैरृषियज्ञं च भार्गव ।।
स्वाध्यायसेवा विज्ञेया तथैवातिथिपूजनम् ।
मनुष्ययज्ञो विज्ञेयः पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।।[21]

जपम्

एकस्यैव मन्त्रस्य बारं बारं पुनरावृत्तिः एव जपमिति सर्वविदितमेव। भारतीयसंस्कृतौ वैदिककालतः एव [22]गायत्री इत्यस्याः जपस्य महिमा विद्यते सर्वोपरि। यथोक्तमपि-

नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति कृष्णसमा गतिः ।
गायत्रीसदृशं जप्यं होमं व्याहृतिभिः समम् ।।[23]

गायत्रीजपस्य सम्पूर्णविधिः पुराणेऽस्मिन् जपसंख्यासहितं फलसहितञ्च वर्णितमस्ति। जपमिदं स्नात्वा, कुशशय्यां स्थितं भूत्वा, विशेषेण पूर्वाह्ने अर्थात्

---

20 विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 1.24.25
21 विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 2.95.8-11
22 गानाद्वा त्रायते यस्माद्गायत्री वा तदा स्मृता ।। विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 1.165.१०
23 विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 3.274.07

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्रातःकाले विधातव्यम्।[24] गायत्रीजपस्य फलं विषये विष्णुधर्मोत्तरपुराणे इदं वर्णनं प्राप्यते-

ये जपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ॥
दशकृत्वा प्रजप्ता सा रात्र्यह्ना यत्कृतं लघु ।
तत्पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥
शतं जप्ता तु सा देवी पापोपशमना स्मृता ।
सहस्रजप्ता सा देवी चोपपातकनाशिनी ॥
लक्षजापेन च तथा महापातकनाशिनी ।
कोटिजाप्येन राजेन्द्र यदिच्छति तदाप्नुयात् ॥
विद्याधरत्वं यक्षत्वं गन्धर्वत्वमथापि वा ।
देवत्वमथवा राज्यं भूर्लोके हतकण्टकम् ॥
कोटिसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुरुषोत्तम ।
विधिना राजशार्दूल प्राप्नोति परमं पदम् ॥[25]

नवग्रहाणां सन्दर्भेऽपि यज्ञनिमित्तं, पूजननिमित्तं जपनिमित्तञ्च वैदिकमन्त्राणां संकलनमपि विष्णुधर्मोत्तपुराणे वर्णितमस्ति।

आकृष्णेति च मन्त्रोऽयमादित्यस्य प्रकीर्तितः ॥
इमं देवेति सोमस्य अग्निर्मूर्धा कुजस्य तु ।
उद्बुध्यस्वा बुधस्यापि मन्त्रः प्रोक्तो नरेश्वर ॥
बृहस्पते अति यदर्यो मन्त्र उक्तो बृहस्पतेः ।
अन्नात्परिस्रुतेत्येवं मन्त्रः शुक्रस्य कीर्तितः ॥
शन्नोदेवीति सौरस्य काण्डात्काण्डेति राहवे ।
केतुं कृण्वन्निति तथा मन्त्र उक्तश्च केतवे ॥[26]

---

[24] कुशशय्यां निविष्टस्तु कुशपाणि जितेन्द्रियः ॥
अर्कमध्यगतं ध्यायेत्पुरुषं तं महाद्युतिम् ॥ १९ ॥
अथवार्कं महीपाल बहिः स्नातस्त्वतन्द्रितः ॥
अनन्यचित्तो मेधावी पूर्वाह्ने तु विशेषतः ॥ विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 1.165.२० ॥
[25] विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 1.165.11-16
[26] विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, 1.102.7-10

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

दानम्

अनिष्टपरिहाराय ईष्टप्राप्तये वा दानस्य विधानमपि भारतीयसंस्कृतौ वैदिकालत एव प्रचलितोऽस्ति। जनाः स्वेच्छया अथवा सामर्थ्यानुसारं निजकामनापूर्तये दानं कुर्वन्ति। दानसन्दर्भे काञ्चनस्य अर्थात् सुवर्णस्य दानं दीयमानेषु वस्तुषु अन्यतमं स्मृतम्। तर्हिरपि विष्णुधर्मोत्तरपुराणं नवग्रहाणां कृते विशेषदानस्य सन्दर्भे वर्णयति यत् सूर्याय वत्ययुक्ता रक्तवर्णीया धेनुः, चन्द्राय शङ्खम्, रक्तवर्णोह्यनड्वाँश्च भौमाय, काञ्चनीं स्वां प्रतिकृतिं बालक्रीडनकानि च बुधग्रहाय, गुरवे कार्पासवासांसि, सितवर्णीयः अश्वः शुक्राय, कृष्णवर्णीया सवत्सा धेनुः शनये, राहवे उष्णीषं लौहदण्डश्च, केतवे छागश्च इत्येतेषां दानं प्रशस्तमस्ति।

ध्रुवस्थाननिविष्टानां देवतानां पृथक्पृथक् ।
दक्षिणार्थे प्रदातव्यं सर्वेषामेव काञ्चनम् ।।
रक्तां वत्सयुतां धेनुं दद्यादर्काय पार्थिव ।
शङ्खं दद्यान्नरेन्द्रेण दक्षिणार्थं निशाभृतः ।।
रक्तवर्णोह्यनड्वाँश्च दातव्यः क्षितिजस्य तु ।
काञ्चनीं स्वां प्रतिकृतिं बालक्रीडनकानि च ।।
बुधाय राजन्देयानि दक्षिणार्थे विशेषतः ।
क्षौमं दुकूलं कार्पासवासांसि गुरवे तथा ।।
सितवर्णं च तुरगं भार्गवाय प्रदापयेत् ।
कृष्णां धेनुं सवत्सां च दद्यात्सूर्यसुताय वै ।।
उष्णीषं लोहदण्डश्च दातव्यो नृप राहवे ।
छागश्च केतवे देयं कुतपं च नराधिप ।।[27]

एवं ज्ञायते यत् विष्णुधर्मोत्तरपुराणे कर्मकाण्डस्य महत्त्वपूर्णानि सूत्राणि वर्तन्ते । एतानि कर्मकाण्डसूत्राणि भारतीयसनातनपरम्परायै उपकारकानि सन्ति । एतेषां सम्यकनुशीनलनेन भारतीय कर्मकाण्डपरम्परायाः संरक्षणं भविष्यतीति ।

[27] विष्णुधर्मोत्तरपुराण, 1.103.1-6

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् प्रथमखण्डः श्री कपिलदेव नारायण चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज वाराणसी २०१५

२. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् द्वितीयखण्डः श्री कपिलदेव नारायण चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज वाराणसी २०१५

३. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् तृतीयखण्डः श्री कपिलदेव नारायण चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज वाराणसी २०१५

४. पौरोहित्य-कर्म-विधिः डॉ अशोककुमारगौड वेदाचार्यः श्री ठाकुर प्रसाद पुस्तक भण्डार वाराणसी २०१२

५. यज्ञ-मीमांसा पण्डित श्रीवेणीरामशर्मा गौड चौखम्भा विद्याभवनम् वाराणसी २००३

६. कर्मकाण्ड-भास्कर,श्रीरामशर्मा आचार्य युग निर्माण योजना विस्तार ट्रस्ट, मथुरा २०१४

जाह्नवी

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

चेतना के छांव में": आधुनिक ज्ञान परंपरा के उद्गम और भारतीय ज्ञान परंपरा के विस्थापन का बौद्धिक इतिहास

Ritwik Raj Singh[28]

मुख्य शब्द : भारतीय चेतना, आधुनिक ज्ञान परंपरा, औपनिवेशिक चेतना, भारतीय बौद्धिक इतिहास

शोधसार: आधुनिक ज्ञान परंपरा का अभ्युदय औपनिवेशिक व्यवस्था के तले हुआ जिसने पूर्व उपस्थित ज्ञान परंपरा को विस्थापित कर दिया। यह वाक्य तीन मुख्य प्रश्नों को जन्म देती है, क्या आधुनिक ज्ञान परंपरा से पूर्व कोई ज्ञान परंपरा अस्तित्व में थी? अगर हाँ, तो उसकी प्रकृति कैसी थी? तथा किस प्रकार आधुनिक ज्ञान परंपरा ने पूर्व उपस्थित ज्ञान परंपरा को विस्थापित किया? दार्शनिक, के सी भट्टाचार्य, राधाकृष्णन तथा बंकिम जैसे भारतीय विचारकों के लेख के माध्यम से, यह आलेख इन्हीं प्रश्नो का उत्तर, आधुनिक भारतीय बौद्धिक इतिहास के धरातल पर देने का प्रयास करता है। भारतीय बौद्धिक इतिहास पर चर्चा करते हुए यह आलेख तीन चरणों में अपने विश्लेषण को प्रस्तुत करता है। प्रथम स्तर पर यह आलेख आधुनिक ज्ञान परंपरा के उद्गम और भारतीय ज्ञान परंपरा के विस्थापन के ऐतिहासिक परिदृश्य पर चर्चा करता है। तदुपरांत यह ऐतिहासिक विश्लेषण का आधुनिक ज्ञान परंपरा को स्थापित करने में महत्व को दर्शाता हुआ, स्वयं संशय के स्थिति पर विमर्श करता है। अंततोगत्वा यह आधुनिक ज्ञान परंपरा और उसके चेतना पर प्रभाव को दर्शाते हुए, के सी भट्टाचार्य के "Svaraj in Ideas" भाषण पर विमर्श प्रस्तुत करती है कि किस प्रकार भट्टाचार्य ने चेतना के स्तर पर चल रहे उपनिवेशवाद को, प्रतिबिंब चेतना द्वारा वास्तविक चेतना को अधीन कर लेने के रूप में देखा और प्रतिरोध किया।

[28] Department Of History, BBAU, Lucknow

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

22 जून 1928 को टाइम्स ऑफ इंडिया में "Indian and Western Thought" नामक लेख प्रकाशित हुआ। आलेख का मुख्य विषय, राधा कृष्णन द्वारा भारतीय दर्शन पर प्रकाशित पुस्तक की आलोचना थी, जिसमें राधा कृष्णन ने भारतीय विचार का पश्चिमी ज्ञान से सह संबंध जोड़ने का प्रयत्न किया था। इस आलेख में हाले के प्रोफेसर एसकॉमेरस का मत भी प्रकाशित था, जो कहते हैं कि इस पुस्तक में ऐसा कुछ भी नहीं है जो यूरोपियन लेखकों के दृष्टिकोण से अलग हो। उनके अनुसार जो भारतीय इस पुस्तक में बोल रहा है उसपर यूरोपियन प्रभाव इतना ज्यादा है कि वह स्वयं को भारतीय दर्शन के सिद्धांत के लिए यूरोपियन समानांतर के प्रयोग करने से नहीं रोक पा रहा (TOI, 22 June, 1928)।

वैसे तो इसके कई वज़ह हो सकते हैं,परंतु मेरे अनुसार यूरोपीय सिद्धांतो का प्रयोग स्वतः ही अवचेतन मन के वज़ह से नहीं हुआ। अपितु यह चेतना पूर्वक राधा कृष्णन का निर्णय था। आधुनिक राज्य की स्थापना अपने साथ आधुनिक ज्ञान परंपरा और नई वैध प्रणाली भी लाई। ज्ञान को वैध दर्जा देने या सत्यापित करने का कार्य राज्य का होता है। जैसे आज के दिनों में पियर रिव्यू अथवा यूजीसी केयर में होने पर ही आलेख को ज्ञान के लायक माना जाता है, ठीक इसी प्रकार आधुनिक राज्य ने एक फ्रेम रूपी मानक तैयार किया, एक सत्यापित प्रक्रिया, की कौनसा ज्ञान वैध है। जिसमें सबसे पहले सम्मिलित मानक में ऐतिहासिक विश्लेषण को स्थापित किया गया। वहीं वैध घोषित होने के लिए आधुनिक ज्ञान परंपरा के मापदंड पर सुव्यवस्थित होना अनिवार्य हो गया। संभवतः यही वज़ह रही की राधा कृष्णन जैसे विद्वानों को भी अपने भारतीय ज्ञान को विश्व के सामने रखने के लिए यूरोपीय ज्ञान परंपरा का सहारा लेना पड़ा, ताकि वे आडंबर युक्त या चलित भाषा में 'अनसाइंटिफिक' ना करार दे दिए जायें।इस प्रक्रिया को जरा विस्तार में देखते हैं।

ज्ञान को ज्ञान के रूप में आरूढ़ होने के लिए, भारत में 'आधुनिक बौद्धिक इतिहास' ने एक नई पद्धति को स्थापित पाया। वैसे तो केवल मेरे ये कथन को रखने मात्र से ही तीन मुख्य प्रश्न उपस्थित हो जाते हैं, क्या आधुनिक ज्ञान परंपरा से पूर्व कोई ज्ञान परंपरा अस्तित्व में थी? अगर हाँ, तो उसकी प्रकृति कैसी थी? तथा किस प्रकार आधुनिक ज्ञान परंपरा ने पूर्व उपस्थित ज्ञान परंपरा को विस्थापित किया? आगे यह आलेख इन प्रश्नो को विश्लेषित करने का प्रयास करेगी। फिलहाल हम इस

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्रक्रिया को सरल तरीके से समझने का प्रयास करते हैं।भारत के बौद्धिक इतिहास में विशेष परिवर्तन तब हुआ जब नए जगत और उपनिवेशक मालिकों के आगमन से ज्ञान और शक्ति की एक नई व्यवस्था उत्पन्न हुई। जिसने भारतीय ज्ञान को जिरह में रखकर एक स्वयं संशय की अवस्था को जन्म दिया, और इस प्रश्न को भी की क्या कोई भारतीय चिंतन पद्धति भी है? तथा क्या वह चिंतन पद्धति कहलाने लायक भी है? अगर हम देखे तो पहला प्रश्न, पहले ही चरण में यह नकार देने को तैयार है कि कोई भारतीय चिंतन पद्धति या विचार भी है। और अगर यह प्रश्न नाकाम हो, तो दूसरा प्रश्न, पद्धतियों और तरीकों के स्तर पर तुलनात्मक परिदृश्य प्रस्तुत करके इसे नकार दे। और यही हुआ भी, कविराज संस्कृत ज्ञान के मृत्यु को विश्लेषित करते हुए यह व्याख्या करते हैं की आधुनिक राज्य ने एक ऐसी अवस्था और व्यवस्था को जन्म दिया जिसमें ज्ञान होने के लिए ज्ञान परंपरा को "विशुद्ध पद्धति संबंधी सिद्धांत और प्रक्रिया का अनुसरण करना होगा"(Kaviraj, 2005, p 133)। जो की औपनिवेशिक दृष्टिकोण से लाजमी था, सत्यापन के इस विचार ने भारतीय ज्ञान को वैधता का लेबल नहीं दिया। कविराज ने ज्ञान के इस औपनिवेशिक रूपांतरण को भारतीय ज्ञान मीमांसा के विच्छेदन के रूप में पाया है, उनके शब्दों में समझे तो "ज्ञान मीमांसा का विच्छेदन जहां तक संभव था उतने बड़े स्तर पर हुआ, इतिहास में विदित सबसे बड़े स्तर पर " (ibid, p 132)।

अपने इस रचना The Sudden Death of Sanskrit Knowledge में कविराज यह प्रश्न रखते हैं की आखिर क्या वज़ह रही कि पारंपरिक ज्ञान परंपरा ढह गई एक ऐसी आधुनिक ज्ञान परंपरा के उद्गम से जिसके ज्ञान की उत्पत्ति भी इस भूमि के बाहर के लोगों ने की थी? यूँ तो कविराज ने गैसटन बैचलार्ड के ज्ञानमीमांसिय विच्छेद के सिद्धांत और थॉमस कुहन की प्रतिमान विस्थापन के सिद्धांत को संभव तरीका बताया है इस परिस्थिति समझने के लिए। परंतु कविराज ने फ़ूकोडयन अप्रोच को सबसे सहज तरीका माना है। जो यह उजागर करता है की संस्कृत ज्ञान परंपरा की अचानक मृत्यु का कारण ज्यादा उच्चस्तरीय ज्ञान तकनीक नहीं अपितु शक्ति (power) थी(p 137)। अर्थात आधुनिक राज्य के निर्वाह के दौरान हुए ज्ञान और शक्ति के अंतर्क्रिया के कारण, यानी राजनीतिक संप्रभुता के विच्छेदन ने ज्ञानमीमांसिय प्रणाली को भी ध्वस्त कर दिया।

पूर्व उपस्थित ज्ञान परंपरा, चाहे हम उसे भारतीय ज्ञान परंपरा, संस्कृत ज्ञान या फिर पूर्व आधुनिक ज्ञान, जिस भी रूप में देखें, राज्य के, धर्म के तथा सिविक

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सोसाइटी के अभिज्ञान के अभाव में या तो नष्ट हो गई या स्वयं को जीवित रखने के लिए आधुनिक ज्ञान परंपरा और उनकी कार्य प्रणाली का अनुसरण और अनुकरण करने लगी। जिसने की इनके पूर्व रूप और प्रकृति खासकर ज्ञान और उद्देश्य के अंतर्संबंध को पुर्णतः ध्वस्त कर दिया। तदुपरांत जो प्रस्तुत हुआ वह या तो पाश्चात्य ज्ञान या हाइब्रिड ज्ञान के तरह प्रस्तुत और प्रतीत होने लगा । इसके पीछे मुख्य दो तरह के दबाव ने कार्य किया एक तो राज्य द्वारा मान्यता प्राप्त कर ज्ञान परंपरा के रूप में बने रहना दूसरा आधुनिक ज्ञान परंपरा के रूप में रंग कर अकादमियां और बातचीत का हिस्सा होना। विडंबना यह रही की यूरोपियन प्राच्यवादियों ने प्राचीन भारतीय मुनियों को तो खूब सराहा परंतु समकालीन भारतीय विचार का वैसा स्वागत नहीं किया (Kaviraj, 2023, p 488)। कदाचित अब एक नया प्रतिमान उपस्थित हो चला था। आगे हम बंकिम की रचना कृष्ण चरित के माध्यम से इस परिस्थिति को समझने का प्रयास करेंगे।

1986 में बंकिम चंद्र चटोपाध्याय ने कृष्ण चरित की रचना की जिसमें उन्होंने प्रभु श्री कृष्ण के वास्तविक रूप को स्थापित करने की चेष्टा की है। उन्होंने ज्ञात प्रभु के तीनों रूपों की आलोचना की है, बाल अवस्था मे माखन चोर के रूप में, यौन अवस्था मे रास लीला और गोपियों के वस्त्र छुपाने से लेकर उनके महाभारत में महा नायकों को चातुर्य से अंत करने तक के। दरअसल वो उस समय के इवानजलिस्ट और ब्रह्मोस द्वारा किए जा रहे हिन्दू देवताओं के आलोचना और प्रस्तुति को तर्क देना चाह रहें थे। बंकिम ने अपने इस रचना में वस्तुतः कृष्ण के स्वरूप को इस तरह से प्रस्तुत करने का प्रयत्न किया की वो औपनिवेशिक ज्ञान ढांचे में ईश्वर के वर्णन के करीब प्रतित हों। जैसा की नंदी ने अपनी रचना Intimate Enemy मे वर्णन किया है, बंकिम ने एक ऐसे कृष्ण को निर्मित करने का प्रयास किया है जिसमें ऐतिहासिक चेतना विद्यमान है, जो की आधुनिक मानदंड के अनुसार स्व चेतन और नैतिक है। उसने तमाम उपस्थित ऐतिहासिक ग्रंथों को खंगाल डाला केवल कृष्ण की ऐतिहासिकता प्रमाणित करने को नहीं अपितु कृष्ण से जुड़े तमाम तथ्यों को नकारने के लिए जो उसके यौनिक, राजनैतिक और सामाजिक प्रवृति को नए मानदंड पर हीन बना रहे थे (Nandy, 1983, p 23)। इस स्थिति को जरा विस्तार में देखते हैं, अपने प्रस्तावना में बंकिम लिखते हैं, “अंत में कहना यही है कि कृष्ण का ईश्वरत्व प्रतिपन्न करना इस ग्रंथ का उद्देश्य नहीं है। उन के मानव चरित्र की समालोचना करना ही मेरा उद्देश्य है”(1923 Hindi ed. जगन्नाथप्रसाद चतुर्वेदी)। ऐसा उत्कृष्ट बौद्धिक

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

विचार जो ईश्वर को मानवीय स्तर पर विश्लेषित करना चाहे, कदाचित पश्चिम मालिकों की ही देन थी, जिनके ईश्वर तत्व को मानव की तरह जन्म लेने से लेकर क्रॉस पर मृत्यु तक मानवीय सीमितता में रहना प़डा। बंकिम ने यहां पर कृष्ण को जीसस की ही तरह एक महामानव के रूप में उपस्थित करने का विचार किया। शार्प ने इसे Ernst Renan के 'Life of Jesus' के पैटर्न पर ही पाया, ("curiously enough, one of his prototypes was said to have been Renan's Life of Jesus") (Sharpe, 1988, p 48)। दरअसल पश्चिम फ्रेम वर्क ने कभी पूर्व के लिए कोई अन्य दृष्टिकोण विकसित ही नहीं किया, उन्होंने प्रारंभ में पूर्व को पिछड़ा तुलनात्मक तर्ज़ पर ही तौला। यूरोपीय ज्ञान परंपरा के विद्वानों ने कभी धर्म और अमानवीय शक्तियों में आस्था को गंभीरता से लिया ही नहीं। जैसा की चक्रवर्ती कहते हैं उनको ऐसा लगता रहा की ये पिछड़ी ताकतें हैं जो की समाप्त हो चुकीं हैं, या बस मिटने को हैं (Hardiman, 2002)। अपितु हमें यह स्वीकार करना चाहिए की मानवीय परिस्थितियां, ईश्वरीय पुकार की सम्भावनाऐं बनाये रखती हैं। और जब भी पूर्व के पृष्ठभूमि का ऐतिहासिक अध्ययन करना हो तो हमे इन्हें अंकित मूल्य के तर्ज़ पर लेना चाहिए। खैर इसपर हम आगे चर्चा करेंगे। बंकिम ने कृष्ण का ऐतिहासिक प्रमाण देते हुए यह कहा की "जितना कोई महाभारत में कृष्ण की छवि को निहारता जाएगा वो उतना ही उस मानव को पायेगा जो अपनी इच्छापूर्ति में कितना निष्ठुर है और एक दूरदर्शी राजनीतिज्ञ है। इनमें कहीं भी रास खोजने वाले वृंदावन के ग्वाले का कोई निशान तक नहीं है (Sen, 2011, p 231)। बंकिम की इच्छा अपने परमेश्वर को एक महान राजनैतिक राजा के रूप में प्रस्तुत करने की थी जो आधुनिक ज्ञान परंपरा में समायोजित किया जा सके।

हालांकि इसमे ध्यान देने योग्य बात यह है की अपने द्वारा उत्पादित ज्ञान को वैधता प्राप्त करवाने के लिए उसने ऐतिहासिक विश्लेषण को चुना। उन्होंने यह तर्क रखा, कृष्ण की प्रस्तुति, चाहे प्रेमी के रूप में गीत गोविंद द्वारा हो या वृंदावन बिहारी के रूप में श्री भागवतम का हो ये सब ऐतिहासिक घटनाक्रम में महाभारत के बाद के हैं, इसलिए जो ज्ञान बंकिम प्रस्तुत कर रहे हैं वो ऐतिहासिक फोर्स द्वारा समर्थित है। बंकिम ने अपने दृष्टिकोण को आधुनिक ज्ञान परंपरा द्वारा स्वीकार किये जाने के लिए अपने प्रश्न भी पश्चिम दृष्टिकोण द्वारा ही निर्मित किए, क्या प्रमाण है कृष्ण के अस्तित्व का? क्या सुबूत है की कोई कृष्ण नामक व्यक्ति कभी पृथ्वी पर था?

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

बहुत सुंदरता से बंकिम ने औपनिवेशिक कागजी प्रमाण प्रणाली का अनुसरण किया और कहा की लिखित प्रमाण उपस्थित है। "श्री कृष्ण के बारे में जानकारी निम्नलिखित पौराणिक पुस्तकों में है:

1. महाभारत 2. हरिवंश 3. पुराण" (Chattopadhyay, in Sen, 2011, p 18)

ये ऐतिहासिक विश्लेषण, लिखित इतिहास को प्रमाणित करने की परंपरा आधुनिक राज्य ने स्थापित किया ताकि भारतीय ज्ञान परंपरा को स्वयं संशय की अवस्था में भेजा सके और जैसा की हम ऊपर देख चुके हैं, दोनों स्तर पर नकारा जा सके। जिससे की आधुनिक ज्ञान परंपरा को श्रेष्ठ साबित किया जा सके अर्थात एक ऐसी संरचना जिसमें आधुनिक ज्ञान परंपरा का विरोध करने के लिए भी पूर्व ज्ञान परंपरा को आधुनिक ज्ञान परंपरा के पद्धतियों का अनुसरण करना होगा, जो की हर प्रकार से आधुनिक ज्ञान परंपरा के उद्गम के मार्ग प्रशस्त कर देती है। तथा उपनिवेशवाद को मानसिक और ज्ञानात्मक स्तर पर पैठ ज़माने की शुरुआत भी करती है। जिससे वीउपनिवेशीकरण के अंतर्गत वाद आज भी जारी है। इस ऐतिहासिक विश्लेषण और स्वयं संशय के परिपेक्ष्य को गौरी विश्वनाथन ने विश्लेषित किया है, "इतिहास केवल सम्मानित और विशिष्ट रूप में स्कूल और कालेजों की पाठयक्रम का भाग नहीं था, अपितु ऐतिहासिक विश्लेषण मुख्य पद्धति बन गया औपनिवेशिक प्रजा को अपने परंपरा और विचार में कमी पहचानना सिखाने के लिए और साथ साथ कानून, व्यवस्था, न्याय और सत्य के पाश्चात्य सिद्धांतों को सत्यापित करने का भी"(Lal, 2003, p 31)।

यह स्वयं और स्वयं के ज्ञान परंपरा पर संदेह की उत्पत्ति ही थी जिसने भारतीय ज्ञान परंपरा को अस्त कर दिया। क्यूँकी औपनिवेशिक शक्ति ने केवल आधुनिक ज्ञान परंपरा को श्रेष्ठ ही नहीं दिखाया, अपितु भारतीय ज्ञान और संस्कृति को पिछड़ा दिखाने का भी कोई अवसर नहीं छोड़ा । और इन दोनों दिशाओं से आरहे दबाव के कारण भारतीय चेतना में स्वयं के ही देश में स्वयं सा दिखना और होना एक हीनता बोध कराने लगा। आम जनमानस में इस निरंतर मानसिक चक्र को गांधी के आगमन के बाद ही तोड़ा जा सका, हालांकि इसकी शुरुआत के सी भट्टाचार्य के "स्वराज इन आइडियाज" और अरबिंदो के "ए डिफेंस ऑफ इंडियन कल्चर" में देखा जा सकता है। जिन्होंने कदाचित यह अंदाजा लगा लिया था की उपनिवेश भौगोलिक से अधिक मानसिक पटल पर घटित हो रहा था।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

इससे पहले की हम इस चक्र के खंडन की चर्चा करें हमें इसपर थोड़ी नजर डाल लेनी चाहिए की किस प्रकार पश्चिम विद्वानों ने प्रथम संदेह धर्म और उसकी आलोचना के रूप में ही किया। जो की आज तक किसी ना किसी रूप में चलता ही आ रहा है। उन्होंने धर्म को ही क्यूँ चुना? यह कोई भावुकता का मुद्दा नहीं था वरन इसके पीछे भी एक राजनैतिक और औपनिवेशिक वज़ह है, इसपर भी हम आगे चर्चा करेंगे। वैसे तो आलोचना प्रगति के मार्ग प्रशस्त करती है, परंतु यह आलोचना से ज्यादा एक सेंटिमेंट था जो पश्चिम का पूर्व के प्रति पूर्वाग्रह का स्वरूप ले चुका था।

जैसा की हम ऊपर बंकिम चंद्र चटोपाध्याय और उनके कृष्ण की आधुनिक ज्ञान परंपरा में समायोजित करने का प्रयत्न देख चुके हैं। यह कोई स्वतः ही प्रस्फुटित चेतना नहीं थी अपितु एक डिस्कोर्स का हिस्सा थी। जो क्रिस्चियन मिशनरी और भारतीय विचारकों के मध्य चल रही थी। जो की मुख्यतः श्री मद भागवद गीता के कृष्ण और पुराण के कृष्ण के मध्य संबंधो को लेकर था। जैसा की बंकिम को ऐतिहासिकता का सहारा लेकर महाभारत के कृष्ण को वास्तविक स्वरूप स्थापित करते हमने देखा। उसके ठीक विपरीत मिशनरियों ने पुराण में वर्णित कृष्ण के आधार पर कृष्ण को हत्यारे, परस्त्रीगमन करने वाला, चोर आदि रूप में विश्लेषित कर भारतीयों के ईश्वरीय अवधारणा की आलोचना की (Sharpe, 1988, p 50)।

परंतु इनमें जो सबसे महत्वपूर्ण हिस्सा है, वह आलोचना नहीं वरन संरचना की उत्पत्ति थी। एक तरफ पादरियों ने कृष्ण की आलोचना की जो की ऐतिहासिक और लिखित प्रमाण अर्थात पुराण के सहारे। वहीं दूसरी ओर कुछ पश्चिमी विद्वानों ने कृष्ण की ऐतिहासिकता साबित करने का प्रयत्न किया की कृष्ण जीसस की ही तरह ऐतिहासिक पुरुष हैं, जैसे की एक उदहारण के तौर पर हम Richard Garbe को लेते हैं जिनको वर्णित करते हुए Sharpe ने कहा है की उनके 1905 के गीता के अनुवाद और टिप्पणी में उन्होंने कहा की कृष्ण नान वैदिक, एकेश्वरवाद के ऐतिहासिक प्रवर्तक रहे हैं। कृष्ण एक क्षत्रिय थे जिन्होंने ईश्वर को भागवत कहा और उनके शिष्यों ने खुद को भागवतम कहा, धीरे-धीरे कृष्ण स्वयं ही उनके भागवत बन गए और उनका धर्म भक्ति (ibid, pp 50-51)। इस आलोचना और प्रतिउत्तर के चक्र से हुआ ये की भारतीयों ने जो प्रतिउत्तर और डिफेंस तैयार किया वो इन्हीं अंग्रेज़ी विद्वानों के नक्शे कदम पर किया। यानी एक ऐसा चक्र जिसमें आलोचना भी आधुनिक ज्ञान परंपरा और ऐतिहासिक विश्लेषण के घेरे में हो रही थी, और

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्रतिउत्तर और प्रतिरोध भी आधुनिक ज्ञान परंपरा और ऐतिहासिक विश्लेषण के घेरे में ही हो रही थी।

हम काली और शिव के पूजन को लेकर भी एक विशेष तरह के विमर्श का निर्माण देख सकते हैं। कैथरीन मायो अपनी 1927 में आई अपनी पुस्तक "Mother India" में कहती हैं की भारतीयों के चरित्र समय पूर्व यौन उत्तेजन, लिंग के पूजन तथा बांकी नैतिक कुरीतियों से भ्रस्ट हो चुका है। ऐसे समय में "जब एंग्लो सैक्सन अपने पुरुषार्थ के चरमोत्कर्ष पर आ रहे हैं", भारतीय अपने यौन लिप्त होने की वज़ह से इतने कमजोर और पिछड़े हैं, की वे गरीब और बीमार हो गए हैं जिनके हाथ सरकार और व्यवस्था सम्भालने के लिए बहुत कमजोर हैं (Urban, 2003, p 173) । यहाँ साफ़ तौर पर ब्रिटानिया हुकूमत के वज़ूद को नैतिक और वैधानिक दर्शाने का प्रयत्न किया जा रहा है। दो तरफ़ा तार्किक भेदन के रूप में, एक तो भारतीयों की असमर्थता और उसके पीछे निर्मित उनके सामाजिक और सांस्कृतिक रीतियों का नैतिक भ्रस्ट दर्शाना तथा दूसरा एंग्लो सैक्सन अपने पुरुषार्थ के चरमोत्कर्ष पर पहुँचते दर्शाना। जो यूरोपीय व्यवस्था की उपयोगिता और उत्कृष्टता दर्शाता है।
(Evangelical forces) ने काली पूजन की भी आलोचना इसी पैटर्न पर की है क्यूँकी काली की प्रतिमा और काली की पूजन विधि तथा तांत्रिक और शाक्त वर्णन विक्टोरियन नैतिकता से कोसों दूर प्रतित होता था। जिस कारण काली के वर्णन को यौनिक क्रिया, हिंसा और भारतीय स्त्री की एक विशेष ओरिएंटल छवि गढ़ने के लिए प्रयोग किया गया। स्कॉटिश मिशनरी अलेक्जेंडर डफ ने काली के पूजन को मूर्ति पूजन और आडंबर का सबसे वीभत्स स्वरूप कहा है, वो कहते हैं सारे देवी देवताओं में ये सबसे क्रूर हैं जिनकी असीम खुशी क्रूरता और यातना में है, इनकी सबसे मनपसंद रस ही इनके शिकार की बलि और उनके लहू में है (ibid, p 174)। मायो तो यहां तक कहतीं है की भारतीयों में भी जो सबसे निचले स्तर के हैं, जो सबसे अनपढ हैं, वो काली के पूजक हैं। अर्बन कहते हैं की इस बात को समझने में कोई संदेह नहीं की कैथरीन मायो ने भारतीय सेक्सुअल और संस्कृतिक जीवन के वर्णन की शुरुआत कालीघाट के बली प्रथा के वर्णन से क्यूँ की, मायो वर्णन करती हैं;
यहां दो पंडे खड़े हैं एक ने हाथ से बकरे को पकड़ रखा है और दूसरे के हाथ में कटार है। जैसे ही देवी दर की ढोल की गर्जना हुई, बकरे के सिर को पंडे ने बलि के लिए बने फांक में डाल दिया और कटार लिए पंडे ने एक ही वार में उसके सिर को देह से

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अलग कर दिया। खुन जमीन पर बहने लगा और लोग जोर जोर से काली काली हुंकार करके अपना सर जमीन से लगाने लगे। इसी समय एक महिला जो हत्यारों के पीछे खड़ी थी जमीन से खून को अपनी जुबान से उठाने झुकी ताकि उसे संतान प्राप्ति हो सके ("Meantime... a woman who waited behind the killers... has rushed forward and fallen on all fours to lap up the blood with her tongue—'in the hope of having a child") (Mayo, pp 15-16, quoted by Urban)।

बलि प्रथा सब पाठकों ने तो नहीं देखा होगा, परंतु पूर्वी भारत से आने के कारण मैंने इसे बचपन से ही देखा है। बांकी बातें जो Mayo ने व्यक्त किया वो सही है, परंतु इस सत्य की आड़ में Mayo ने एक सत्य अपने काल्पनिक शक्ति से जोड़ दिया, जो कि स्त्री की जमीन से बलि रक्त चाटने वाली थी, यह बलि परंपरा में समायोजित नहीं है। किंतु पाश्चात्य पाठकों के लिए इतने स्तर पर जांच संभव नहीं था और इसकी आड़ में Mayo ने कई सत्य के मध्य एक काल्पनिक अतिशयोक्ति लगाकर भारत में स्त्रियों की परिस्थिति को वर्णित किया है। इस विमर्श का विश्लेषण करने के लिए एक अलग लेख लिखना होगा।

हालांकि हम इस आलेख में वर्णित कर चुके हैं की धर्म को ही सर्वप्रथम आलोचना के लिए चुना जाना कोई संयोग की बात नहीं अपितु एक औपनिवेशिक विमर्श (कालोनियल डिस्कोर्स) का हिस्सा है। दरअसल धर्म भारतीय चिंतन परंपरा और विचार का एक ऐसा हिस्सा रहा है, की औपनिवेशिक काल में भी, शिक्षित भारतीयों ने धर्म को ही दरवाजे के तरह प्रयोग किया, आम जनमानस में, राष्ट्रवाद जैसे आधुनिक कांसेप्ट को भारतीय दृष्टिकोण से समायोजित करने के लिए। अपने इस वाक्य को जरा विस्तार व उदहारण के साथ समझने की कोशिश करते हैं। 1933 में लिखी अपनी पुस्तक "Underworld of India" में मैकमून ने XI चैप्टर जिसका की नाम ही Darkest India रखा है, में वर्णित करते हैं की भारतीय जनमानस में एक रिवाल्वर पंथ उभर रहा है जिसकी हिंसक मानसिकता के पीछे काली पूजन है। जो यह प्रस्तुत करती हैं की वो भूखी हैं अपने शिकार के रक्त की और युवा भारतीय जिनकी समझ अभी विकसित नहीं हुई है, इसकी चपेट में आ जातें हैं। अंग्रेजों को विधवाओं को जलाने और भ्रूण हत्या के अलावा धर्म के इस पक्ष पर भी नियंत्रण रखना चाहिए (Macmunn, 1933)। वहीँ Valentine

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Chirol अपने Indian Unrest में, स्वदेशी आंदोलन के विषय में बात करते हुए कहते हैं की यह हिंसक समुह और इनका धार्मिक रहस्यवादी और अराजक हिंसा की मुख्य धारा काली की भयावह प्रतिमा पूजन से जुड़ी हुई हैं (Urban, 2003, p 180)। यही नही भारतीय भागवत गीता और उनके वचनों को अपने अपने अनुसार विश्लेषित कर रहे थे। चाहे वह निष्काम कर्म की बात हो जो भारत के औपनिवेशिक आजादी के सन्दर्भ में आम जनमानस के आंदोलन को धार्मिक आधार प्रधान करता हो या अरबिंदो का राष्ट्रवाद को ही परमेश्वर का अवतार बताना (Sharpe, 1988, p 48)।

इन सारे तथ्यों और आख्यानों पर विमर्श करने से एक बात तो स्पष्ट दिखती है की उपनिवेश भौतिक स्थान और भारतीय भौगोलिक संरचना से ज्यादा मानसिक पटल पर और मनोवैज्ञानिक स्वरूप में परिवर्तन ला रहा था। यह भारतीय विचार को भारतीय मानस के सामने एक अपकर्ष और हीनता के रूप में निर्मित कर रहे थे। जैसा की हमने देखा यह धर्म महज एक किवाड़, या दरवाजे के तरह था जिस पर दस्तक देते देते इन पाश्चात्य सिद्धांतों ने भारतीय विचार के घर को ही तुच्छ प्रमाणित कर दिया। के सी भट्टाचार्य ने उपनिवेशवाद के सबसे संक्रमित निष्कर्ष को भारतीय मानस के गुलामी के रूप में ही देखा है। उनका मत था की मानस की गुलामी एक ऐसी परिस्थिति उत्पन्न कर देती है जो कि हीनता बोध, स्मृति और संस्कृति का विस्मरण बाहरी या विदेशी अवधारणा युक्त शब्दावली, (जो की कदाचित आजतक विद्यमान है और मेरा यह आलेख भी इससे अछूता नहीं है) तथा शासक परिप्रेक्ष्य उत्पन्न करता है(DeSouza, 2017)।

खैर हमनें इस आलेख की शुरुआत राधाकृष्णन के पुस्तक पर हाले के प्रोफेसर द्वारा की गयी टिप्पणी से की थी। संभवतः इस आलेख की अब तक हुई बातचीत से हम उसकी वज़ह समझने को तैयार हैं। भट्टाचार्य अपने 1931 में "Svaraj in Ideas" के आख्यान में कहते हैं, कि बात अगर अंग्रेजी साहित्य के विषय की की जाए तो कितने लोग हैं जो पाश्चात्य साहित्य का भारतीय आकलन या आलोचना कर पायेंगे। यह संभव है कि, कोई विदेशी अगर इस देश के साहित्य को पढ़ कर उसकी सराहना करे परंतु ये स्वाभाविक है कि उसकी चेतना भारतीय चेतना से अलग प्रतिक्रिया देगी। परंतु ऐसा भारतीयों के साथ नहीं था। भट्टाचार्य आगे कहते हैं कि अंग्रेजी साहित्य के माध्यम से मिली यह ज्ञान ने एक ऐसी अवस्था निर्मित करदी है, जिसमें भारतीय चेतना निष्क्रिय हो गई है। भट्टाचार्य बयां करते हैं

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

कि जहां तक उन्हें ज्ञात हो रहा है किसी भारतीय ने अंग्रेजी साहित्य की ऐसी आलोचना की ही नहीं जिससे की उसके भारतीय मानसिकता का ज्ञात हो (Bhattacharya, 1931, p 386)। संभवतः यही वह परिस्थिति थी जिसे भट्टाचार्य जैसे दार्शनिक ने प्रतिबिंब चेतना द्वारा वास्तविक चेतना को अधीन कर लेना माना है। और संभवतः ज्यादातर भारतीयों की तरह राधाकृष्णन इस अवस्था और व्यवस्था से परे नहीं थे कदाचित।

अब तक हमने यह देखा की भारतीय ज्ञान परंपरा को किस प्रकार औपनिवेशिक ज्ञान और शक्ति के अंतर्संबंध ने अस्त कर दिया और एक आधुनिक ज्ञान परंपरा का अभ्युदय हुआ। परंतु भारतीय चेतना पुर्णतः कभी विलुप्त नही हुई। अरबिंदो, भट्टाचार्य और गांधी जैसे विद्वानों ने समय समय पर भारतीय चेतना को जागृत करने का प्रयत्न करते रहे। हम यह तो समझ ही चुके हैं की औपनिवेशिक शक्तियों ने अपने वर्चस्व और आधिपत्य मानस पटल पर स्थापित करने के लिए वर्णन और प्रस्तुति का इस्तेमाल किया अर्थात एक ऐसा निरूपण जिसमें पूर्व पिछड़ा और ऐतिहासिक घटनाक्रम की सीधी रेखा में पश्चिम से कई शताब्दियों से पीछे चलता नजर आए। और इस रेखा पर पाश्चात्य जगत का आगे होना उन्हें पूर्व जगत के मार्ग दर्शन के लिए नैतिक स्तर पर बाध्य करता है, जिसे किप्लिंग के व्हाइट मेन बर्डन के रूप में आरूढ़ किया गया। इस चेतना के ही साये में भारतीय ज्ञान परंपरा और विचारों को पहले तो आधुनिक ज्ञान परंपरा के मैदान में उतरने को विवश किया गया और तदुपरांत नए नियम, मानदंड और पद्धति के पैटर्न पर उतारकर पिछड़ा और आदिकालीन घोषित कर दिया गया, जो कि मानवीय आधुनिकीकरण के प्रगति शील मार्ग में बाधा है, अर्थात आधुनिक ज्ञान परंपरा से बदल देने योग्य।

परंतु भारतीय चेतना किसी हवा में बुनी गई रेशम के तरह विलुप्त नही हुई। भले ही मुख्य अकादमिक क्षेत्र में इसकी उपस्थिति दर्ज ना की जा रही हो परंतु आमजनों के वार्तालाप के तरीके में और जैसा की भट्टाचार्य ने अपने आख्यान में कहा है, सोचने का भारतीय तरीका रोजमर्रा के भारतीय जीवन में गुथी हुई धर्म, और गृहस्थ जीवन में बनी रही। यही नहीं भारतीय विद्वानों ने भी भारतीयों से बातचीत में इस चेतना को बनाए रखा। 1931 में के सी भट्टाचार्य ने एक आख्यान दिया “Swaraj in Ideas” नाम से, जिसमें उन्होंने यूरोप से औपनिवेशिक सामना का भारत पर क्या प्रभाव पड़ा, इस पर चर्चा की। चेतना का आजाद होना या बस चेतना का होना ही कितना महत्वपूर्ण है, इसका इससे उत्तम परिचय शायद मैं फिर ना दे

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

पाऊँ। भट्टाचार्य पेशे से और चेतना से एक दार्शनिक थे जिन्होंने औपनिवेशिक गतिविधियों का संचालन मानसिक स्तर पर होते देखा, घटते देखा। भट्टाचार्य अपने इस आख्यान में कहते हैं, साँस्कृतिक अधीनता अचेत प्रकृति की होती है और इसमें गुलामी शुरुआत से ही निहित होती है। परंतु ऐसा क्यूँ? क्या केवल अचेत होना या चेतनायुक्त होना गुलामी और स्वतंत्रता निर्धारित करती है? इसका भी सम्भावित उत्तर भट्टाचार्य ने दिया है, जब वे कहते हैं कि गुलामी की शुरुआत उस वक़्त से होती है जब बुराई, बुराई के तरह दिखना बंद हो जाये और यह और गहरी होने लगती है जब इसे अच्छाई के स्वरूप में स्वीकार कर लिया जाता है (Bhattacharya, 1931, p 383) । तो क्या चेतनायुक्त होने से अधीनता गुलामी का स्वरूप नहीं लेती? संभवतः नहीं क्यूँकी कम से कम इस अवस्था में बुराई बुराई के स्वरूप में दिखती है व एक गुलाम मानसिकता के निर्माण और निर्वाह से स्वयं को बचा लेती है। भट्टाचार्य राजनीतिक अधीनता के विषय को लेकर कहते हैं कि कम से कम इसके संचालन के विषय में चेतना रहती है। और जब तक लोगों को प्रतिरोध करने की चेतना रहती है, इसे रोकना संभव है या इसे बुराई के तरह जान के अपने मनोवृत्ति को स्वतंत्र रखा जा सकता है।

सांस्कृतिक अधीनता में इस चेतना का अभाव उत्पन्न हो जाता है। सांस्कृतिक अधीनता तब उत्पन्न होती है जब किसीके पारंपरिक विचार और भावना को तुलना और प्रतियोगिता के बिना नए विदेशी संस्कृति द्वारा अधिक्रमण कर लिया जाता है। यह अधीनता ही मनोवृत्ति या आत्मा की गुलामी होती है। इस चेतना की स्थिति पर ही विश्लेषण करते हुए भट्टाचार्य "भारतीय मन" की बात करते हैं। हम केवल पाश्चात्य सिद्धांतों और विचारों का अनुकरण करते जा रहे हैं बिना उनका प्रयोग और प्रश्न किए। सामाज सुधार के सन्दर्भ में भट्टाचार्य बयां करते हैं, "हमने अपने सामाजिक संरचना के तत्व को कभी समझने का प्रयत्न नहीं किया और ना ही कभी यह परखने का प्रयत्न किया की पाश्चात्य सिद्धांत कहां तक अपने संचालन में सार्वभौमिक हैं" (ibid, p 385) । हम अपनी काल्पनिक प्रगति में केवल पश्चिम की नकल कर रहे हैं। हालांकि भट्टाचार्य ने इस परिस्थिति को वर्णित करते हुए यह बात भी कहा है कि भारतीय विचार और पाश्चात्य विचारों का संबंध दर्शन के ही सन्दर्भ में संभव है। क्यूँकी प्राचीन भारत का विश्व संस्कृतियों में कोई महत्वपूर्ण योगदान है, तो वो भारतीय दर्शन ही है। परंतु उन्होंने यह अवस्था भी रखी है जहां उनके वक़्त तक शायद ही किसी भी आधुनिक शिक्षित भारतीय ने कुछ लिखा हो

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

जिससे प्रतित हो की, किसी ने पश्चिम और पूर्व के विचारों का कोई संश्लेषण प्राप्त किया हो (ibid, p 386) I

यहां भी ध्यान देने योग्य बात यह है कि पाश्चात्य ज्ञान या पाश्चात्य सिद्धांतों की निंदा से ज्यादा, भट्टाचार्य उस भयावह स्थिति की बात कर रहे हैं जिसमें भारतीय चेतना सक्रिय नहीं रही है। दरअसल इसी परिस्तिथियों के विषय में भट्टाचार्य यह तर्क प्रस्तुत करते हैं कि ये पाश्चात्य संस्कृति एक ऐसे कृत्रिम मन का अथवा एक चेतना के प्रतिबिंब का निर्माण करती है जो कि वास्तविक चेतना के स्वरूप कार्य करते हुए लगती है, यथार्थ रचनात्मकता को छोड़कर (ibid) I यानी देखा जाए तो भट्टाचार्य के कथन के अनुसार यह एक ऐसी स्थिति थी जिसमें रचनात्मकता तक अधीन हो चुकी थी। संभवतः इसलिए आजतक हम वी-औपनिवेशीकरण की बात कर रहे हैं, क्यूंकि हमारे चेतना की रचनात्मकता शक्ति तक औपनिवेशिक रूपांतरण का शिकार है। पाश्चात्य जगत का भारतीय विचार पर टिप्पणी को लेकर भट्टाचार्य ने यह भी कथन रखा की “यह लोग जो हमसे अनजान हैं और हम पर बुरी भली बाते लिखते हैं, हमें इनसे वैधानिक प्रश्न करना चाहिए कि क्या इनके पास हमारे जीवन के आंतरिक तत्वों का प्रयाप्त दर्शन है (ibid, 391-92) I हमारे संस्कृतियों का मूल्यांकन किसी भी विदेशी दृष्टिकोण से तुरंत स्वीकृति के लिए नहीं अपितु आलोचनात्मक परीक्षण के लिए है तथा अधीन होकर स्वीकृति बिना आलोचना के, गुलामी है (ibid, p 392) I इस तरह के कठोर आलोचनाओं से स्पष्ट नजर आता है की यदि औपनिवेशिक रूपांतरण केवल भौतिक नहीं अपितु मानसिक और साँस्कृतिक स्तर पर चल रहा था, तो गांधी और क्रांतिकारियों के भौतिक विरोध के साथ भट्टाचार्य जैसे विद्वानों ने औपनिवेशिक गतिविधियों का चेतना स्तरीय विरोध भी किया।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- Kaviraj, S. (2023). What is Western About Western thought?. SOPHIA 62, 485–514. https://doi.org/10.1007/s11841-023-00963-2
- Chakrabarty, D. (2000). Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference (New

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Edition). Princeton University Press. http://www.jstor.org/stable/j.ctt7rsx9

- KAVIRAJ, S. (2005). THE SUDDEN DEATH OF SANSKRIT KNOWLEDGE. Journal of Indian Philosophy, 33(1), 119–142. http://www.jstor.org/stable/23497195
- Pollock, S. (2001). The Death of Sanskrit. Comparative Studies in Society and History, 43(2), 392–426. http://www.jstor.org/stable/2696659
- Hardiman, D. (2002). [Review of Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference, by D. Chakrabarty]. Social History, 27(1), 64–66. http://www.jstor.org/stable/4286838
- “INDIAN AND WESTERN THOUGHT”,The Times of India (1861-2010); Jun 22, 1928; ProQuest Historical Newspapers: The Times of India.
- Mayo, K. (1927). Mother India. Praeger.
- Ramanujan, A. K. (1989). Is there an Indian way of thinking? An informal essay. Contributions to Indian sociology, 23(1), 41-58.
- Bhattacharyya, K.C. (1984)(ed.). Svaraj in Ideas. Indian Philosophical Quarterly. Vol. XI. No. 4.
- Nandy, A. (1988). The Intimate Enemy : Loss and Recovery of Self under Colonialism. Delhi ; Oxford :Oxford University Press.
- Lal. V. (2003). History of History : Politics and Scholarship in Modern India. Delhi. Oxford University Press.
- Chatterjee, P. (1991). Whose imagined community?.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Ideologies Appreciated by Westerners from Dvaita Vedanta

Sri.Vishnudoota Das[29]

Keywords: Dvaita, Indian-American author, Hindu

Abstract: This article covers the fundamental ideologies of Dvaita Vedanta as propagated by Sri Madhvacharya and later by Sri Vyasaraja Tirtha and Sri Vadiraja Tirtha. It highlights the important and unique tenets that distinguish Dvaita Vedanta from Advaita and Vishishtadvaita, along with the acknowledgment and appreciation they have received in the works of prominent Western scholars.

Introduction

Around seven centuries ago, a luminary named Sri Madhvacharya emerged, illuminating the path of Dvaita Vedanta. His profound insights continue to captivate minds globally, transcending cultural and geographical boundaries. In his book 'The Wonder of the World', Indian-American author Roy Abraham Varghese mentions four of the greatest thinkers in world religions who were instrumental in transforming the philosophical perceptions of people across the globe. After initially discussing the contributions of Avicenna, Moses Maimonides, and Thomas Aquinas, Abraham proceeds to highlight the unparalleled contributions of Sri Madhvacharya.

He says: “In terms of personal charisma, intellectual rigor and scholarly breadth and depth, Madhvacharya (c. 1238-1317) was the most fascinating of the Hindu sage-philosophers and one of the greatest theistic thinkers of all time. He was an Indian Wittgenstein

[29] Mentor, ISCKON

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

whose rapier-sharp critiques matched his memorable and profound aphorisms. More to the point, he was an intellectual juggernaut who single-handedly reversed the slide toward monism and re-established theism as a dominant force."[1]

1. Foundational Principles

Abraham particularly appreciates four qualities that drove Madhvacharya in his work, namely:

a) His determination to be true to experience above all, in the spirit of science
b) His commitment to sound logic & reasoning
c) His fervent devotion to a personal God that inspired all his actions
d) His fearless tenacity in expounding his vision even in the most hostile environments

Sri Madhvacharya affirmed the following while expounding the foundational principles of Dvaita Vedanta :

1. God is the only absolutely independent being, and we (jivas) are eternally dependent on Him.

2. We are eternal beings of consciousness.

3. We exist in a world that is real.

4. Our fundamental nature is to know, desire, and act.

5. The ultimate goal is to achieve a conscious connection with God through knowledge and devotion, while retaining our individualities.

The main ideology of Dvaita Vedanta is built on the foundation of the exposition of the five differences in which God is the only independent reality:

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

1. The eternal difference between Ishvara (God) and Jiva (Sentient Beings).

2. The eternal difference between Ishvara (God) and Jada (Insentient beings).

3. The eternal difference between Jiva and Jada.

4. The eternal difference among Jivas.

5. The eternal difference among Jadas.

In this world, no two beings or material things are exactly alike, not even two leaves. Additionally, there exists a significant distinction between God and other beings or things, as He represents the only absolutely independent reality.

Sri Madhvacharya concludes by stating that the cause of the pancha-bheda (five differences) is God Himself, asserting that the intrinsic nature of all beings and substances that make them uniquely different from one another is not independent of God but derived from God, the ultimate creator, sustainer and destroyer.

We can observe a notable resemblance in certain fundamental aspects between the Dvaita Vedanta and the philosophy of Duns Scotus (c. 1266-1308), a Scottish Catholic priest, university professor, and philosopher. Both ideologies revolve around the themes of distinction, individuation, and uniqueness. While Sri Madhvacharya specifies that two things are always different by the difference in the specific combination of properties that form them or, at the very least, by the difference in the physical location of the two substances, Duns Scotus advocated for the concept of individuation, which similarly acknowledges the differences between two objects, even when they appear similar.

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

2. Refutation of Avaita (Monism)

Dvaita Vedanta (Realism/Dualism) emerged during a period when Shankaracharya's philosophy of Advaita (Monism) had gained appeal among the intellectual class of Sanatana Dharma. Consequently, the philosophy of Dvaita Vedanta was established by Sri Madhvacharya and his followers, who emphasized that theism is understood through experience, reason, and shastras (Vedic scriptures), while simultaneously refuting Advaita-vada. Several Western scholars and professors, such as Stafford Betty, Valerie Stoker, Roy Abraham Varghese, etc., have appreciated the arguments put forth by the proponents of Dvaita Vedanta.

Many in the world assume that Shankaracharya is Bharat's most brilliant philosopher of all time, while they view Madhvacharya as a reactionary philosopher whose philosophy was proposed as an alternate way of perceiving the same truth.

In this regard, Abraham Varghese states: "I believe that we must weigh more carefully the dualist position, particularly its trenchant critique of non-dualism. In the process, we may discover that Shankara, whatever else he was—a brilliant stylist, mystic par excellence, and deft polemicist—was not the originator or consolidator of anything like an internally consistent metaphysics.

4.1. Vadiraja Tirtha's Refutation of Monism

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Shankara's philosophy views every being as having a soul that is in reality identical with Brahman, which is defined as unlimited, blissful consciousness. Since avidya (the principle of illusion) which makes the object-world appear is superimposed on Brahman, we don't experience the bliss of our eternal being. It awaits the time when it gets liberated, experiencing unending, unimpeded, undifferentiated bliss. Shankara claims that the jiva's experiences are as illusory as avidya itself, for its existence is dependent on avidya. The jiva and all its seemingly real experiences will be extinguished at the time of liberation.

However, Sri Madhvacharya and his followers such as Sri Vadirajatirtha and Sri Vyasatirtha differ in their opinion. They state that the jiva or the soul, which is the most fundamental spiritual reality of a being, is real and never gets extinguished at the time of liberation. Also, Brahman is a personal God who is eternally different from the jiva by virtue of being the creator and destroyer of the universe, apart from being omniscient, omnipotent, omnipresent, and the controller of the laws of karma."

"Stafford Betty, a Professor of Religion at California State University in Bakersfield, CA, covers in one of his works the major refutations that were posed by Sri Vadirajatirtha against Advaita in his book Nyayaratnavali. Some of the notable refutations that Sri Vadirajatirtha states are:"[2]

1. If the Supreme Being and the soul (jiva) are identical, then if the soul suffers in hell for his misdeeds, the Supreme Being who dwells in the hearts of all also has to suffer by virtue of its suffering. But how can Brahman which is supposed to be at a state of unimpeded bliss suffer?

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

2. Further the mind, intelligence and ego of the jiva cannot be the seat of sin as you say for when the jiva is in deep sleep, then the basis of sin would happen to not exist.
3. It is proper to hold that only the soul can sin but that matter cannot sin. Ask yourself whether atonement for sins is proper to a man or to a can!

In the conclusion section of the same book, Stafford Betty writes:

“I do maintain, as the title indicates, that it (referring to Sri Vadirajatirtha’s arguments) "clears the ground" for a large-scale renewal of philosophical interest in India's extraordinarily rich, and up until now so frequently overlooked, Dualist heritage. At the very least, it forces the Non-dualist to free himself… from too trusting an alliance with Śankara and to propound a system as amenable to the demands of the rational intellect as to the phenomenality of the mystical consciousness.”

5. Perspectives on Moksha in Vedic Schools

Professor Stafford Betty outlines the following perspectives regarding the concept of Moksha within the three Vedic schools:[3]

Advaita: The ultimate objective is to relinquish individuality in order to attain ultimate bliss through merging with the uninterrupted bliss of Brahman.

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Vishishtadvaita: Following liberation, each jiva will experience an equal quantity of endless bliss while retaining their individualities as eternal servants of God.

Dvaita: Each soul will experience spiritual bliss proportionate to their personalized capacity while retaining their identities as eternal servants of God.

Valerie Stoker, an Associate Professor of South Asian Religions and Director of the Master of Humanities Program at Wright State University in Dayton, Ohio, appreciates the contributions of Vyasatirtha in highlighting the understanding of liberation, post-liberation, and the nature of the would-be liberated in her book: Polemics and Patronage in the City of Victory. The section below presents a concise overview of the differing views of Dvaita and Vishishtadvaita.

5.1. Existence of Eternal Hierarchy (Tāratamya)

Sri Vyasatirtha, a stalwart saint, prolific scholar, and visionary who appeared in the parampara of Sri Madhvacharya, points out in his Nyāyāmrta the apparent contradiction in the understanding of the Vishishtadvaitis. They claim that every jiva will experience equal bliss after liberation (parasāmya), while simultaneously and indirectly admitting existence of gradation in liberation. This gradation places Sri, Bhu, and Nila devis followed by Anantadeva and Vishvaksena higher than the liberated jivas in terms of their experience of bliss.

Vyasatirtha also refers to some of the gadyas and nitya granthas attributed to Sri Ramanujacharya to highlight injunctions suggesting that sadhakas offer a subordinate kind of reverence for deities other than Vishnu and His avataras. He asserts that there is a hierarchy even among the liberated

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

souls in terms of their capacity to experience spiritual bliss, extending downward from God to the human realm. Therefore, Vyasatirtha mentions that the deities/devatas must be honored according to their position in reality.

Valerie Poker states: "Stratified reverence for a hierarchy of deities implies that spiritual identities are somewhat fixed. This seems to contrast with the more fluid sense of identity that underlies the basic logic of the karma and rebirth theory. However, the Mādhvas are not wrong when they argue that portions of the Hindu sacred canon juxtapose this fluidity of identity with a more fixed vision of the cosmos as consisting of layers of stratified beings who possess innate spiritual aptitudes."[4]

This results in the understanding that the degrees of bliss exist in mokṣa and that these degrees are directly dependent on the souls' positions in the hierarchy.

In the Taittiriya Upanishad 2.8.1 we see a description that distinguishes the grades of bliss among different types of beings as follows: "A single measure of bliss that human Gandharvas enjoy and also a man who is well versed in the Vedas and free from fruitive desires is a hundred times greater than human bliss."[5]

Vyāsatirtha also quotes the Brihadaranyaka Upanishad (4.3.33), which allots degrees of bliss to different kinds of deities and men: "A hundred measures of bliss enjoyed by gods-by-rites equal a single measure of bliss enjoyed by gods-by-birth—and, one might add, by those who are learned in the Vedas and who are not crooked or lustful."[6]

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

5.2. Individuality implies Hierarchy

Vyasatirtha firstly emphasizes that a theistic understanding of the world must fundamentally involve a gradation of reality. This is evident in the gradation of jivas in samsara (the material world). For instance, although we inhabit the same world as Brahma and other devatas, we come to understand that our intellectual capacities differ. Vyasatirtha claims that this is the consequence of differences in the inherent nature of the jivas.

He then remarks how the individuality of jivas necessarily implies the existence of hierarchy. In other words, if any two jivas are said to be uniquely different from one another, then that would also imply differences in their innate behaviors, insights, capacity to acquire spiritual knowledge, and experience spiritual bliss. Even according to Vishishtadvaita, he says, Brahman (Sri Vishnu) remains superior to the jivas in moksa. Therefore, he concludes by pointing out that it is not just Sri Vishnu who is superior to liberated human beings, but there are also devatas and devata-like high-ranking souls such as gandharvas who are superior to human beings.

5.3. Hierarchical means leads to hierarchical ends

Vyasatirtha, posing various arguments against Vishishtadvaita's conception of post-liberation, discusses the role that sadhanas play in giving a hierarchical experience of bliss after liberation. He reasons that differences in the sadhanas should lead to differences in sadhya. In other words he says there is a difference in terms of experience of post-liberated-bliss achieved through

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

sadhanas that involve more austerity as compared to those that are relatively easier to perform.

Vyāsatīrtha begins his discussion on this topic by identifying the broad range of sādhanas that seem to be endorsed by a variety of authoritative texts and popular traditions. In doing so, Vyāsatīrtha acknowledges that there are many possible ways to attain mokṣa. But in Vyāsatīrtha's view, this variety of means to mokṣa supports a hierarchy of ends

within mokṣa.

For instance, although the vedic scriptures say that anyone who dies in a holy city like Prayag or does dvesha bhakti attains liberation; the bliss experienced in the consequent liberated state cannot be equated with bliss derived from attaining liberation after rendering strict regulated devotional activities with knowledge during a lifetime.[7]

Vyasatirtha also quotes from many puranas to highlight that there is an interconnection between the sadhana one adopts to achieve liberation and the quality of liberation one achieves. Also there's a difference in the result accrued by difference in the intentions of the sadhakas while performing the sadhana. For instance if one sadhaka does his sadhana with a fruitive mentality, the result he gains will be different from another sadhaka who may do the same sadhana without attachment to gains.

This is illustrated in a prayer that Sri Prahlad Maharaj (Vyasatritha) offers to Sri Narasimha in the 7th canto of Srimad Bhagavatam:

One who desires some material benefit in exchange for devotional service cannot be Your pure devotee. Indeed, he is no better than a merchant who wants profit in exchange for service.[8]

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Further in Sri Bhagavata Purana 3.29.30-32, we encounter an episode that involves Sri Kapila Muni addressing his mother on devotion wherein he states a hierarchy of sadhakas as follows:

1. Human beings are better than animals and plants
2. Among Human beings the society that adheres to varna-ashrama is the best
3. In that society the ones designated as brahmanas are the best
4. Among brahmanas, one who has studied the vedas is the best
5. Among the ones who have studied the vedas, the one who has realized the actual purport of Veda is the best
6. Better than the brahmana who knows the purpose of the vedas, is he who can dissipate all doubts
7. Better than him is the brahmana who does his nitya-karma without fail
8. Better than than him is the one who has gotten rid of all forms of contaminating association
9. Better than him is the brahmana who executes his nitya-karma devotionally without any expectation of reward (not even liberation)

To summarize the topics covered in this section:

According to Dvaita philosophy → Every jiva is eternally unique → That implies that every jiva's capacity to do sadhana is eternally different → Consequently there is an eternal gradation of Jivas (Taratamya) → Therefore there is an eternal difference in the bliss experienced by the jivas after liberation

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

5.4. Activities of a Sthitaprajna (The to-be-liberated soul)

The topic of the characteristics of a sthitaprajna or an "almost liberated soul who continues to dwell in this material world" is addressed in several vedic scriptures as well as by several Vaishnava Acharyas. Ramanujacharya's philosophy of vishishtadvaita explains a sthitaprajna as someone who has attained jnana up to their full potential but who continues to stay in the material world and is obliged to do activities like vedic rituals in order to counteract the residue of their bad karma. On other hand Sri Vyasatirtha points out that for a sthitaprajna, there is no obligatory ritual to be done but he has a scope for increasing his post-liberation bliss by rendering vedic rituals & activities. Vyasatirtha quotes BG 9.34 and states that ongoing efforts of a sthitaprajna are significant and not optional or playful actions.

These were some of the arguments that were posed by Sri Vyasaritha.

His arguments against Viśiṣṭādvaita do not display outright rejection of this sect's views so much as they highlight the superior suitability of Dvaita conclusions to Viśiṣṭādvaita premises.[9]

6. Immanence of God

Study of the vedic scriptures along with the commentaries given by Srila Madhvacharya specifically highlight two primary aspects of God, namely: the transcendence of God and the immanence of God. From verses like Bhagavad-gita 9.10, Srimad-Bhagavatam 8.6.10-11 etc., the transcendence

of God is understood. The immanence of Sri Vishnu is brought out and given special emphasis in several of Sri Madhvacharya's works paralleling Sri Krishna's own statements in Bhagavad-gita such as:

"I am seated in everyone's heart, and from Me come remembrance, knowledge and forgetfulness."[10] and *"Furthermore, O Arjuna, I am the generating seed of all existences. There is no being-moving or unmoving-that can exist without Me."*[11]

Swami Padmanabha[12], an Argentinian monk in the bhakti yoga tradition says in this regard "to have the immanent side of God in place first will be equally beneficial for us before we address and understand his transcendent expression. In fact, the more these two aspects are properly conceived of, the more they will become integrated, to the point that God's transcendence can be fully perceived here on Earth. God is not dualistically "out there." At the end of the day, "here" and "there" are not mere geographical locations, but levels of awareness."[13]

7. Conclusion

Dvaita Vedanta stands as a distinctive and revered tradition within Vedantic thought, characterized by its robust philosophical framework and profound spiritual insights. The recognition and appreciation it has received from Western scholars underscore its universal significance and enduring relevance in the study of philosophy and spirituality.

Bibliography

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

1. The Wonder of the World: A Journey from Modern Science to the Mind of God
2. Adapted from: Betty, L. S. (1976). A Death-Blow to Śaṅkara's Non-Dualism? A Dualist Refutation. *Religious Studies*, *12*(3), 281–290. http://www.jstor.org/stable/20005350
3. Adapted from: Betty, S. (2010). Dvaita, Advaita, and Viśiṣṭādvaita: Contrasting Views of *Mokṣa*. *Asian Philosophy*, *20*(2), 215–224. https://doi.org/10.1080/09552367.2010.484955
4. Stoker, V. (2016). The Social Life of Vedānta Philosophy: Vyāsatīrtha's Polemics against Viśiṣṭādvaita Vedānta. In *Polemics and Patronage in the City of Victory: Vyasatirtha, Hindu Sectarianism, and the Sixteenth-Century Vijayanagara Court* (pp. 106–129). University of California Press. http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1kc6jt3.11
5. Upaniṣads 1996, 181.
6. Stoker, V. (2016). The Social Life of Vedānta Philosophy: Vyāsatīrtha's Polemics against Viśiṣṭādvaita Vedānta. In *Polemics and Patronage in the City of Victory: Vyasatirtha, Hindu Sectarianism, and the Sixteenth-Century Vijayanagara Court* (pp. 106–129). University of California Press. http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1kc6jt3.11
7. Api ca "muktasukham parasparam tāratamyavat, parasparam tāratamyavat- sādhanasādhyatvāt sammatavat।" na casiddhih muktiḥ prayāgamaranabhagavad- dvesabhaktyādinā jñānakarmasamuccayena vā sādhyeti mate prayāgamaraṇādīnām varṇāśramakarmanām ca visamatvāt।" (Vyāsatīrtha 1996, 3:707).
8. Śrīmad-Bhāgavatam 7.10.5 (*translated by AC Bhaktivedanta Swami Prabhupada*)
9. Stoker, V. (2016). The Social Life of Vedānta Philosophy: Vyāsatīrtha's Polemics against Viśiṣṭādvaita Vedānta. In *Polemics and Patronage in the City of Victory: Vyasatirtha, Hindu Sectarianism, and the Sixteenth-Century*

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Vijayanagara Court (pp. 106–129). University of California Press. http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1kc6jt3.11

Bhagavad-gītā As It Is 15.15

Bhagavad-gītā As It Is 10.39

10. Swami Padmanabha is a writer, monk, speaker, and a renowned practitioner of Bhakti Yoga in America and Europe. Born in Argentina to a Catholic family, at age 19 Swami began a priestly, monastic life through an in-depth exploration of Hindu Devotional Vedanta (also called bhakti).
11. Padmanabha, Swami. Radical Personalism: Revival Manifesto for Proactive Devotion (p. 251).

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Indian Goddesses

Bholanath Sanhotra[30]

Keywords: Goddess (Devi), Saint, Riśika, Brahmavadini (knower of Brahman), Mithila, Mandan Miśra, Śrī Śankarāchārya, Pundita Bhārti, Riśika Gargī Vachaknavi, Yājñavalkya, yājña, Janaka, the Emperor of Videha, Gargī, Katyayani, Riśika Maitreyee, Ātman, Upaniṣad, Satyakāma Jābāla, Lālleshwari, Pandrethan, Kashmiri Pandit, Śiva, Nirbhaya case Delhi, Jessica Lal case.

Abstract:
The Article is; about the Goddess hidden in an Indian woman; my original work; referring the Scriptures and Mass Medias. Devotees pray the goddess who is portrayed in various tales and parables as a neatly dressed women having four arms with weapons etc. symbolizing power. Simultaneously, our epics have exhaustive list of such women as Goddesses because their deeds are appreciable with the result they get the name of Riśika and Brahmavadini (knower of Brahman) and so on. Since ancient times these describe the good qualities of the women and on that basis, they have been given the epithets as goddesses. There are many examples of such living goddesses during their respective periods; from different parts of our country. It is the knowledge which guide the people to the better path of the lives. It effects on the country, its economy, population as a whole. Same knowledge has been vanished away from the present generations leaving behind the repercussions very bitter those are irreparable of occurred damages. Indians have witnessed terrible accidents, murders, calamities etc. which make to take away self confidence and trust from the brethren. Finally, to save the future generations of the country good knowledge need to be taught on the same grounds and is imminent to avoid vulnerability.

[30] Research SchollarRamkrishna Bajaj Bhavan, Sanskrit Department, Mumbai University, Kalina Campus, Santacruz (E), Mumbai-98.

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Whenever I think of a Goddess (Devi) the names reflected in my mind are Goddess Laxmi, Goddess Parvati, Goddess Sarasvati, Goddess Kali, Goddess Maheshwari, Goddess Śakti, Goddess Durga and so on. Devotees pray the goddess who is portrayed in various tales and parables as a neatly dressed women having four arms with weapons etc. symbolizing power. Our epics on the other hand have exhaustive list of such women, similar to Goddesses, like Ahilya, Kunti, Draupadi, Tara and Mandodari because their deeds are appreciable. There are other women known from our scriptures and Upaniṣad-s such as Riśika Gargī Vachaknavi, Riśika Maitreyee whose deeds are so adorable that with the result they got the epithet of Riśika and Brahmavadini (knower of Brahman) and so on. Other venerable women such as Bhārti Mandan Miśra, Lālleshwari, Rani karnavati of Garhwal, Rani Velu Nachiyar from Tamil Nadu, are adorable, appreciable because of the qualities possessed in them and the deeds performed by them have led them to the top of the world. Some of them are described below which will form the base of the discussion of today's atrocities.

Riśika Gargī Vachaknavi:

Riśika Gargī Vachaknavi (daughter of sage Vachakn) was a renowned philosopher from ancient India; was born
point-blank that she was questioning about a deity that should not be reasoned about because Brahman is to be known from the Scriptures alone. He said that it is the un-manifested ether which pervades that which they say, is above heaven and below the earth, which is heaven and earth as well as between them, and which was, is and will be. She asked that what pervades the un-manifested ether. He said the knowers of Brahman describe It verily as the Absolute. He described the Absolute as follows: It is neither coarse nor fine, and so on. Yājñavalkya put an end to the debate by telling Gargī not to proceed further as otherwise she would lose her mental balance. This incidence is also an example that the women whose father were sages or intellectuals, had also developed themselves to same calibre by achieving knowledge.

Riśika Maitreyee2:

Yājñavalkya's wife Katyayani was a devout woman, who bore him three sons and whose main interest lay in her husband, children and

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

home. Riśika Maitreyee was daughter of Riśi Mitra and niece of Riśika Gargī; born in Mithila and studied Śastra-s since childhood. Katyayani was overwhelmed by the spiritual fervour of Maitreyee and therefore she agreed that she should be married to her husband to further her spiritual development. Riśika Maitreyee3 was more interested in learning love relationships whether father, son, mother, daughter, and friend and so on. Whatever is held to be dear is so because of that one Self. Therefore, It is this Self that has to be seen, heard of, thought about, meditated upon. This Self known, all else is known. As a lump of salt thrown into water is dissolved, and that water tastes salty in every part, so the Supreme Self is homogeneous intelligence. It was the Self (Ātman) that made a person dear to another and which was the basis of all existence. Otherwise, if one smells, or sees, or hears, or speaks of or thinks something different from the Self; it is because there is apparent duality but to the knower of the Self- the triad of knower, knowledge and knowable is dissolved". Maitreyee showed all women the way to achieve knowledge by only carefully listening and practising the Vedic path. She also composed many hymns in the Rgveda.

Pundita Bhārti Mandan Miśra3:
In a village of Mithila somebody asked "Where is Mandan Miśra's house". Villager answered, "the door at which parrots are chanting 'Pt. Mandan' will be Miśra's house". The visitors, Śrī Śankarāchārya from Kaladri (Kerala) with his disciples; have come to him for some debate on Scriptures; proceeded further and found the house of Mandan Miśra. His estranged wife, Bhārti, paid tribute to the visitors. Pundits from the neighbourhood

Lālleshwari4:
The land of Kashmir has been blessed with many saints and among them there was the greatest undoubtedly Lālleshwari2. She was known by different names such as Lalla, Lal Ded (Mother Lalla) and Lālleshwari. She was born in Pandrethan in a Kashmiri Pandit family and as a child, Lalla was wise and religious-minded. People believed that she had clear memories of past incarnations. She was married at a young age, into a Kashmir family in Pampur and by virtue of marriage she got a new name Padmāvati.

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Her mother-in-law was very cruel and her husband always followed his mother and both were jealous of her spiritual yearnings but her father-in-law was a good man. In spite of all these adversities, she spent time in meditation besides doing all household duties. She used to go to river shore where only she could find calm and peace but her habit created dust in the eyes of the jealous people. Once when she carried a water-pot on her head and reached home very late; her husband angrily hit the pot with a stick to spill out the water but the pot scattered on ground and water remained in one piece by solidifying itself. Lalleshwari later filled that water in to all the vessels and after that water flowed incessantly, forming a tank which was named after her name; in early part of the 20th century. This miracle made her siddha (emancipation) and the news

Rani karnavati5:

Rani Karnavati was from Garhwal Kingdom was the wife of Mahipat Shah (or Mahipati Shah), the Rajput king of Garhwal. The capital of Garhwal Kingdom was shifted from Dewalgarh to Srinagar, Uttarakhand by him, who ascended to the throne in 1622 and further consolidated his rule over most parts of Garhwal.

King Mahipati Shah died young in 1631 and after his death his wife, Rani Karnavati, ruled the kingdom on the behalf of her very young seven-year-old son, Prithvipati Shah. She ruled over for many years to come, during which she successfully defended the kingdom against invaders. She fought and dragged away an invasion of Mughal army of Shah Jahan led by the general Najabat Khan in 1640. She ordered captured Mughal soldiers to chop off their noses or die. The soldiers threw down their weapons and left, leaving their noses behind. Shah Jahan gave an order that ever afterwards she should be spoken of as the nak-kati rani, 'cut-nose'. Najabat Khan was so embarrassed that he took poison and committed suicide. Rani Karnavati got the advantage of geographical location of its Small Kingdom of Uttrakhand because Mughal army was not aware about mountains war techniques like Guirilla technique that's why Najabat Khan had to Sign peace treaty with Rani Karnavati. Some years later her grown up son

and discipline. Despite their high preparedness, they were no match for the guns that the British carried. Determined to protect her army in the battle, Kuyili volunteered to destroy the ammunition that the

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

enemies had. The ammunition was stored in a temple and only women were allowed to enter, assuming that they were harmless. Using this prejudice to their advantage, Kuyili, accompanied by the fellow women warriors of her regiment, entered the temple under the pretext of worshipping. All of them carried lamps filled with oil and passed unnoticed. Once inside, all the women poured the oil on Rani Kuyili. Drenched in oil, Kuyili entered the storehouse filled with ammunition and set herself on fire. Eventually, the Rani's army fought and won the battle and Kuyili went on to become the first woman martyr to willingly sacrifice her own life for India's freedom struggle.

These above-mentioned descriptions of the women who have been; through our inner consciousness; conferred with the epithet of Goddesses; because they have formed a glorious history of Indian women; because they were given opportunity to reach their highest potential; because they stood for the foundation of moral development of the society; because they were a decisive force in spirituality; and because they have created beginning of the tradition which the people till today have blindly followed. The same knowledge is around c. 700 BCE; was active supporter of Vedas and was even granted the title of Brahmavadini (knower of Brahman). She had awakened her Kundalini; indwelling spiritual energy; and realized the existence of the Ātman 1.

Once Riśika Gargī confronted Yājñavalkya in competition at the yājña arranged by Janaka, the Emperor of Videha. Gargī was one of them and wanted to know about the relative fineness of the elements and worlds. She started asking that when all this is pervaded by water, by what is water pervaded? Yājñavalkya answered by air. What pervades air? The world of sky he said. What pervades the world of the sky? The world of Gandharvas (celestial minstrels). What pervades the world of the Gandharvas? The world of sun. What pervades the world of sun? The world of the moon. What pervades the world of moon? The world of the stars. What pervades the world of the stars? The world of the gods. What pervades the world of the gods? The world of Indra. What pervades the world of Indra? The world of Viraj. What pervades the world of Viraj? The world of Hiranyagarbha. What pervades the world of Hiranyagarbha? Yājñavalkya told here

1. BṛUp 3.8.1 to 11
अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति...

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

............गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥

the means of realisation of Brahman and so she was known as brahmavadini. She used to listen to his discourses and participating in discussions with his disciples. The day came when her husband, Yājñavalkya said to Maitreyee his intention leads a monastic life after renouncing the world. He expressed his desire to divide his wealth between the wives before leaving to a forest but she asked him whether she would be immortal even if the whole earth full of wealth belonged to her. The sage replied that rites performed with the wealth will not lead to immortality but the knowledge of the Self is the only means of immortality. She therefore refused to accept any wealth, but desired to learn the means of immortality from the sage. Yājñavalkya narrated her not only the nature of true love but also the greatness of the Absolute Self, the nature of its existence, the way of attaining infinite knowledge and immortality as follows: "It is not for the sake of the husband, wife, sons, wealth, the Brahmana, the Kśatriya, worlds, gods, beings and all, that they are dear, but it is for the sake of one's self that they are loved. In loving someone, the One (Self) who is both in you as well as in him. It is really the Self whom one loves. Similarly, it is for all

2. BṛUp 4.5.2 to 6

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा..............

.... दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इद९ सर्वं विदितम् ।

also gathered there and they said that Pundita Bhārti would be suitable for deciding the victorious in the debate between Mandan Miśra and Śrī Śankarāchārya. After debate Bhārti declared Śankarāchārya victorious but she said that she and her husband together form a unit like Ardhanāreśwara. He had defeated half and so she had yet to be debated. Śankarāchārya accepted her challenge and debate began. Śankarāchārya was winning but the last question was asked by Bhārti was related to the practical knowledge of the relationship between man and woman in the family life which Śankarāchārya did not know because he had studied Īśawara and Carācar Jagat and believed in monotheism. So Bhārti accepted her defeat but the Sabhamandap declared Pundita Bhārti victorious1. This incident is evidence of Indian women who used to take active participation in every sphere of life besides performing family responsibilities as well as earn knowledge and giving lectures; thus,

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

proving that there is no distinction between men and women. This incident is an example: worthy of equal respect to husband and wife.

3. https://www.livehindustan.com/tags/hindustan-team accessed on 15.01.2024.

spread like fire in all directions. At twenty-six she renounced the family and became devotee of Śiva, lived in seclusion in forest and survived on wild fruits and berries. She became follower of Siddha Śrikanth and Swami Paramananda Tirth to obtain the knowledge of realization. She used to sing songs and became a preacher in Kashmir Valley. Her husband tried to bring back home but she replied: "There is no light like the Light of God, no pilgrimage like attunement with Him, no relative and source of happiness like the Lord; yours and mine physical connection ends here." Then she gave her husband a glimpse of his former lives and his connection with Lalla. By that experience he also became a changed man.
Lālleshwari's teachings are transcendental and it is believed that ever one with Spirit, great Yogini Lalla converted her body into light in her last days. She can manifest her physical form for the benefit of some devotee. Paramahansa Yogananda has written about the great Lālleshwari in his classic Autobiography of a Yogi, "One of the patron saints of Kashmir, the 14th-century Lālleshwari was a "sky-clad" Śiva devotee".

4. https://www.dailyexcelsior.com accessed on 10.01.2024 / R K Datta

Prithvipati came to the throne and ruled wisely under his mother's influence.

Rani Velu Nachiyar6:

While discussing the women warriors who fought with valour for India's Independence, the woman we remember the most is Rani Lakshmi Bai of Jhansi. Rani Velu Nachiyar from Tamil Nadu was a valiant warrior who fought the oppressors much before Lakshmi Bai. Given that the story of the Queen is lost in obscurity, it is hardly surprising that Kuyili, a commander in her army, also

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

remains unknown. Not many of us are aware that Kuyili was the first suicide bomber in the history of India's battle for freedom. In the war that took place in the 1700s, Rani Velu Nachiyar's husband was killed by the British. To avenge her husband's death and to protect her kingdom from invasion, she built an army and fought the British imperialists. With the support of neighbouring kings like Gopala Nayaker and Hyder Ali, she also built a women regiment which was part of her army according to Nappinnai. The women were well-trained and known for their bravery

5. https://en.m.wikipedia.org/Rani_Karnavati__of_Garhwal accessed-May 2024

6. https://yourstory.com/2017/09/kuyili-woman-warrior-velu-nachiyar-army accessed-May 2024

carried further from generation to generation through languages; through words which are the carriers of the thoughts (knowledge). On the basis this knowledge the country was established, continuously flourishing, progressing, prospering, and competing with the world. We think that presently such knowledge has temporarily vanished somewhere and need to be meditated diligently to regain it but such knowledge and qualities definitely exist in our inner conscience. It is pity that we have not diligently and devotionally passed the same to the future generation. Perhaps we were too busy enjoying our lives and ignoring our responsibilities; because we have drenched ourselves in this materialistic world.

With the result; the atrocities on women are continuously surfacing in the news since few years and creating tremble in the body whose vibrations shiver our consciences. The crime committing and endurance tolerating women are human beings, both are our future generations; if they had been fed with the knowledge as achieved by the above-described women; would not have been contemplated an understanding leading to their selfishness or deterred them from the right path and got trapped in the circumstantial situation which drowned them completely to the end. These, few trembles causing news are:

1. Nirbhaya case Delhi: On the dark and cold night of December 16, 2012, a 23-year-old woman was brutally assaulted and raped in a moving bus in south Delhi. Jyoti Singh, a 23-year-old female physiotherapy intern was beaten, gang-raped, and tortured in

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Munirka, a neighbourhood in south Delhi. She was travelling with her friend, Awindra Pratap Pandey7.

2. Jessica Lal case: In 1999, the headlines on most newspaper read 'no one killed Jessica'. Eyewitness had amnesia and very few came forward to give an account of how the aspiring model was shot dead. Finally, it emerged that businessman Manu Sharma has shot Jessica after she refused to serve him liquor8.

3. The gory death of Sheena Bora shocked the nation. Even more shocking was the arrest of her mother Indrani Mukerjea for deliberately plotting her murder9.

4. Aaftab Ameen Poonawala accused in the Shraddha Walkar murder case, Forensic Science Laboratory (FSL) officials said that he confessed that he has no remorse for killing his live-in partner, India Today has learned10.

Alas! The right knowledge was not taught to them in order to make this world a better place to live in and create affection in them for their further generations continuing to follow the same knowledge which made the abov
mentioned women; Goddesses.

Bibliography

1. Śivānanda, Swāmi 'Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad', (BṛUp) 'The Divine Life Society, Dist Tehrī-Garhwal, U.P., First edition 1985.
2. https://www.livehindustan.com/tags/hindustan-team accessed on 15.01.2024.
3. https://www.dailyexcelsior.com accessed on 10.01.2024 / R K Datta
4. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Rani _ Karnavati_of_Garhwal accessed on May 2024
5. https://yourstory.com/2017/09/ kuyili-woman-warrior-velu-nachiyar-army accessed-May 2024
6. https://timesofindia.indiatimes.com /topic/nirbhaya-gang-rape accessed on 08.1. 2024.
7. https://timesofindia.indiatimes.com /topic/Jessica-lal-case accessed on 08.1. 2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

8. https://timesofindia.indiatimes.com /topic/sheena-bora-case accessed on 08.1. 2024
9. https://www.indiatoday.in /india/story/ shradda-murder-case-aaftab-poonawala accessed on 08.1. 2024

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

India Is Still A Slave to British Laws Despite 75 Years of Independence.

Pratheek V Vaidya[31]

Keywords: Indian Penal Code, Government, Bharatiya Nyay Sanhita

Abstract: *The relevance of ancient Indian scriptures of legal jurisprudence and an urgent necessity to restore it for a Socialist, Republic and Democratic Bharat.*

The Indian Contracts Act of 1872, The Indian Penal Code (IPC) of 1862, The Indian Evidence Act 1872 and many more British era laws still hold significant importance in the legal system of independent India. On 12th of December 2023, the Parliament introduced the Bharatiya Nyay Sanhita (BNS), Bharatiya Nagarika Suraksha Sanhita (BNSS) and passed them on the 20th of the same month, thus replacing the 162 year old British era law. It was seen as one of the steps to restore the Indian essence in our legal systems, thereby making them suitable for our diverse society and evolved polity. Though the opposition criticised these laws for their names, as they consider criticizing every policy of the Government as an obligation, the replacement of the century old laws is yet another huge step in reclaiming the civilizational independence of Bharat even in the legal spectrum. The laws, as the Home Minister deliberated in the Parliament Houses, have been tailored to adjust and be applicable for the next 100 years. Following this huge policy change, the following month saw the Pran Pratishta of Ram Lalla at Ayodhya, another significant milestone in the Indic history of its people reclaiming their civilizational identity. This sets the roadmap for further and similar repealing of British laws, often deemed irrelevant and unsuitable by jurists, in the future years. While doing

[31] EPPys, Humanities, Jain College VV Puram, Bengaluru.

so, our law makers should and must refer to our great ancient scriptures, a rich treasure house of legal philosophies and concepts, though ancient, still pertinent to the country's essence of socialism and service.

The Rg-Veda, from which the Indian culture and magnificent civilization draws itself from, is also the primary proponent of legal theories. However, a prodigious amount of deliberation upon legal concepts and ideas of political aspect has been done in the Dharmashastra. If the Indian legal system were to undergo a major revamp and base itself on an Indic version of legal perspective and theories, the 'Socialist' and 'Democratic' essence of Bharat, a proudly asserted virtue of our country, would be further strengthened. Nevertheless, there is no strict tenet of adopting ancient concepts as they are, for they need to be modified to assimilate to the changes driven by science and technological evolution.

The Dharmashastra, whichh played a major role as the provider of legislations and laws, was never acknowledged by the outsiders. That negligence probably led to the current decay of our legal system caused due to unending dominance of British laws. Initially, the Muslim invaders overlooked the Dharmashastra and later the same suit was followed by the British. They vehemently and mindlessly coerced the British legal system upon us Indians, expecting us to adjust to something entirely alien to us. However, the past being the past, can't be undone and caution must be taken to ensure such costly laxity doesn't repeat itself.

Evolution of the Indian jurisprudence started with the introduction of the concept of sovereignty. Sovereignty is considered one of the fundamentals of legal and political studies as it is that entity which determines the potency and prowess of a State. To understand the exceptional comprehension of this concept by great thinkers of the

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

past, we could make a simple comparison of the same idea in Indian and British contexts. The English regarded, through a famous maxim of theirs, that 'The King could do no wrong'. This meant that the State was the King and there existed no differentiation between them whatsoever. Contrary to this, the famous Indian political thinker and commentator Kautilya, also known as Vishnu Gupta or Chanakya, gave a much more acceptable explanation of sovereignty with the true essence of democracy in it. He propounded that the King or Swamin had no more rights than of his people or Janapada, only except that he was a representative of the State. The people could revolt against the King without hesitation, if the Sovereign were to rule in a tyrannical manner. Another aspect introduced in this sense by Dharmashastra is of the forfeiting of royalty rights of the King, if he were to deviate from Dharma (i.e. to do a 'wrong').

It is also remarkable to note, as we delve deeper into the evolution of Indian jurisprudence, that the concept of 'Rit' or Order was among the first to be organised and evolved. Rit also happens to be the root word of 'Right' in English, 'Rectus' in Latin and 'Recht' in German. Rit, in the ethic-philosophical perspective, refers to the splendid order manifested in the society and its people by the Divine force. It has been understood through multiple lenses of reality and divinity. Social harmony and preservation of order has been an important component of Rit. It even defines the consequence of trying to disprupt or engaging in acts to disrupt the existing order. From this, we draw the roots of the concept of 'Punishment' or Danda. Punishment as a concept has been deliberated upon by Kautilya. However, in the present times, punishment is viewed as a force to coerce citizens to comply with the laws.

If we slightly deviate from the objective concepts of law and state, and dive into antique Indian legal philosophy, we would witness the opening of a Pandora's Box. The Rg-Veda was the base of all knowledge and the Dharmashastra drew a particular study of law and morality from it. Dharmashastra was formulated by ancient

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

scholars, experts in the legal studies, to maintain order in the society- order or Rit (which has been spoken about earlier), in the physical, emotional and moral aspects of the Janapadas. One of the verses of the revered Purusha Sukta state that Dharma is that natural and cosmic order that exists from eternity and which have been offered holy sacrifices by the Gods themselves. Drawing from the initial evolution of ancient Indian legal theories, we can conclude that Indian law was customary in nature and not statutory. It drew its facets and interpretations from the evolving morals and ethics of people. However, a foremost part which it failed to cover was the issues arising between the individuals. For instance, if a person were to die, who would inherit his property? Such questions were left unanswered by the Dharmashastra and to address this void, Smritis (commentaries of reputed thinkers) emerged. Among the many celebrated Smritis, the most studied ones include the oft-controversy sparking Manu Smriti and the Yajnavalkya Smriti. We have seen multiple interpretations of the Constitution by the respectable Judges, jurists, law makers and advocates. In a much more similar manner, ancient legal concepts also witnessed diverse interpretations which can be considered a classic example of its evolution. While the Manu Smriti is too extensive, lengthy and disorderly, with about 3000 verses, the Yajnavalkya Smriti is comparatively shorter, organised and specific with only a 1010 verses.

Yajnavalkya Smriti offers a balanced view of subjective and objective aspects of legal systems and philosophies. The subjective component include Dharma and righteousness, Achara, proper conduct, ethical dilemmas, Prayascita. The objective part constitutes criminal law, methods of punishment and duties, rights, obligations of people. Yajnavalkya distinguished between courts appointed by the king and those which were formed by communities of intermediate groups. He then portrayed these courts as a part of a system of hierarchical appeals. While Yajnavalkya has been credited for beautifully weaving the various fabrics of Indian legal studies and stitching them with the likes of Agni Purana and Garud Purana,

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

he has also been celebrated for offering a liberal stance of many aspects to Indian society. His view on rights to women has been seen as a mould breaking perspective in Indian culture. Yajnvalkya, in his Smriti says:

Woman is to be respected by her husband, brother, father, kindred, mother-in-law, father-in-law, husband's younger brother, and the bandhus, with ornaments, clothes and food. (Yajnavalkya Smriti 3.82)

While revolutionising the Indian legal system, a much referencing of Yajnavalkya Smriti and his exuberant ideas are to be done.It is so surprising, as well as a pity, that our very own scriptures and texts have not been employed while framing the laws of our country even after we gained our independence. The British dumped their draconian laws upon us to rot as a mute slave of the Crown as was their intention to introduce English education to us. Even when we knew that these laws were formulated for the selfish gains of the British colonizers, we embraced them and revered them as the laws of the land. However, observing the famous statement, 'Better late than never', we must leave no stone unturned as we free ourselves from the blood stained clutches of colonial era British legislations by basing our entire legal system on our rich scriptures of legal theories and philosophies.

Bibliography

- Purohit, S. K. (1994). Ancient Indian legal philosophy: Its relevance to contemporary jurisprudential thought. Deep and Deep Publications.
- Katju, M. (2010). Ancient Indian Jurisprudence.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Deciphering Crime : An Examination of Moral Offenses in Smriti Literature

Dr. Vinayak Bhat[32]

Keywords:

Abstract:

Examining moral offenses in Smriti literature illuminates ancient Indian societal norms, where crimes embody transgressions against Dharma, extending beyond legal infractions to encompass moral and ethical violations. Through religious, social, and financial lenses, the classifications reflect a holistic worldview rooted in timeless principles.
The evolution of crime underscores the interplay between human nature, societal influences, and environmental factors, shaping the fabric of ancient Indian civilization.
Keywords: Smriti literature, Moral offenses, Dharma, Ancient Indian society.

Introduction

Dharmashastra stands as a beacon of ancient Indian wisdom, shaping the very fabric of its culture. It elucidates that human existence transcends mere sustenance, urging towards enlightenment. While food, sleep, and happiness are primal instincts, they alone do not fulfill life's purpose, for animals share them too.

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥

The discerning mind recognizes these as tools for life's management, delving deeper to unearth the immutable truths. Thus, driven by a societal conscience, man embarks on the pursuit of Dharma, the perennial quest for Artha (material wealth) and Kama (desires), ultimately culminating in moksha (liberation). It is

[32] Lecturer in Sanskrit, MES Prof. BR Subbarao PU College, Vidyaranyapura, Bangalore 97

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

through this journey that collective evolution intertwines with personal enlightenment. Departure from this path was deemed a transgression against the cosmic order, a theme ripe for exploration. When man left the path of religion it was called a crime. This will be analysed later.

The meaning of the word crime

In ancient India, the notion of "crime" extended far beyond mere legal transgressions; it encapsulated a moral and societal violation, a betrayal of the very essence of tradition and righteousness. To exploit the nation, oppress its people, or betray trust were considered egregious offenses against the social order. Engaging in deceitful, cruel, or fraudulent business practices or actions contrary to prevailing ethical norms constituted grave misconduct.

The delineation between sin and crime wasn't distinct in early epochs, as both were viewed with disdain. Vedic hymns and ancient texts like Grihya Sutras and Dharma Sutras underscored the abhorrence towards moral transgressions. The neglect of truth, once deemed sinful, evolved into a criminal act over time.

As society evolved, a clearer demarcation emerged between moral and criminal rites. Manusmriti, Yajnavalkya Smriti, and later texts like Katyayana Smriti and Arthashastra delineated legal and moral frameworks. Among these, Kautilya's Arthashastra stands out for its astute analysis of criminal law, surpassing even modern legal codes in its depth and psychological insight.

Throughout these transitions, adherence to Vedic principles remained paramount. Acts contrary to truth and morality were universally condemned, regardless of their legal implications. As societal norms solidified, practices inconsistent with Vedic teachings became codified as crimes against the social fabric.

In essence, the concept of crime in ancient India wasn't confined to legal statutes; it encompassed a broader moral code intertwined with societal well-being. The evolution from sin to crime reflects a maturation of societal norms, with enduring principles of truth and righteousness at its core.

Origin of offence:

The genesis of crime stems from the darker inclinations within human nature. Lust, anger, and greed serve as catalysts, fostering the emergence and evolution of criminal tendencies. From alcoholism

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

to unchecked rage, various vices contribute to the breeding ground of criminal behaviour. Moreover, the environment plays a pivotal role, as the initial transgression begets subsequent offenses, perpetuating a cycle of wrongdoing.

Theft, violence, jealousy, and betrayal represent the elemental impulses underlying diverse crimes. When these impulses intersect with human actions, they manifest as criminal deeds. The severity of an act correlates with the gravity of its criminality, as each transgression inflicts social, religious, or economic harm. Furthermore, indulgence in sensual desires can also lead one astray, blurring the lines between lawful conduct and criminal behaviour.

In ancient scriptures like the Mahabharata, the inclination towards evil deeds is depicted as the harbinger of crime:

"अकार्याणां क्रियाणां च संयोगं यः करोति वै ।
कार्याणां च क्रियाणां च सपार्थ पुरुषाधमः ॥"

This verse highlights how the convergence of wrongful deeds and actions marks one as the lowest among men. Disregard for virtues like truth and self-control paves the way for criminal conduct, as underscored in Smriti-

"अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन् मरणादपि गर्हितम् ॥"

This verse emphasizes that even in the face of death, disrespect for sacred qualities is deemed reprehensible.

In essence, crime encompasses a spectrum of transgressions, spanning physical, verbal, mental, social, and national realms. Those complicit in abetting criminals or associating with them are deemed equally culpable. Thus, the roots of crime lie deep within human nature, intertwined with moral lapses and ethical decay.

Evolution of crime:

Crime evolves gradually due to mankind's flawed history and environmental circumstances. Social injustices, neglect, or disdain act as fuel, propelling the progression of criminal behavior. Factors like poverty, exploitation, and lack of access to basic necessities contribute to the proliferation of criminal tendencies. Crime manifests in various forms, spurred by societal violence, jealousy, resentment, disillusionment, and verbal abuse.

As society and individuals are products of their respective histories, crime evolves alongside them, branching out in multiple directions.

"बुभुक्षितः किं न करोति पापम् "

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Encapsulates the idea that hunger can drive individuals to commit sinful acts, illustrating the evolutionary nature of crime.
Crime undergoes transformation through cultural shifts, becoming ingrained in societal norms or trends. Disregard for legislative measures, biased policies, and unjust penalties further fuel its evolution. Favorable environments embolden offenders, nurturing their propensity for arrogance. Moreover, deficiencies in the justice system, marked by corruption, bureaucracy, and judicial lethargy, create fertile ground for the proliferation of crime.
Ultimately, the failure to effectively curb crime renders society accountable for its continued evolution.

Classification of Offences:
The classification of offenses traces back to ancient times, emerging prominently during the Vedic period and gaining further structure in subsequent eras. The Mahabharata period and Jataka stories vividly depict the prevalence and severity of crimes. In the Manusmriti, the foundational text of Hindu law, offenses are systematically categorized under eighteen headings, attributed to the sage Manu's discerning wisdom.
Manu's classification of crimes not only organized the disarrayed legal system prevalent since the Rig-Vedic times but also delineated between criminal and moral codes. This framework laid down by Manu served as the cornerstone for later legal scholars, including Kautilya, the author of the Arthashastra, who refined and expanded upon Manu's classifications.
While variations exist across different legal texts and chronological periods, the essence and structure of crime classification remain rooted in Manu's doctrines. The seniority of offenses, too, underwent evolution over time, reflecting the changing socio-political landscapes.
Offenses are broadly categorized into two main groups: sinfulness, encompassing various crimes, and great sins, denoting particularly egregious transgressions such as Bahu Aparadha, Ati Aparadha, and Mahaparadha. These classifications extend beyond mere legal delineations, encompassing economic, political, social, and religious dimensions, including acts of sedition and other grave offenses against the societal order.
Thus, the classification of offenses serves not only as a legal framework but also as a reflection of the societal norms, values, and

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

challenges prevalent throughout history, with its origins deeply rooted in the wisdom of ancient sages like Manu.

Types of Crimes

In Smriti literature, Aparadha or "crime" encompasses a wide spectrum of offenses, each carrying its own moral and social implications. Let's explore each category in depth:

1. Religious Offence (Dharmaparadha):

Dharmaparadha refers to offenses against religious or moral principles. This includes insults to religious rituals, acts against truth, and any behavior deemed contrary to religious doctrines.

"धर्मं चार्थं च कामं च मोक्षं च निर्वृतिं च च ।
अनाध्यायं अपारं च सर्वापवादं तद्विदः॥"

"The wise consider transgression against duty, wealth, desire, liberation, study, penance, and all kinds of controversies as Dharmaparadha."

2. Charity Offenses (Danaparadha):

Danaparadha encompasses offenses related to charity or giving. It is deemed unethical to promise a gift and not deliver it, to demand a gift back, or to forcefully acquire it.

"अव्ययेन धनं देयं स्वयं चैव गवां तथा ।
ब्राह्मणेभ्यश्च धर्मार्थाय तस्माद्धार्मिकमानयेत्॥"

"Wealth should be given without extravagance, even the cow should be given away. For the sake of righteousness, it should be given to Brahmins, bringing merit."

3. Social Crime (Samajika Aparadha):

Samajika Aparadha encompasses offenses that disrupt societal harmony. These include actions such as disrespect towards elders, spreading false rumors, or engaging in practices that undermine social cohesion. The Manusmriti outlines various social offenses and their consequences, urging individuals to uphold righteous conduct.

"नास्तिक्यं ब्राह्मणज्ञानं तैलं न ताडनं तथा।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

गुरुपातनमप्येतत् धर्मार्थसुखशासनम्॥"

4. Financial Crimes (Dhanaparadha):

Dhanaparadha refers to offenses involving wealth or property. This category includes fraudulent activities such as theft, bribery, or financial exploitation.

"धनं लिप्सितमादत्ते ज्ञानं लिप्सितमाचरेत् ।

आदितो नरकं याति पापं धर्मद्विषाम्बुदः॥"

"One who appropriates wealth desired by others or practices knowledge desired by others goes to hell, being considered a cloud of enmity towards dharma."

5. Sedition (Rajadroha):

Rajadroha denotes offenses against the state or ruler. Betrayal of the king, disobedience to royal decrees, or rebellion against the established authority fall under this category.

"आवामन्योन्यहस्त्योन्यकोशासु च धार्मिकाः ।

सर्वभूतहिते राज्ञां द्रोहं ते पर्यवेक्ष्य ये॥"

"Those righteous persons who abstain from mutual animosity, hostility, and greed in all its forms, they indeed are considered free from Rajadroha."

6. Sin (Papa):

Papa refers to sinful or wrongful acts that have moral repercussions. This includes actions such as falsehood, betrayal, or cruelty towards others.

"यो हिंसते स दुष्टात्मा यस्तु न हिंसते स शुचिः ।

स धर्मार्थसुखैर्मुक्तः स मानव इतिर्यते॥"

"One who inflicts injury is of evil mind, but one who does not inflict injury is pure. He is freed from dharma, wealth, and happiness; he is called a true human."

7. Other Offences (Anyaaparadha):

Anyaaparadha encompasses a wide range of offenses that cause harm or discomfort to society. These include environmental violations, such as pollution or deforestation, as well as acts of cruelty towards animals. The scriptures advocate for compassion

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

towards all living beings and emphasize the need for responsible behavior to maintain ecological balance.

Conclusion:

In conclusion, the concept of crime in ancient Indian society was multifaceted, encompassing moral, ethical, and legal dimensions. Dharmashastra and other ancient texts provided a comprehensive framework for understanding and addressing criminal behaviour within the socio-cultural context of the time. By exploring the evolution and classification of crimes, we gain insight into the complexities of ancient Indian society and the enduring relevance of its moral codes.

Bibliography

- Arthashastra of Koutilya, R Shama Shastry, Govt. Branch Press, Mysore 1919
- Brihaspati Smriti , Maharshi University of Management Vedic Literature Collection
- Manusmriti, Dr. Urmila Rustagi, JP Publishing House Delhi
- Manusmriti, Ulluka Bhatta, Dr. Rakesh Shastri, Vidyanidhi Prakashan Delhi
- Narada Smriti , Maharshi University of Management Vedic Literature Collection
- Shrimanmahabharata- Vanaparva, Bharata Darshana Prakashana 2016
- Vishnu Smriti, V. Krisnamacharya, Adyar Library & Research Centre, 1964
- Vyavahara Mayukha, Bhatta Neelakantha , Published by Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona1926
- Yajnavalkya Smriti, Nirnaya Sagar Press Mumbai 1941

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Relevance And Need of Indian Knowledge Tradition in Contemporary Education System

Anshul Kharbanda[33]

Keywords: Ancient Education, Vedic Knowledge, Multidisciplinary, Gurukul system of education, Modern Education, IKT, IKS, NEP-2020.

Abstract:
Our ancient education system has been the aim of 'Sā Vidyā Yā Vimuktye (Knowledge is one that liberates) ', but currently the situations are different. Today, when the need for amendment or change is being felt in the formal education system, the relevance of our 'Indian Knowledge System (IKS)' is emerging. The education system based on 'Indian Knowledge Tradition (IKT)' has been the most ancient and relevant education system of our country. At present, it is very important to make meaningful efforts to advance this education system. This paper discusses on main feature of ancient Indian education system; and adopted curriculum in ancient education sector. National Education Policy (NEP)-2020 also emphasis on importance of IKS to transforming India into a global power.

Approach: An exploratory study based on the ancient education system (Gurukul education system) in India, seeks to explain the existing academic research on the relevance of the ancient education system in modern multidisciplinary education.

Findings: The NEP-2020 emphasizes that the ancient teaching systems based on the Vedas have many distinctive features that are not only relevant today but also provide us with new directions. In this method, all aspects of universal human values were taken into account for personality development and practice of an integrated approach.

[33] Research Scholar, Indian Institute of Teacher Education (IITE), Gandhinagar

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

1.INTRODUCTION:

The NEP-2020 strongly underlines the traditional knowledge of India. It has been said that in order to become a power of knowledge in this century, we must first understand our cultural heritage, and based on that we must make the world aware of the power of Indian ancient knowledge. If we want to leverage this generation with good character, scientific temperament, global outlook and hardworking, then we need to incorporate our ancient Indian knowledge and our rich tradition of thought into the curriculum. The government of India also established the Indian Knowledge System center in AICTE, Delhi. This center is playing an important role in establishing coordination with various Gurukuls, educational institutions, educationists and seekers of Indian knowledge tradition of the country.

2. Objectives of the Paper:

• To identify the main feature of ancient Indian education system.
• To study the curricula adopted in gurukul system of education in ancient India.
• To identify and evaluate the core voice of NEP-2020 regarding IKS.
• To introduce people to Indian cultural values.
• To suggest strategies for effective outcome-based education in the modern system in India.

3. Main Feature of Ancient Indian Education System

The ancient Indian education system, often referred to as the Gurukul system, had several distinctive features that set it apart from modern systems of education. Following are some of the salient features of this education system:

Guru-Shishya Tradition

At the heart of this system was the relationship between teacher (guru) and student (shishya). The Guru and the disciple had considerable autonomy in their actions. The Guru was not only a teacher of academic subjects but also a guide in imparting moral and spiritual values to the students.

Holistic Education

This education system focuses on the overall development of the individual. Its objective was to develop the physical, mental, and

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

spiritual aspects of the students' personality. Education was not limited to textbooks only but also included life skills, values, and character building. The overall development of the learner was its goal.

Oral Tradition

In this system education was mainly transmitted through oral tradition. Knowledge was transferred from generation to generation through discussion, debate and interaction between teacher and student.

Gurukula System

Students lived with their teachers in secluded ashrams away from the noise of the settlements. This intensive environment promoted focused learning methods and close relationships between students and teachers.

Customized Teaching

In this method, education was individualized according to the individual needs and abilities of each student. The teacher assessed each student on the basis of their strengths and weaknesses, and prepared instructions accordingly.

Integration of Subjects

Unlike modern education, the curriculum was not divided into rigorous subjects. Students learned a variety of subjects including Philosophy, Science, Mathematics, Art, and Ethics in often interrelated ways.

Practical Education

Learning in the ancient teaching method was experiential and practical. Students learned through observation, participation, and practical experience, which helped them to deepen their understanding of concepts.

Emphasis on Ethics and Values

Moral and ethical values were an integral part of the curriculum. It was aimed at inculcating qualities like humility, compassion, truthfulness, and a sense of duty towards the society in the students.

Education for All

The ancient Indian education system was not restricted by caste, creed, or social status. Students from different backgrounds were allowed to explore knowledge.

Physical and Mental Discipline

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

In this method, students were expected to follow a strict routine that includes physical exercise, meditation, and other exercises that promoted mental and physical discipline.

Importance of Nature and Environment

Gurukuls were often located in natural surroundings, providing an opportunity for students to connect with nature. Due to this, awareness towards the environment was also manifested in them. This relationship with nature was considered essential for spiritual and mental development.

Learning Through Debate

Discussions and debates were an integral part of the entire learning process. Students engaged in intellectual discussions to promote critical thinking and enhance their understanding on a variety of subjects.

Overall, the ancient Indian education system focused on the all-round upliftment of the individual who was not only academically efficient but also morally upright, spiritually aware and connected to his environment.

4. Curricula Adopted in Gurukul System of Education in Ancient India

The Gurukul education system in ancient India was a traditional method of learning that was residential. There the students lived in gurukul with their teachers. This system provided a possibility of direct communication between the teachers and the students. It made teaching through practical experience more frequent. While the specifics of the curriculum may vary depending on teacher expertise and students' needs, the gurukula system also offered some common topics and areas of study, such as:

Vedas and Vedangas

The Vedas and Vedic texts were the basic texts of the ancient Indian system of knowledge. These included Philosophy, the origin of creation, Theology and Ethics, Grammar, Phonetics, Etymology, Linguistics and Vedic ritual.

Religion and Ethics

In ancient India, moral principles of ethics were an important and essential part of education. Students were taught about religious life, their duties, virtues, rights and family and social responsibilities. Education was considered incomplete without moral values.

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Arts and Crafts

Practical skills in painting, sculpture, music, dance, drama, and other traditional arts were often taught to foster creativity, imagination, and cultural development in students.

Sanskrit Literature

The study of Sanskrit classical texts including poetry, drama, literature as well as epics such as the Ramayana and the Mahabharata played an important role in fostering literary and linguistic skills. Many excellent works and socially useful literary works were composed in Sanskrit literature, which were taught to the students.

Philosophy and Logic

Students were introduced to various philosophical schools. Discussions on topics related to metaphysics, epistemology and ethics helped in knowledge from generation to generation.

Medicine and Ayurveda

The ancient method of Naturopathy was included in the curriculum. The study of Ayurveda, basic knowledge of health and medicine was provided to all the students. Apart from this, general study of Yoga subject was also catered to all the students.

Mathematics and Astronomy

The study of ancient literature shows that the study of mathematics, geometry and astronomy was an integral part of the curriculum in the ancient Indian education system. Students were taught about numbers, measurements, and astronomical calculations.

Politics and Government

Students, especially belonging to the royal houses or royal courts were taught Political Science, Administration, and Statecraft as compulsory subjects to prepare them for various administrative roles in the government and in the courts.

Environmental Science

The importance of understanding and harmony with nature has been greatly emphasized in ancient Indian education. Under this, knowledge was imparted on agriculture, environment, environmental protection, ecology, and sustainable practices.

Physical Education

Physical fitness, Martial Arts and Yoga were often included in the curriculum. This promoted physical health and mental discipline among the students.

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Scriptures and Myths

The students were also taught about various scriptures, Smritis, Puranas, Epics and mythology to prepare the cultural and spiritual framework of ancient Indian society.

Languages

Apart from Sanskrit, general knowledge of languages of different regions was also taught to communicate with people from different regions.

It should be noted that the Gurukul system was highly autonomous and flexible. Although there were some common aspects of the curriculum, the curriculum could vary from teacher to teacher. It all depended on the type of Gurukul and its geographical location. The curriculum was tailored to the individual needs and abilities of the students. Primary emphasis was laid on experiential learning, direct relation of student with teacher and overall development of student's personality.

5. NEP-2020 and Indian Knowledge Tradition

NEP-2020 is a comprehensive policy framework for education in India which aims to bring about significant reforms and comprehensive reforms in the Indian education system. This policy was approved by the Government of India in July 2020. It aims to guide Indian education policy and practice over the next few decades. A major aspect of NEP-2020 is the emphasis on the IKS.

Indian knowledge system, as defined in NEP-2020, refers to the vast, relevant and diverse knowledge traditions that have developed over centuries in India. It includes the fields of religion, Philosophy, Yoga, Science, Mathematics, Poetry, Literature, Art, Theatre, Medicine and Aviation etc. NEP-2020 recognizes the importance of integrating this rich heritage into modern education to create a holistic and culturally rooted learning experience. NEP-2020 refers to the traditional knowledge of India that is both sustainable and strives for the welfare of all. In order to become the Knowledge power in this century, it is imperative that we understand our heritage and teach the world the 'Indian way' of doing things.

The NEP-2020 has mentioned the rich heritage of ancient and eternal Indian knowledge as the guiding light in its formation.

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

The policy focuses upon the characteristic feature of the Indian Education system i.e., complete realization and liberation of the self, which is beyond schooling. It also explains the meaning of Indian Knowledge and tradition in depth. Further NEP-2020 mentions the incorporation of these elements in a scientific and accurate manner throughout the school curriculum. NEP-2020 also suggests that an engaging course on ancient Indian Knowledge should be developed to students at school level.

This policy also envisions "Envisions an Indian-inspired education system which, by providing top-notch education to all, will help India become a worldwide knowledge giant and gradually transform the country, or India, into an egalitarian and dynamic knowledge society. The NEP encourages a multi-disciplinary approach to education which is based on diverse knowledge domains including the IKS. This multi-disciplinary approach aims to promote creativity, critical thinking, imagination, rationality, and a broad understanding of different disciplines.
This education policy emphasizes on the revival of Indian languages including Sanskrit which is considered to be the most important carrier of ancient Indian knowledge. It also aims to promote the study of classical and regional languages and to preserve and promote the diverse knowledge contained in them.

NEP recognizes the value of traditional arts, crafts, and practices in our ancient Indian culture. This policy supports integration into the curriculum to provide students with a holistic education that includes both academic and vocational education components.

The Indian knowledge system places great emphasis on moral and ethical values. The NEP seeks to promote a sense of responsible citizenship and social responsibility among students by integrating values education into the curriculum so that learners can develop a sense of self-respect and national pride.

This policy advocates a deeper understanding of India's ancient and rich cultural and intellectual heritage. It not only encourages educational institutions to incorporate Indian philosophical, scientific, and artistic concepts but also provides guidance so that

they can provide more comprehensive and culturally relevant education.

NEP promotes research and innovation in various relevant fields related to the ancient Indian knowledge system. It encourages scholars and researchers to explore and extend traditional knowledge in ways relevant to contemporary challenges in education.

This policy strongly supports the importance of teacher training to enable teachers to effectively integrate the Indian knowledge system into their effective teaching practices. This includes providing teachers with the resources and training they need to engage meaningfully with traditional knowledge and modern technology- "Teachers will need instruction in both pedagogy and high-quality content, so by 2030, teacher education will increasingly shift to multidisciplinary colleges and universities..

The NEP envisages creating a digital repository of IKS resources. It will be accessible to students, teachers and researchers. The main objective of this initiative is to preserve and disseminate traditional knowledge through modern technology. India's NEP-2020 aims to create a holistic and culturally embedded learning experience for students of modern technology by recognizing the importance of the Indian knowledge system and incorporating it into the modern education system. This approach aims to promote a holistic understanding of India's rich cultural heritage, encourage creativity, critical, scientific thinking and ethical values among learners.

7. Conclusion

The curriculum of the ancient Indian education system can be very important in the modern education system for various specific reasons. But it is also important to note that the old educational systems have evolved over time and they need to adapt to the changing needs and values of the society, which we have to do. There are many distinctive aspects of the curriculum in the ancient Indian education system that can contribute to modern education. The ancient Indian education system emphasized on a holistic approach towards education. It focuses not only on intellectual development but also on moral, emotional and physical well-being.

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

This all-round approach can help students develop into balanced individuals in the modern education system. Furthermore, the ancient Indian educational system emphasized moral and ethical values through the teaching of scriptures such as the Vedas and Upanishads and epic poems such as the Ramayana and the Mahabharata. These teachings can play a vital role in instilling strong values and moral principles in the students and fostering responsible, self-respecting, compassionate, honest, hardworking citizens.

The ancient Indian education system emphasized principles such as meditation and mindfulness. These principles may be helpful in modern times because of their positive effects on mental health, concentration, and stress management. Integrating these principles into the curriculum can benefit students' overall well-being and academic performance. The Gurukul education system of ancient India focused on individual education. This involved teachers understanding each student's strengths, weaknesses, learning styles, and their individual skills. This approach can be adopted in the modern curriculum. This allows teachers to meet the individual needs of students and promote effective learning.

Various subjects like mathematics, astronomy, philosophy, theology and arts were integrated in the ancient Indian curriculum. This interdisciplinary approach can be of great value in modern education. This can encourage students to make connections between different subjects and promote a more comprehensive and effective understanding of the world. The ancient Indian education system encouraged open discussion, debate and dialogue to foster critical thinking and intellectual curiosity. These skills are highly relevant in modern education because they can serve the core objectives of education by fostering independent thinking and the ability to analyze complex issues. The study of ancient Indian texts and traditions can help modern students develop a sense of identity and connectedness with our cultural heritage. Our ancient Indian education system included education in environmental sustainability and living in harmony with nature. These teachings are extremely relevant today. Most importantly, many ancient Indian texts transcend cultural boundaries and explore universal themes and concepts. Teaching the study of these texts provides modern

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

students with a global perspective and a deeper understanding of the shared human experience.

Our ancient Indian education system often involved solving and understanding complex philosophical and ethical questions. This exercise can enhance the problem-solving skills of modern students and encourage them to tackle tough real-world challenges with creativity and intelligence.

Incorporating curriculum elements of ancient Indian education into the modern education system can be beneficial, but we must keep in mind that a balance must be maintained between tradition and innovation and scientific temper must emerge. We need to take inspiration from the valuable principles of the ancient education system and adapt to the changing needs of the society, technological advancements and demands of the global economy.

Bibliography

- Government of India. (2020). National Education Policy. Retrieved from https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

- Sharma, R. S. (2001). India's Ancient Past. Oxford University Press.

- Deshpande, M. (2008). Indian Tradition of Education. University News, 46(35), 6-7. Ministry of Human Resource Development, Government of India. (2020).

- National Education Policy 2020: An Executive Summary. Retrieved from

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

- UNESCO. (2008). Education for All: National Review Report - India. Retrieved from https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000161204

- Singh, N. K. (2013). Education system in ancient India. IOSR Journal of Humanities and Social Science, 8(5), 44-47.

- AICTE. (2021). Indian Knowledge Systems Centre. Retrieved from https://ikt.aicte-india.org/

- Iyer, A. (2016). Ancient Indian Education System: A Historical Perspective. Journal of Educational History and Culture, 21(2), 45-58.

- Ranganathananda, S. (1991). Indian education: Its philosophy and traditions. Vivekananda Kendra Patrika, 38(2), 54-59.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आचार्यस्य केशवाचार्यस्य कृत्तित्वम्

रवि कुमार[34], डॉ० विवेकशर्मा[35]

प्रमुखशब्दाः – हिमाचलप्रदेशः, केशवाचार्यः, राष्ट्रपतिसम्मानम्, डॉ० मनोहरलालार्यः, महाकाव्यम्, हिमाचलवैभवम्, संस्कृतसरिता, शशिधरशतकम्।

शोधसारः –

हिमाचलप्रदेशस्य प्राणभूतायाः आर्यसंस्कृतेः अङ्गभूताचार्यकेशवरामशर्मणो नामायाति । श्रीकृष्णमिवाचार्यकेशवरामशर्मणः अलौकिकप्रतिभां दृष्ट्वा अद्य सम्पूर्णसमाजः प्रभावितो भूतवान्नस्ति । आचार्यकेशवरामशर्माद्वारा अनेकाः रचनाः रचिताः सन्ति । यासु कांश्चन् बहुसुप्रसिद्धाः सन्ति। आचार्यकेशवरामसदृशं कोऽपि ज्ञाता हिमाचलप्रदेशे नैव दरीदृश्यते। ग्रामेषु, नगरेषु अन्यस्थानेष्वपि विद्यते परञ्च तेषां विषये ज्ञानमद्यत्वेऽपि नैव समुपलभ्यते । यदि वयमेतादृशानां विदुषां विषये ज्ञानं प्राप्नुयाच्चेत्तदा हिमाचलीयसंस्कृतिः स्वं गौरवमनुभविष्यति।

हिमाचलप्रदेशस्य प्राणभूतायाः आर्यसंस्कृतेः अङ्गभूताचार्यकेशवरामशर्मणो नामायाति । श्रीकृष्णमिवाचार्यकेशवरामशर्मणः अलौकिकप्रतिभां दृष्ट्वा अद्य सम्पूर्णसमाजः प्रभावितो भूतवान्नस्ति । विशेषरूपेण साहित्यदर्शनयोः क्षेत्रयोः महाकविकालिदाससदृशमेव गौरवं प्राप्नोति । एतादृशाः गुणाः वैशिष्ट्यानि च केषुचन् एव जनेषु विद्यन्ते, अन्यत्र तु एतेषामभाव एव परिलक्ष्यते । हिमाचलप्रदेशस्य नानाजनपदेषु दुर्गमराजमार्गव्यवस्था विद्यते । तत्र बहवो ग्रामवासिनः स्वस्वदुरुह्यकार्यक्षेत्रेषु स्वकार्याणि सम्पादयन्ति । एतादृशाद् दुरुह्यस्थानात् सम्बन्धितेनाचार्यकेशवरामेन अनेकाः महत्त्वपूर्णाः रचनाः रचिताः। सुदूरपर्वतीयदुर्गमस्थानात्सम्प्राप्तः अद्वितीयप्रतिभासम्पन्नाचार्यकेशवरामशर्मा बहुसरलस्वभावयुक्तः, परमतेजस्वी, गूढालोचकः, साहित्यशास्त्रस्य

[34] शोधार्थी, संस्कृत विभाग, हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय, धर्मशाला
[35] सहायकाचार्य, संस्कृत विभाग, हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय, धर्मशाला

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्रकाण्डपण्डितः, आध्यात्मिकज्ञानस्य परमं विद्वान्, दर्शनशास्त्रस्य महान् अध्येता चास्ति । यस्य ग्रामं यद्यपि सुदूरपर्वतेषु विद्यमानमस्ति । यत्र आवागमनेन सह विद्युतव्यवस्था तु बहुदुष्करास्ति। तादृशात्स्थानाद्भूतेऽपि आचार्यकेशवरामेण बहवो ग्रन्थाः रचिताः इति महदाश्चर्यस्य विषयः । आचार्यकेशवरामशर्मा भारतवर्षमिति नामधेयराष्ट्रस्योत्तरदिग्भागे अवस्थिते एकस्मिन् राज्ये **'हिमाचलप्रदेशः'** इत्याख्ये, तत्रापि **'शिमले'**त्याख्यजनपदस्य ठियोगोपमण्डलस्य **'जराशी'** इत्याख्ये ग्रामे १९९७ विक्रमाब्दे तथा १८६२ शकाब्दे, विजयनामकसंवत्सरे, दक्षिणायने, मार्गशीर्षमासस्य पञ्चमप्रविष्टे, मार्गशीर्षमासस्य कृष्णपक्षस्य पञ्चम्यां तिथौ, आङ्ग्लभाषीयनवम्बरमासस्य नवदशदिनाङ्के १९४० तमे वर्षे भौमवासरे ११/२० इति इष्टकाले, पुनर्वसुनक्षत्रे, भारतीयस्टैण्डर्डकालानुसारं प्रातःकाले ११:२५ समये तथा चैकस्मिन् कृषकपरिवारे जन्म बभूव।

तीक्ष्णबुद्धिना आचार्यकेशवरामशर्मणा विदुषां श्रेण्यामग्रगण्यतामप्राप्नोत् । विदुषामग्रगण्यमाचार्यकेशवं पूजनीयं, वन्दनीयं, सम्माननीयं स्थानं विद्यते । तं प्राप्तानां सम्मानानां सूचीत्थं रूपेण सम्प्राप्यते –

१. ब्राह्मणान्तर्राष्ट्रियसम्मेलने काङ्गड़ाजनपदे संस्कृतिधर्मयोः सेवाभ्यो 'ब्रह्मर्षिः' इत्युपाधिना 'श्रीशङ्कराचार्यस्य' करपङ्कजाभ्यामलङ्कृतः।
२. संस्कृताकादमीदिल्लीद्वारा 'महाकविकालिदाससम्मानम्' इति हिमाचलप्रदेशशिक्षाविभागेन प्रदत्तम्।
३. 'श्रीशालीग्रामचरितमि'त्याख्यमहाकाव्याय प्रथमं राज्यपुरस्कारं लब्धम्।
४. हिमाचलप्रदेशस्य उच्चकोटिकविद्वांसः अपि श्रीमनोहरलालार्यद्वारा अस्य जीवनवृत्तोपरि 'केशवाचार्यचरितमि'त्याख्ये विशालतमं महाकाव्यं रचितम्। योगर्षिरामदेवेन विशालसमारोहे श्रीकेशवरामशर्मणः उपस्थितौ अस्य ग्रन्थस्य विमोचनमभवत्।
५. २०१९ तमे वर्षे हिमाचलप्रदेशमनीषिमण्डलद्वारा 'साहित्यकारशिरोमणिः' इत्युपाधिना विभूषितः।
६. संस्कृतभाषायाः सम्मानाय उल्लेखनीययोगदानाय च भारतवर्षस्य राष्ट्रपतिमहोदयद्वारा २०११ तमे वर्षे 'राष्ट्रीयसम्मानमि'त्यनेन स्वतन्त्रतादिवसस्य पूर्वसन्ध्यां घोषणा कृता । तथा चायं पुरस्कारः

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आचार्यकेशवरामशर्मणं २०१२ तमे वर्षे राष्ट्रपतिमहोदयेन राष्ट्रपतिभवनदिल्ल्यां प्रदत्तः।

७. २०२१ तमे वर्षे हिमाचलप्रदेशस्य संस्कृतमूर्धन्यविद्वान् आचार्यकेशवरामशर्मणे 'पण्डितराजजगन्नाथः' इत्युपाधये पुरस्कारोऽयं प्रदत्तोऽस्ति।

८. राष्ट्रपतिपुरस्काराय तथा 'महामहोपाध्यायः' इत्युपाधये दिल्लीसोलनठियोगादिस्थानेषु आयोजितासु विविधसम्मानसभासु उपहाराः प्रदत्ताः।

आचार्यकेशवरामशर्माद्वारा अनेकाः रचनाः रचिताः सन्ति। यासु कांश्चन् बहुसुप्रसिद्धाः सन्ति। साहित्यकाररूपेणास्य यात्रा बहुदीर्घा आसीत्। कुल्लूतस्य रमणीयस्थलेभ्यो रचनानां प्रारम्भोऽभवत्। आचार्यकेशवरामद्वारा 'श्रीभुवनेश्वरीचरितम्' 'भारतीय दर्शन-एक अनुशीलम्' एते ग्रन्थौ रचितौ। सोलनजनपदं प्रति स्थानान्तरिते सति भगवत्याः शूलिनीदेव्याः आशीषैः आचार्यकेशवरामेण 'अभिनवकाव्याञ्जलिः', 'हिमाचलवैभवम्', 'शतकचतुष्टयम्', 'श्रीमद्दिवाकराचार्यचरितम्', 'श्रीशालीग्रामचरितम्', 'संस्कृतसरिता', 'अभिषेकनाटकम्', 'शशिधरशतकम्' इत्यादयो ग्रन्थाः विरचिताः सन्ति। येषां विवरणमधोलिखितरूपेण प्राप्यते-

क. "श्रीभुवनेश्वरीचरितम्"

आचार्यकेशवरामद्वारा सर्वप्रथमं महाकाव्यरूपेणास्य रचना कृता। नवसर्गात्मके महाकाव्येऽस्मिन् त्र्यशीत्युत्तरचतुश्शतकपद्यानि विद्यन्ते। दशमहाविद्यासु[36] एकस्याः महाविद्यायाः 'श्रीमद्भगवतीभुवनेश्वरीदेव्याः' उपरि तथा कुल्लूतस्य भेखलीग्रामे स्थिते देवालये देव्याः आगमनोपरि रचितमिदं महाकाव्यमस्ति, यथा

भुवनकारिणीं भुवनपालिनीं भुवनहारिणीं त्रिभुवनेश्वरीम्।
सरलमानसो विनतमस्तको विश्ववन्दितामथ नमाम्यहम्॥[37]

महाकाव्येऽस्मिन् 'सहस्रचण्डीमहायज्ञस्य' तथा कुल्लूतस्य ऋषिदेवतातीर्थादिभिः सह दुर्लभस्थानीयदेवपरम्परायाश्च वर्णनमपि विद्यते।

---

36 दशदिक्षु प्रधावन्तं सतीविरहविह्वलम्।
शिवं यमयितुं शक्तिश्चकार दशविग्रहान्॥ (हिमाचलवैभवम्, ५.२२)

37 भुवनेश्वरीचरितम्, १.१

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

ख. "अभिनवकविताञ्जलिः"

रचनेयं द्विपञ्चाशत्कवितानां सङ्ग्रहोऽस्ति । अत्यधिकाः कविताः छन्दोबद्धाः । एतासु राष्ट्रप्रेमराष्ट्रगौरवराष्ट्रनिर्माणादिविषयोपरि विरचिताः सन्ति । मानवसम्बद्धोदात्तगुणचरित्रनिर्माणभ्रष्टाचारनिन्दाकुप्रथाभर्त्सनादिविषयान् मधुरशैल्यां व्यक्तीकुर्वन् स्वस्थमानवस्य, समाजस्य राष्ट्रस्य च निर्माणाय मर्मस्पर्शीप्रेरणाप्रदायकाः कृतयो विरचिताः सन्ति । एतासु अनेकाः कविताः राष्ट्रियसङ्गोष्ठिषु सम्मेलनेषु च पठिताः सन्ति । यथा

जीवन्ति यस्यां भुवि सप्रमोदं समुन्नतिं यत्र सदा लभन्ते ।
तस्या हितं ध्नन्ति हि मातृभूमेः अहो महाबुद्धिमतां चरित्रम्[38] ॥

ग. "हिमाचलवैभवम्"

आचार्यकेशवरामशर्मणः अतुलनीयप्रतिभायाः साक्षात्प्रमाणरूपेऽस्मिन् महाकाव्ये सप्तषष्ट्युत्तरचतुश्शतकानि पद्यानि विद्यन्ते । महाकाव्येऽस्मिन् हिमाचलप्रदेशस्य प्राकृतिसौन्दर्यस्य मनोहरचित्रणं वर्णितमस्ति । हिमाचलवैभवे वर्णितकथानुसारं भगवता ब्रह्मणा विश्वनिर्माणानन्तरं धरायामस्याम् एकस्यान्यस्य स्वर्गस्य निर्माणमकरोत्, यथा

वीक्ष्यमाणः सरस्वत्या मदिराक्षणैव विश्वसृका ।
रहो गीर्वाणसदनमपरं निर्मिमाय मम[39] ॥

महाकविकालिदासद्वारा वर्णिते कुमारसम्भवे यथा प्राकृतिकसौन्दर्यस्य वर्णिनं कृतं तथैवाचार्यकेशवरामशर्मणापि हिमाचलवैभवमहाकाव्यमिदं सुशोभितम्, यथा

अस्योत्तरां दिशमलङ्कुरुते प्रकामं,
हैमाचलः सकलपर्वतराजिराजः ।
स्थूलङ्गतुङ्गाशिखरावलिभिर्वृतो यः,
स्नग्भिर्यथा सुरसरित्सुमजाभिरिन्द्रः[40] ॥

एतादृशेन वर्णनेन पूरितमिदं महाकाव्यमत्यन्तं श्रेष्ठं मन्यते ।

घ. "संस्कृतसरिता"

---

[38] अभिनवकविताञ्जलिः, १८.१ पृ. २८
[39] श्रीमद्दिवाकरचरितम्,, २.२
[40] हि०वै०, १.२

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आचार्यकेशवरामशर्मणा रचितेयं कृतिः संस्कृतवाङ्मयस्य सरलत्वेन, शिक्षाप्रदपद्यपूर्णत्वेन ज्ञानप्रदगद्यपूर्णत्वेन च पूरितास्ति। यस्याः निर्माणं सङ्कलनं वा बहुश्रमपूर्वकं काठिन्येन च कृतमस्ति।

ङ. "श्रीशालीग्रामचरितम्"

आचार्यकेशवरामद्वारा रचितमिदं महाकाव्यं द्वादशसर्गेषूपनिबद्धमस्ति। महाकाव्येऽस्मिन् षट्शतकोत्तरनवसप्ततिसङ्ख्यकानि (६७९) पद्यानि विद्यन्ते। चरितकाव्यमिदं हिमाचलप्रदेशीयसंस्कृतसाहित्यमर्मज्ञस्य स्वनामधन्यस्य श्रीशालीग्रामशर्मणो जीवनोपर्याधारितमस्ति। तस्य सम्पूर्णजीवनात् सन्बन्धितघटनानां, तेन संस्कृतसंस्थासु कृतस्याध्यापनस्य, प्रौढसाहित्यनिर्माणस्य, अनुकरणीतायाः, विद्वद्वर्गे प्राप्तस्य सम्मानादिकस्य तथा च राष्ट्रपतिपुरस्कारादीनां वर्णनं सुष्ठुरीत्या सुचारुरूपेण महाकाव्येऽस्मिन् कृतमस्ति। महाकविशिरोमणेः प्रौढावस्थायाः प्रौढा रचना प्रवर्तते, या प्रदेशस्य भाषाकलासंस्कृत्यकादमीद्वारा प्रतिष्ठितपुरस्कारद्वारा सम्मानिता वर्तते। तस्य भाषाकौशलस्य काव्यशैल्याश्च दिव्यता इत्थं विद्यते

कुशाग्रतीक्ष्णधिषणो भविष्णुर्मधुरस्वरः।
नातिनिद्रोऽप्रमादी च नातिरोदनतत्परः॥
निवातदीपकोदग्रः स्निग्धस्फीतस्मिताननः।
कासारोदारगम्भीरो धीरो द्रष्ट्रीनतोषयत्[41]॥

च. "श्रीमद्दिवाकराचार्यचरितम्"

श्रीमद्दिवाकराचार्यचरितमिति महाकाव्यमाचार्यकेशवरामशर्मणः अद्वितीया अतुलनीया च कृतिरस्ति। यस्यां सप्तसर्गाः सन्ति। महाकाव्येऽस्मिन् स्वीयगुरुवरदिवाकरस्य सम्पूर्णजीवनस्य चरित्रस्य चित्रणं चित्रितमस्ति। महाकाव्येऽस्मिन् गुरुशिष्यपरम्परायाः, आदर्शगुणानां, तयोर्मध्ये प्रेमभावस्य, सम्मानादीनां विषये विशदवर्णनं वर्णितमस्ति। तच्च भारतीयसंस्कृतेः महत्तां प्रदर्शयति। पर्वतनिवासिनां गार्हस्थ्यजीवनस्य विषयेऽपि वर्णनं लभते।

महाकाव्येऽस्मिन् श्रीमद्दिवाकराचार्यद्वारा प्रदत्तस्य बहुविषयकयोगदानस्योल्लेखो विद्यते। श्रीमद्दिवाकराचार्येन कर्मकाण्डज्योतिषपुराणव्याख्यानसाहित्यनिर्माणराष्ट्रप्रेमभावसंस्कृतप्रचारप्रसारेभ्यश्च सम्पूर्णजीवनस्य आहुतिं दत्त्वा संस्कृतजगतो निर्माणाय अनुपमयोगदानं दीयते।

---

41 श्रीशालग्रामचरितम्, २.५३-५४

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

छ. "शतकचतुष्टयम्"

महाकविवरस्येयं कृतिः खण्डात्मककाव्ये राष्ट्रस्य प्राणाधारा विषयचतुष्टये काव्यमयी रचना प्रवर्तते। काव्येऽस्मिन् अथर्ववेदीयपृथ्वीसूक्तमिव भारतमातृभूमेः तथा च सुरवाणीं प्रति अतिशयश्रद्धायाः वर्णनं विद्यते। कृतिरस्यां चतुश्शतकरूपैः भारतवर्षस्य महत्तायाः गुणगानं 'भारतशतकमिति नाम्ना रचितम्, भारतवर्षस्य शोभायाः वर्णनमित्थं प्राप्यते

आकृष्य देवान् स्वगुणैरनन्तैः सिद्धान् ऋषीन् ईश्वरविग्रहाँश्च।
त्रिणाकवैवर्ण्यकरो जगत्यां जयत्ययं भारतवर्षदेशः॥[42]

तथैव भारतमातुः महत्तायाः 'मातृभूमिशतकमि'ति नाम्ना रचितम्, तत्र मातृभूमेः सुन्दरतायाः वर्णनमनेन प्रकारेण प्राप्यते

अङ्के यस्या विरतिविषयः स्वर्गभोगोपभोगः,
फल्वी यस्याः परमपदवीप्रीतिर्प्यङ्घ्रिभाजाम्।
आशीःकोशं तुलयति न वा ब्रह्मधामापि यस्याः
तस्याः कः स्यात्कथमितुमलं मातृभूमेर्महत्त्वम्॥[43]

तथैव अस्माकं पुण्यनिधिरूपभारतीयदर्शनस्य विविधविषयाणां गौरवरूपं 'दर्शनार्णवरत्नशतकमि'ति विरचितं महाकविना, यस्य एकं पदमित्थं विद्यते

विद्याश्चतुर्दश पुरा पुरुषार्थसार्थप्राप्तिप्रयोजनपरा जगति प्रवृत्ताः।
तासूत्तमा जयति दर्शननामधेया या सम्मता परमतत्त्वपथोपदेष्ट्री॥[44]

अपि च सर्वासां भाषाणां जनन्याः संस्कृतभाषायाः गौरवविषयेऽपि 'संस्कृतभाषाशतकमि'ति विरचितम्, तत्र संस्कृतभाषायाः विशिष्टतायाः तथा चरित्रनिर्माणविषये इयं कीदृशी सहायकी वर्तते, तयोः विषये इत्थं वर्णितमस्ति

वैज्ञानिकी स्यात् प्रगतिस्तु देशे शरीरनिर्माणविधौ समर्था।
चरित्रनिर्माणकलान्विता तु संस्कारभाषा खलु संस्कृताख्या॥[45]

अत्र वैशिष्ट्यमिदं विद्यते यद्विश्वे भारतवर्षस्य राष्ट्रप्रेमराष्ट्रगौरवास्मितादिगुणानां वैशिष्ट्यं प्रवर्तते।

---

42 शतकचतुष्टयम्, ३.१. पृ. ७९
43 शतकचतुष्टयम्, १.१ पृ. १
44 शतकचतुष्टयम्, २.१ पृ. ३८
45 शतकचतुष्टयम्, ४.१२ पृ. ११७

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

भारतीयसंस्कृतसाहित्यरूपभवनस्य स्तम्भचतुष्टयमियं रचना मन्यते। या विद्वद्वर्गेषु चर्चायाः विषयो वर्तते।

ज. "भारतीय दर्शन : एक अनुशीलन"

रचनेयं भारतीयराष्ट्रभाषीया प्रवर्तते। हिन्दीभाषायामनुसन्धानात्मकं भारतीयदर्शनस्य दशोपयोगीविषयेषु चिन्तनं प्रवर्तते । तत्रैते विषयाः आकाशवाणीद्वारा प्रसारिताः । ग्रन्थेऽस्मिन् लोके विद्यमानस्य श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य केषाञ्चन् विषयाणां वर्णनमपि वर्ण्यते, यथा श्रीमद्भागवतमहापुराणे मानवीयजीवनदर्शनस्य, दत्तात्रेयस्य चतुर्विंशतिगुरूणाञ्च विषये चर्चा कृतास्ति।

अस्याः कृतेः लोकप्रियता बह्वधिका आसीत्, एतद्धिया सामान्यपुस्तकरूपेण अस्याः प्रथमं प्रकाशनं कृतम् । अमुं ग्रन्थं विश्वविद्यालयीयस्नातककक्षासु पाठ्यक्रमेऽपि स्वीकृतमस्ति । दर्शनशास्त्रस्येयं कृतिः भारतीयदर्शनस्य अनुपमं पुस्तकमस्ति तथा च दर्शनजिज्ञासुकेभ्यः छात्रेभ्यः अतीवमहत्त्वपूर्णमस्ति। अनेन छात्रेषु दर्शनशास्त्रं प्रति अभिरुचिः उत्पद्यते।

झ. "सोलनशतकम्"

हिमाचलप्रदेशस्य द्वादशजनपदेषु सोलनजनपदोपरीयं रचना प्रवर्तते। यद्यपि शिमलाजनपदे आचार्यवरस्य जन्म बभूव । परञ्च सर्वदा तेषां प्रेमं सोलनजनपदं प्रति बह्वधिकमासीत्। एतस्मात्कारणादेव तैः शतकास्य रचना कृता। शतकमिदं मन्दाक्रान्ताछन्दसि उपनिबद्धमस्ति । शतकेऽस्मिन् हिमाचलप्रदेशस्य तथा सोलनजनपदस्य प्राकृतिसौन्दर्यस्य, समृद्धसंस्कृतेः, विशदसामाजिकपरम्पराणां, लोकानां जीवनशैल्याः, धर्मपरायणदुर्गासिंहस्य तथा तस्याश्रितानां विदुषां सन्तानाञ्च वैदुष्यमित्यादिविषयाः बहुरोचकतया वर्णितमस्ति। रचनेयं 'दिव्यज्योतिः' इत्याख्यायां संस्कृतपत्रिकायां प्रकाशितास्ति।

ञ. "अभिषेकनाटकम्"

यद्यपि अस्य वास्तविकरूपं महाकविभासद्वारा वर्णितमस्ति, तथापि आचार्यकेशवरामेण महाकविभासस्याभिषेकनाटकोपरि पर्वतीयभाषायाम् अनुवादिता रचना वर्तते। अस्याः प्रकाशनं हिमाचलप्रदेशस्य 'प्रदेश भाषा, कला व संस्कृति' इत्याख्येन विभागेन कृतमस्ति।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

ट. "शशिधरशतकम्"

आचार्यकेशवरामशर्मणा विरचितमिदं शतकं पद्यात्मकं वर्तते । रचनेयमत्यन्तप्रौढसंस्कृतकविवरस्य 'श्रीशशिधरस्य' जीवनसम्बद्धानां नानापक्षाणां गौरवमयीतिहासरूपा वर्तते । अस्यां श्रीशशिधराचार्यस्य सङ्घर्षमयजीवनोपरि उपनिबद्धो ग्रन्थो वर्तते । अस्याः कृतेः प्रकाशनम् 'अभिनन्दनग्रन्थे' कृतमस्ति ।

ठ. अन्यप्रकाशनाधीनाः रचनाः

आचार्यकेशवरामद्वारा विरचितानामन्यानां रचनानां नामापि विद्यते यासां प्रकाशनमद्यत्वेऽपि नैवाभवत् । तैः विविधकृतीनां निर्माणन्तु कृतं परञ्च प्रकाशनाभावेन जनमानसं यावत्तासां रसपानं नैवागच्छत् । एतासु कृतिसु देशभक्तिराष्ट्रभक्तीत्यादिविषयाः विशेषरूपेणोपलभ्यन्ते । एतासु कृतिस्वनेकेषां विषयाणामाविर्भावः तेषां स्पर्शश्चात्र सर्वत्र दृश्यते । याः रचनाः प्रकाशनाधीनाः विद्यन्ते तासां सूची अनेन प्रकारेण समुपलभ्यते ।

प्रकाशनाधीनरचनानां सूची

क्र.सं.	**नामानि**
१	केशवकाव्यकमलाकरः
२	परमार्थपरिचयः
३	श्रीमद्भागवतसारः
४	श्रीकृष्णप्रीतिपत्रशतकम्
५	गङ्गाशतकम्
६	देवीचरणौशतकम्
७	अनुभूतिशतकम्
८	गिरिगङ्गाशतकम्
९	संस्कृतद्वात्रिंशिका
१०	आचार्यकुमारसिंहचरितम्
११	श्रीनन्दकुमारचरितम्
१२	अभिनन्दनस्तबकम्
१३	ठियोगशतकम्
१४	हिमाचलवैभवम् (टीका)
१५	प्रकीर्णसाहित्यम्

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

इतोऽपि एतादृशानि अन्यानि बहुनि शोधकार्याणि सन्ति । आचार्यकेशवरामसदृशं कोऽपि ज्ञाता हिमाचलप्रदेशे नैव दरीदृश्यते। ग्रामेषु, नगरेषु अन्यस्थानेष्वपि विद्यते परञ्च तेषां विषये ज्ञानमद्यत्वेऽपि नैव समुपलभ्यते। यदि वयमेतादृशानां विदुषां विषये ज्ञानं प्राप्नुयाच्चेत्तदा हिमाचलीयसंस्कृतिः स्वं गौरवमनुभविष्यति।

सहायकग्रन्थसूची

- केशवाचार्यचरितम्, डॉ०मनोहरलालार्यः, प्रणवप्रकाशनं जयन्तीविहारः, काङ्गड़ा, हिमाचलप्रदेशः, प्रथमसंस्करणम्, २६ अगस्त २०१८
- हिमाचलवैभवम्, प्रो० केशवरामशर्मा, मान्यताप्रकाशनं मायाकुञ्ज नई दिल्ली, प्रथमसंस्करणम्, २००९
- नव्या, डॉ०मनोहरलालार्यः, डॉ०मनोहरलालार्यः, एसएसप्रिंटर्ज, एम 72, नवीनशाहदरा, नई दिल्ली, प्रथमसंस्करणम्, अक्टुबर २००६
- भुवनेश्वरीचरितम्, प्रो० केशवरामशर्मा, मनीषीमण्डलप्रकाशनं सोलनः, प्रथमसंस्करणम्, १९८८
- शतकचतुष्टयम्, प्रो० केशवरामशर्मा, मनीषीमण्डलप्रकाशनं सोलनः, प्रथमसंस्करणम्,२००५
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, डॉ० ओम प्रकाशशर्मा, हिमाचल कला संस्कृति भाषा अकादमी, क्लिफ ऐण्ड एस्टेट, शिमला, प्रथमसंस्करणम्, २०१९
-

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

- Contribution of Some Eminent Scholars of Sanskrit

Dr. Smriti Sarakar[46]

Keywords: Bengali scholars, Sanskrit, Ishwarchandra Vidyasagara, Rishi Vankim Chandra Chattopadhyay, Hariprasad Shastri, Tatsama, Anadamtha etc.

Abstract :

The influence of Sanskrit on Bengali language is evident sometimes in vocabulary, sometimes in the structure of the language, and sometimes in the literature and culture. We have been hearing since childhood that the mother of the Bengali language is Sanskrit which is largely relevant and appropriate for the era. The *Vaisnava Padavali* and other translated literatures like Kashidasi *Mahabharata* of Kashiramdasa and *Krittvivasi Ramayana* of Krittvivasa. These books are the earliest traces of the Bengali language and culture. When we read *Vaishnava Padavali* and various other *Padavali* literatures in Bengali, then it seems like a Sanskrit verse. Modern Bengali literature was introduced by Pandit Ishwarchandra Vidyasagara. In the Bengali translation of *Sitar Vanavasa* and *Shakuntala* written by him, we notice the influence of Sanskritic terms. In most of the time Ishwarchandra Vidyasagara applied Sanskrit sentences at the beginning of the letters to the Gurujanas such as 'श्री श्री हरि: शिणम् etc. This influence also found in the writings of Swami Vivekananda. When Swamiji wrote letters, he used many Sanskrit words such as 'स्नेहभाजनेषु', 'किमधिकम्', ' पुनश्च ', etc.. *Sadhu bhasa* i.e. *tatsama and tadbhava* words are found in most of the literatures written by Rishi Vankimchandra . In *Andamatha,* we find many Sanskrit words and sentences taken from ancient literature. The *deshamatrika Vandemataram* song written by Vankimchandra , is a Sanskritised Bengali song where we find the combination of Sanskrit and Bengali words such as "वन्दे मातरम्.. তুমি বিদ্যা তুমি ধর্ম / তুমি হৃদি তুমি মর্ম ". Thus these Bengali scholars had great contribution to the Sanskrit.

Thus, in this discussion, we clearly understand that the contribution of Bengali scholars and their literatures play a vital role to the Sanskrit.

[46] Assistant Prof (Dept of Sanskrit), Govardanga Hindu College.

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

In this present article, an attempt will be made to discuss the above matters analytically.

Introduction :
Bengali language and literature mostly based on Sanskrit. We know that Sanskrit is the mother of Bengali language and literature. Infact , if we review the writings of early Bengali literatures and medieval Bengali literatures such as *Vaisnava Padavali, Krittivasi Ramayana* and *Kashidasi Mahabharata* then we find the influence of Sanskrit literature on them. Moreover, some modern Sanskritised translated literatures were published in 19th century by the help of some renowned Bengali scholars. Among of them Pandit Iswar Chandra Vidyasagara , Rishi Vankim Chandra Chattopadhyay , Haraprasad Shastri and Rabindranatha Tagore were well known to all. They were influenced by the ancient Sanskrit scripters. They made us also aware about those writings. The *Sitarvanavasa* was written by Pandit Iswar Chandra Vidyasagara in Bengal Language based on *Valmiki Ramayana* and *Uttararamacharitam* of Bhavabhuti. The *Shakuntala* was written by Iswarchandra Vidyasagara based on *Abhigyansakuntalam* of Kalidasa. Rishi Vankim Chandra had written many novels , stories and poems where we find the influence of Sanskrit culture and literature. As per examples we can mention , a novel, *Anandamatha*. Here we find the abundance use of *tatsama* words.
After Invention of Turkish there are no ideal literatures to the Bengal. In the period of 14th and 15th century Bengali literature has been greatly influenced by Sanskrit. After Gupta era Sanskrit literature was quite expanded. As a result of it is needed to write the traditional translated literatures. In 19th century we find many renowned scholars and their contributions to Sanskrit literature.

Contribution of Pandit Iswar Chandra Vidyasagara to Sanskrit :
Pandit Iswarchandra Vidyasagara an eminent Sanskrit scholar and also father of Bengali prose literature. He was also recognized as philosopher and also as social reformer. People addressed him as ocean of mercy(দয়ার সাগর). The Contribution of Vidyasagara to Sanskrit will be discussed briefly in the present article. We know from his writings that he has in deep knowledge to Sanskrit

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

language and culture. He put much effort on Sanskrit for the improvement of Bengali literature. Foremost he realized that how to reach the acceptance of Sanskrit language to the common people of Bengal. During that time Bengali language was the only medium of education. According to him, if we don't have enough knowledge in Sanskrit then we cannot learn Bengali language properly.

At first he wrote *Sanskrita Vyakaraner Upakramanika* for the beginners (1908). *The Vyakarana Kaumudi* (1960)was written in Bengali language to understand the basic Sanskrit grammar for Sanskrit students. He also translated *Vetalapanchavimsati* in 1847 and *Prabhatisambhasana* in 1892. Besides, he wrote *Sakuntala* based on *Abhigyanashakuntalam* of Kalidasa in 1911. In this translation, he shares an underlying theme of modern thought through different dialogue and narration. Moreover, in *Shakuntala* Vidyasagara maintained the softness , natural beauty and melodies prayer partly as like describe Kalidasa in his drama *Abhigyanashakuntalam*. He thought that *Abhigyanashakuntalam* is the best drama of Kalidasa in Sanskrit literature. So he said , " ভারতবর্ষের সর্ব প্রধান কবি কালিদাস প্রণীত শকুন্তলা সংস্কৃতভাষায় সর্বোৎকৃষ্ট নাটক"[i].
In 1860, he composed *Sitarvanavasa* based on *Ramayana of Valmiki* and *Uttararamacharitam* of *Bhabhavuti*. He was known as first literary critic. Sanskrita Bhasa o Sanskrita Sahitya Shastra Vishayaka Prastava, a critic written in Bengali language related to Sanskrit literature is the first mile stone in the period of 1853. The uniqueness, historicity of this book is undeniable. It is known that this is the beginning of critical work written in the Bengali language at first. In *Prastava* he mentioned , 'সংস্কৃত অতি প্রাচীন ও উৎকৃষ্ট ভাষা ' (Sanskrit is the most earliest and best language)[ii]. Moreover, he had edited many books of ancient texts such as *Meghadutam, Harshacharitam ,Raghuvamsham, Kiratarjuniyam , Shishupalavadham , Valmiki Ramayanam , Kumarasambhavam* etc..

Ishwarchandra
Vidyasagara also used to write letters to his Gurujanas in Sanskrit language such as 'श्री श्री हरिशरणम्, , 'श्रीचरणविन्देषु' and 'प्रणतिपूर्वकम्'[iii] etc.

Contribution of Rishi Vankim Chandra Chattopadhyay to Sanskrit:

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Rishi Bankim Chandra Chattopadhyay was a renowned scholar and novelist in the 19th century of Bengal. He wrote many novels, stories, articles etc. The national song *Vande Mataram* was written by him on 7th November, 1875. This song was published in his novel *Anandamatha* (1882). It is the combination of both Sanskrit and Bengali language. This song first sung by Rabindra Nath Tagore, " वन्दे मातरम् / सुजलां सुखलम् /मलयज शीतलं... তুমি বিদ্যা তুমি ধর্ম / তুমি হৃদি তুমি মর্ম ", again 'त्वं हि प्राणा: शरीरे...' [iv]. Then it was taken as our National song.The Bengali Youth was inspired by the mantra of Nationalism from the novel *Anadamatha*. We find much influence of Sanskrit in his writings. *Tatsama* words can be found in most of his literatures such as ' हरे मुरारे मधुकैटभभरे..' etc. sentences are used so many times in *Andamatha*. In *Kapalakundala* (1866)we find the application of *tatsama* words such as 'तथापि' , ' राष्ट्रकृत्', 'वारिधितीरे', 'जलधिशोभा'[vi] etc. Here we find some dialogue of Kapalika to the Nabakumara in Sanskrit language such as 'कस्त्वं ' ? 'तिष्ठ' , 'मामनुसर', 'परितोषः ते भविष्यति'[ii] etc. Sometimes different quotations are mentioned from ancient texts regarding different aspects like *Raghuvamsam, Abhigyanashakuntalam* , *Udbhavagita* in his many works. He was also known as the commentator of *Shrimad Bhagavatgita.*

Contribution of Haraprasad Shastri to Sanskrit:

Haraprasad Shastri was a great-grandson of the famous Pandit Manikya Tarkabhushana who founded the Sanskrit Tol (Teaching of Oriental Learning) at Naihati in West Bengal. Pandit Haraprasad Shastri was fond of Sanskrit language since his childhood. He dedicated his whole life to work on Sanskrit, Bengali etc. manuscripts. His wonderful invention was to publish the descriptive catalogues of ten thousand manuscripts. He held different position in Asiatic Society for two years (1990-1992). His vast knowledge and erudition of Sanskrit is evidenced by a sentence which he uttered himself.

A person of modern sensibility, he never analyzed the history of religion, classical literature and Sanskrit literature based on prejudice. He was a humorous judicious literary critic. His criticism could be seen in the article of *Raghuvamsa*m of Kalidasa. He was the first to criticize King Dilipa along with others characters

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

of *Raghuvamsam*. He criticized why Kalidasa started his book with the description of an old king Raja Dilipa[x]. Later on when Haraprasad Shastri realised the exact fact, he wrote , " I realized that *Raghuvamsam* was composed by Kalidasa in his old age and Kalidasa was very busy for describing the virtues of the old king Dilipa , I realized that there is a need to give some importance to this description of Kalidasa. Because ,the language of *Raghuvamsam* is not so much simple but a little hard " [xi]. His view on Kamadhenu Sudakhsina was that Kalidasa doesn't describe Sudakhsina from any particular point of view because Sudakhsina had no life like other loyal noble wives. So the multi faceted judicious poet didn't indulge the description of Sudakhsina[xii]. It is found that the refined judgment and literary taste were revealed in his works. He never wanted to enter the main texts following any other commentaries. Even in the discussion of serious issues , he was able to create aesthetic pleasure in minds of the readers. Every where he would go away enter into the depths of the scriptures from his own perspective.

Haraprasad Shastri was deeply inspired by cultural heritage of Bengal. In *Bharat Mahila Prabandha* Haraprasad Shastri describes all the mythological female characters. Among those female characters, Sita and Savitri are particularly noteworthy. He thought that there was no much difference between characters of Shakuntala of Vedavyasa and Shakuntala of Kalidasa. The attitude of Sita towards her husband remained constant throughout her happiness and sadness. Even though Lakshmana left her in the dense forest, she blessed him and expressed her respect to the Gurujanas. On the other hand, Sabitri was ready to die for her husband. Harprasad Shastri portrays both the female characters intelligently. The conversations between Sita and Ravana and the conversations between Sabitri and Yamaraja are evident here.
Thus original thought and sense of humors of Sri Haraprasad Shastri can be found in his description of the mutual criticism of the female characters. His profound erudition and deep knowledge of Sanskrit is evidenced by one of his uttered speech. At the Indian Oriental Conference held in Lahore in 1828, in presidential address he mentioned , " I am a Sanskritist by heredity training and profession and I feel an instinctive love for everything connected with Sanskrit including Indology "[ix].

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Modern Bengali writers and their Contribution to Sanskrit :

In 20th century we find many modern scholars and their contribution in the field of Sanskrit. At the outset we can mention the famous writer Shri Saradindyu Bandopadhyay. He was the creator of the Bengali defective character *Byomkesh Bakshi*. He composed many story books, novels , Plays etc. Even he also good knowledge in Sanskrit that can be proved from his two defective stories *Venisamhar* and *Vanhi -Patanga*. In *Vanhi – Patanga* we can find an event of Shakuntala and Dusyanta. It is depicted through a picture. According to the writer the description of the picture is like "বল্কলধারিণী শকুন্তলা তরু আলবালে জল সেচন করিতেছেন এবং দুষ্যন্ত পিছনের একটি বৃক্ষের আড়াল হইতে চুরি করিয়া শকুন্তলাকে দেখিতেছেন "[xiii] । Not only that, Shakuntala was presented here as women propagandist.

The novel , *Kumarsambhaber Kavi was* written by him. The book have been published in Bengali language in a very simple way. The author describes here the popular story of Mahakavi Kalidasa. It depicts the personal life of Kavi Kalidasa , confrontation and reconciliation etc. So the readers get acquainted with the real life of Kalidasa..

Conclusion:

It is clear from the previous discussion that the Sanskrit language has not only influenced ancient Bengali literature but also modern Bengali literature. All the words we speak in our daily life are somehow related to the Sanskrit language, such as from sitting to talking; everything is inextricably dependent on the Sanskrit language. Sanskrit language and words have been used in every aspect of our daily life, either completely or with modifications. Therefore, evidence is found in the various works of renowned Bengali poets throughout the ages. So we can say Sanskrit is the mother form of all languages.

References:

[i] *Vidyasagar Rachanavali* , ed. Subodh Chakraborti , P.103.

[ii] Ibid, *Sanskrit Bhasha O Sanskrita Sahitya Shastra Vishayak Prastava* , P.73.

[iii] *Vidyadagarer Chithipatra O Anyanyaprasanga* , *Vidyasagar Rachanavali* , PP.1120- 22.

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

[iv] *Vankimchandrer Kapalkundala* , ed. Nisith Mukhopadhyay , P.959.
[v] Ibid , P. 903.
[vi] *Vankim Rachanavali* , P.143.
[vii] Ibid , P.141.
[viii] *Vankimchandrer Kapalkundala* , ed. Nisith Mukhopadhyay , P. 83, 91.
[ix] Introduction , *Haraprasad Shastri Rachana Samagra , 5th Section , ed. Satyajit Chaudhury , Paschimvanga Rajya Pustak Parshad , 2006 , p. 17.*
[x] *Raghuvamsa* , 1.13
[xi] *Raghuvamsa* , *Haraprasad Shastri Rachanasamagra ,* P.189
[xii] Ibid, P.190.
[xiii] *Vahni – Patanga , Byomkesh Samangra ,* P. 535.

Bibliography

- *Atharvaveda Saṃhitā(Śaunakīya),*Ed. with the comm. of Sāyaṇācārya, Vishva Bandhu, Vishveshvaranand Institute Series 13-16, 5 vols, Hoshiarpur: Vishveshvaranand Vedic Research Institute, 1960-64.
- Chakraborty, Subodh , *Vidyasagar Rachanavali of Vidyadagar*, Kolkata : Kamini Prakashalay, 1423(B.S.)
- Das, Devkumar , *Raghuvansham*, Kolkata : Sadesh , 1426(B.S).
- Mukhopadhyay, Nitish , *Vankimchandrer Kapalkundala* , ed., Kolkata: Pragyanavikash , 2019.
- Chakraborty, Satyanarayan, *Abhigyana-Shakunthalam* , 1988 , rpt., Kolkata: Sanskrit Pustak Bhandar , 2019.
- Bandopadhyay , Saradindu , *Bomkesh Samagra ,* 1995 , rpt., Kolkata : Ananda , 2020.
- *Bhāgavat-Gitā,* Ed. Swami Apurvananda , Barasat : Ramkrishna Math , 1998.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Rama Rajya: Precepts for Rulers in the Ramayana

Dr. Braj Mohan[47]

Key Word : *Rajdharma, Rama Rajya,* Maharshi Valmiki

Abstract - This paper studies the concept of *Rajdharma*, the duties of the ruler, in the light of the Ramayana. The Ramayana is an ancient Indian text, which is considered the storehouse of ancient Indian wisdom. Rama's reign, *Rama Rajya*, as described in the *Ramayana* is the metaphor for ideal governance. Besides multiple discourses on duty, ethics, life management, etiquette, this text presents Rama's diplomatic precepts for the time of peace and for the time of war. This article critically evaluates some of these diplomatic precepts in the modern context with a view to finding out what can be learnt from history.

Introduction

Maharshi Valmiki's Ramayana is the storehouse of ancient Indian wisdom. The Ramayana and the Mahabharat are classified as *itihas* and thus claim some kind of historical footing. This text depicts the story of political crises with their causes, and effects and how those crises were resolved. At various places in this text, the duties and attributes of a good ruler have been given but chapter 100 of

[47] The English and Foreign Languages University, Regional Campus Lucknow

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Ayodhyakand presents the royal duties and diplomatic precepts in a nutshell. From these exhortations, it can be collected that there was a well-defined code of conduct and diplomatic precepts for the rulers during the Ramayana era. These precepts were considered so important that all kings were supposed to follow them. This article endeavours to study the precepts of *rajdharma*, the duties of a ruler, in the light of chapter 100 of Ayodhyakand in the Ramayana with a view to understanding whether they are still relevant in the modern socio-political context.

Rama, the protagonist of the Ramayana, is considered the ideal king as his rule Rama Rajya, becomes the metaphor of the ideal governance. He is celebrated as Purushottam, the best among human beings. As a disciple, he is dedicated, dutiful and respectful to his teachers and elders. As a son, he is serviceable and obedient so much so that he gives-up his claim to the throne to honour his father's word. As a brother, he is protective and caring and invests ultimate trust in his younger brothers. Very few humans in history could overcome greed for power and position and Rama is one such person. He always maintains his mental equilibrium. No sorrow is big enough to depress him and no success or achievement is big enough to make him forget his duties. His utmost self-control and emotional intelligence enable him to live an exemplary life. His reign has become a metaphor for the perfect governance, the Rama Rajya.

On the eve of his coronation, Rama gives up his claim to the throne of Ayodhya and goes to the forest to live as an ascetic to honour the

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

wish of his step-mother and respect the word of his father. His wife Sita and devoted younger brother Lakshmana also go with him leaving the throne for Rama's stepbrother Bharat who is at his maternal uncle's place at the time. Bharat knows nothing about his mother's conspiracy of exiling his dear elder brother Rama by claiming the fulfilment of her one wish that her husband King Dashrath had promised her in the past. In utmost remorse, King Dashrath dies and Bharat is invited to Ayodhya to complete his father's last rites and take over the throne. To learn about the tragedy of his brother's exile and his father's death, Bharat is filled with sorrow and he refuses to accept the throne. Taking his elders with him, he goes to the forest to persuade Rama to return to Ayodhya and accept the throne. When Rama sees Bharat sad, he feels that he must be experiencing problems in ruling his state well. At this place in chapter 100 of Ayodhyakand in the Ramayana, Rama enquires Bharat of the well-being of his kingdom and whether he follows the precepts of *Rajdharma*, the principles of ruling a state. He summarises these principles one by one to confirm whether Bharat follows them well. Some of these principles with their intertextual references have been analysed here with a view to interpreting them in the modern context.

Review of available research

Some important researches have been done on the Ramayana and related literature. Balkrishnan Muniapan (2007) studies transformational leadership style demonstrated in the life of Rama as presented in the Ramayana. He points out that Rama is a

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

transformational leader as through his high ideals he articulates a vision for his followers which transforms them into high performers and achievers in life.

Dr Y. Ramesh (2016) studies the influence of Ramayana on the life, culture, and literature in India and other countries. He highlights that the Ramayana mirrors the society of ancient India and this epic influenced culture and literature of not only India but of many other countries also. On the similar lines, Mohan (2022) studies Valmiki's Ramayana to underline the norms of politeness and etiquette during the Ramayana era. He finds that a well-defined code of conduct was present during the Ramayana era and people followed this code on all formal occasions. Chand Sultana (2022) of Bangladesh presents a critical review of the Ramayana highlighting the lessons that humanity can learn from this great epic. The teachings of the Ramayana help people to live with harmony, love and affection. From this epic one can learn how to deal with adverse situations, and how control of emotions gives one real strength to deal with all adversities.

Hari Kumar Pallathadka et al (2022) conducted beautiful empirical research investigating the role of the Ramayana in transformation of personal and professional life of Indians. They collected data from 150 respondents who registered their responses about ten statements on a five-point scale. On the basis of the statistical analysis, they conclude that people can learn various lessons from the Ramayana for their personal and professional life. They recommend the use of insights from the Ramayana in the research and teaching of business

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

administration. Similarly, Pushpa Hongal and Yashpal Kshirsagar (2023) study the Ramayana from a management point of view to highlight the management lessons one can get from the Ramayana. They stress that this book teaches humanity the lessons of integrity, fairness, accountability, sympathy, respect, and ethics.

Though ample research is available on the Ramayana, there is still scope to study it from a socio-political perspective. The present work studies the precepts for rulers given in chapter 100 of Ayodhyakand, the second canto in the Ramayana, to see how these precepts are relevant in the modern context.

Precepts for rulers

A king is the axel of the administration of a country. Holding the royal-rod, he sits on the throne with the attributes of the eight gods responsible for running the world (Manu 7.4)[48]. In him the king has the attributes of brave Indra, glorious Sun, pleasant Moon, all-pervading Air, nourishing Varun, refulgent Fire, just Yama and prosperous and generous Kubera (Manu 7.6-7)[49]. A king has a responsibility of protecting, nurturing, and disciplining his countrymen. He needs to have certain distinctive attributes that set him apart from common men. A good king has bravery, punctuality,

[48] इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः॥7.4॥
49 तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम्॥7.6॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट्।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः॥7.7॥

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

generosity, justice and commitment to duty. Like the sun, he shines on one and all equally and carefully dispels darkness from all corners of society. His very presence in the kingdom guarantees a fearless and disciplined society. As fire conveys the share of each God in a Yajna, in the same way, a King equitably shares the resources of the state with people. Through his spies and workers, the King is present everywhere in his kingdom. He is the moon in pleasing his subjects and the Yama in imparting justice. Like Indra, he protects his kingdom bravely from the enemy and maintains law and order. Like Kuber, he collects, protects and uses his treasures for the welfare of his kingdom. The king should be self-disciplined because only the disciplined person can discipline others (Manu 7.44)[50]. His royal-rod is the symbol of his authority to rule and enforce law to maintain order in the country. Without strict law and fear of punishment, discipline cannot be maintained and the powerful will crush the powerless as big fish eat small fish in the sea (Manu 7.20)[51].

As eyes are always invested in seeking protection of the body so a king always invests efforts to protect his subjects and kingdom. A good king is a divine blessing as in a country where rules a good king, people get justice, peace and prosperity.

---

50 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम्।
जितैन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः॥7.44॥
51 यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः॥7.20॥

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

The ruler should be free from the vices caused by desire (kaam) and anger (krodha). The vices caused by desire are hunting, gambling, sleeping during day, excessive talking, womanising, addiction, excessive love for music and dance, and purposeless wandering (Manu 7.47)[52]. These vices are shunned by a wise king as they negatively affect his mental and physical efficiency, eclipse the grandeur of his character, waste his time, and diminish his awe in the eye of his people, which results in indiscipline inside the country and threat of enemy from the outside. The vices caused by anger are backbiting, enmity, foolhardiness, jealousy, hole-picking, usurping others' property, torturing others and using bitter words (Manu 7.48)[53]. These vices unnecessarily create many enemies inside and outside the country; therefore, a wise king should practice self-discipline which one can nurture by the practice of *dama* (self-control), study of good books, and company of the learned scholars.

Foolish kings generally fall a prey to various blemishes and ruin themselves and their kingdoms. These blemishes are atheism, lying, anger, laziness, procrastination, not meeting scholars, lethargy, and being slave to the objects of the five senses, deciding important matters without sage advice, taking advice from fools, delaying the execution of decisions taken, inability to keep state secrets, not

52 मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः।
तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः॥7.47॥
53 पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासुयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः॥7.48॥

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

performing the established religious rituals, and engaging with multiple enemies at the same time (Ayodhyakand 100.65-67)[54].

In Vaidik tradition, nastikata (perhaps the word atheist is not appropriate) is not defined as disbelief in God but as disbelief in the Vedic knowledge. In his arrogance of power, if a king does not respect traditional precepts given in the Vedas, he will not be able to survive and prosper. If he follows the time-tested principles and wisdom given in the Vedas, he will be able to prosper with his society. Good politics requires timely decision by the sage advice of ministers and the timely execution of those decisions; therefore, procrastination in such matters is a big blemish.

A king should not take important decisions alone but by the advice of his chosen ministers. As per gravity of the matter, a king should consult three to four trusted ministers individually and in a group and then he should take decision using his discretion. Taking no advice is better than taking the advice from fools. Only those people should be consulted who can keep secrets because the success of a policy depends upon the required secrecy. To maintain secrecy of his decisions, a king should avoid the company of fools and be

54 नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम्।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम्।।
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च मन्त्रणम्।
निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम्।।
मङ्गलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः।
कच्चित्वं वर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश।।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

careful in the company of beautiful women (Ayodhyakand 100.49)[55].

A king should neither be too approachable nor be the object of too much fear for his subjects and workers as both intimacy and terror diminish a king's power and influence (Ayodhyakand 100.52)[56]. He should not be absent from public view for long durations but from time to time wearing his glorious attire he should go among his subjects (Ayodhyakand 100.51)[57]. It is precisely important because those kings who are absent from public view for a long duration lose their respect and authority in public eye and their officers become more powerful than them.

A wise king always appoints the best for the upper-level work, the middle for the middle-level work and the lowly for the low work (Ayodhyakand 100.25)[58]. This rule of propriety of work-division should be followed to rule in the most effective way. The most important offices should be invested upon only those people who are honest, who come from honest and trustworthy families, and

55 कच्चिस्त्रिय स्सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः।
कच्चिन्न श्रद्धास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे॥
56 कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया।
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणम्॥
57 कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्याणां विभूषितम्।
उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्र महापथे॥
58 कच्चिन्मुख्या महात्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः।
जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः॥

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

those who and whose forefathers were never known for corruption and treason (Ayodhyakand 100.26)[59].

The ruler should rule with the help of worthy ministers appointed keeping in mind their knowledge, experience, faithfulness, bravery, and staunch character (Ayodhyakand 100.15)[60]. These ministers should have been tested for their virtues of head and heart. The advice of wise ministers brings victory and success for a king (Ayodhyakand 100.16)[61]. Certain diplomatic decisions should neither be taken alone nor after discussing with many people but after discussing it with the most trustworthy and wise ministers who can maintain secrecy of the plan (Ayodhyakand 100.18)[62]. A king should prefer the company of a wiseman to the company of a thousand fools (Ayodhyakand 100.23-24)[63]. Secrecy of policy matters should be maintained carefully and the enemy must not know a king's decisions before they are executed (Ayodhyakand 100.21)[64]. If a king always takes decisions without taking his ministers into confidence, he gets their half-hearted support in

---

59 अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्छुचीन्।
श्रेष्ठांछ्रेष्ठेषुकच्चित्वं नियोजयसि कर्मसु॥
60 कच्चिदात्मसमा श्शूरा श्श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः।
कुलीनाश्चेङ्गितज्ञाश्च कृतास्ते तात मन्त्रिणः॥
61 मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव।
सुसंवृतो मन्त्रधरैरमात्यै श्शास्त्रकोविदैः॥
62 कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिस्सह।
कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति॥
63 एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः।
राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम्॥
64 कच्चिन्नतर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः।
त्वया वा तवामात्यैर्बुध्यते तात मन्त्रितम्॥

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

executing such decisions. Furthermore, during consultation with wise and experienced ministers, the king gets to know some new aspects of the issue which otherwise he could have overlooked.

Rulers should appoint their ambassadors very carefully as they play a crucial role in establishing and maintaining foreign relations. The ambassador should be noble, well-read, courteous, efficient, with good communication skills, and he should be able to understand the hidden intent of people (Manu 7.63-68)[65]. The ambassador should be a true patriot who thinks of welfare of his country and the ruler. The ambassador or foreign minister should not just be wise and intelligent but also be the son of the soil. This office cannot be given to a person who is a foreigner (Ayodhyakand 100.35)[66]. The consideration of these qualifications in the appointment of the ambassador is emphasised to ensure that the person appointed on the post should not just be intelligent but also faithful and patriotic.

---

65 दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्ययौ ॥
दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव च संहतान् ।
दूतस्तत् कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवः ॥
स विद्यादस्य कृत्येषु निर्गूढेङ्गितचेष्टितैः ।
आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥
बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद् यथाऽत्मानं न पीडयेत् ॥
66 कच्चिज्जानपदो विद्वान्दक्षिणः प्रतिभानवान्।
यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः॥

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

The responsibility of finance and treasury should be given to those who are noble, brave and of upright character (Manu 7.62)[67]. Such people are generally incorruptible and cannot be pressurised. One should not be too harsh are too soft in collecting taxes. Public becomes rebellious to the king who collects taxes too harshly. The king should collect taxes and spend them for general welfare as the sun collects moisture from the earth and showers it back upon the dry lands to make them fertile (Raghuvansham, 1.18)[68]. For collection of good taxes, it is important that the business class and the tiller should prosper for dry cows cannot be milked (Ayodhyakand 100.47)[69]. A strong a powerful nation cannot be built upon poor farmers and businessmen. While keeping the treasury healthy, thus collected taxes should be invested in knowledge, army, national glory, and works of common welfare (Ayodhyakand 100.54-55)[70]. The king should plug the holes in the system so that the financial assistance reaches the deserving and is not usurped by the non-deserving (Ayodhyakand 100.54)[71].

The office of commanding forces should be given only to those who are noble and unambitious and have wisdom and valour and love for

---

67 तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥
68 प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् । सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः|
69 कच्चित्ते दयितास्सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः।
वार्तायां संश्रितस्तात लोको हि सुखमेधते।।
70 आयस्ते विपुलः कच्चित्कच्चिदल्पतरो व्ययः।
अपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव।।
देवतार्थे च पित्रर्थेब्राह्मणाभ्यागतेषु च।
योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चिद्गच्छति ते व्ययः।।
71 अपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव।।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

the country (Ayodhyakand 100.30)[72]. In addition to the Chief General, some wise and brave people with tested valour should be given the responsibility to command the armed forces (Ayodhyakand 100.31)[73].These positions should not be given to the non-deserving on the basis of personal favour. The military is of utmost importance for a country; thus, it should be carefully maintained. A wise king liberally invests in his army by recruiting brave soldiers and purchasing the best arms, and equipment and always replenishes the ration and ammunition in the castle (Ayodhyakand 100.53)[74]. Unwise kings do not pay the salaries and allowances of the soldiers timely and make them angry and unsatisfied (Ayodhyakand 100.32-33)[75]. The well appreciated and well-paid and well-equipped soldiers have high enthusiasm to fight for their country and ruler. A wise ruler never disrespects his generals and forces but always honours them on public occasions (Ayodhyakand 100.31)[76].

Corruption in justice is the worst thing in a country. Such a king can never be glorious in whose country justice favours the rich. A country where the judges are corrupt and thieves escape punishments and the innocent are punished can never prosper

72 कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान् धृतिमान् शुचिः।
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षस्सेनापतिः कृतः।।
73 बलवन्तश्च कच्चित्ते मुख्या युध्दविशारदाः।
दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्यमानिताः।।
74 कच्चित्सर्वाणि दुर्गाणि धनधान्यायुधोदकैः। यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः।।
75 कच्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम्।सम्प्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे।।
कालातिक्रमणाच्चैव भक्तवेतनयोर्भृताः। भर्तुः कुप्यन्ति दुष्यन्ति सोऽनर्थ स्सुमहान् स्मृतः।।
76 बलवन्तश्च कच्चित्ते मुख्या युध्दविशारदाः। दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्यमानिताः।।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

(Ayodhyakand 100.56-57)[77]. A ruler should invest all efforts to make the justice system transparent and free of corruption. No officer including the judge be beyond royal vigilance. Sanctity in recruitment of the judicial staff should be ensured through multiple-level filtering and scrutiny of the available candidates.

Spies are a ruler's eyes as through them he monitors the working of his officials. The king should keep a watch through three spies each on eighteen main officers of the enemy and fifteen officers of his own country (Ayodhyakand 100.36)[78]. Own officers responsible for internal and external security, civil matters, justice, treasury and salary distribution, construction and civic amenities, recruitment and work supervision, forest, and religion should be watched through spies. As of the enemy side, all these officers in addition to the king, the crown prince, and the prime minister should be carefully watched through vigilant spies. To ensure an effective spying, three layers of intelligence should be maintained so that nothing important escapes observation. The layers of intelligence should report the important matters separately to the king or the officer/s appointed for the purpose. Intelligence failure is one of the important causes of the downfall of a state.

Discussion

77 कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारित श्चापरकर्मणा। अपृष्ट श्शास्त्रकुशलैर्न लोभाद्बध्यते शुचिः।।
गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले दृष्टस्सकारणः। कच्चिन्न मुच्यते चोरो धनलोभान्नरर्षभ।।
78 कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च। त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः।।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

In the past few years India to some extent has reclaimed its past glory in the international community and it aspires to be the *Vishwaguru*. Despite all efforts of the government, India is still far from the *Ram Rajya*, the ideal rule. The precepts for rulers given in the Ramayana can help India establish ideal governance and realise its dream of establishing *Rama Rajya*.

Dedicated efforts would be required to bring the *Rama Rajya* in our country where from a prison cell an illiterate with proven track record in crime can contest and win an election by invoking the support of caste, community and crime. The *Rama Rajya* is far from its realisation in a country where trials in civil and criminal suits can run for several decades before they reach any conclusion (The Economic Times, 3 Feb. 2023); and where bribery and corruption are still not a rarity (The Times of India, 2 Sept. 2021). To establish the *Rama Rajya*, dedicated efforts are required to eliminate corruption, enlighten public, and emerge with a better system. In a caste-ridden society with all complications and compulsions of electoral politics, it will understandably take its required time to cleanse the system and establish the ideals of the *Ram Rajya*.

Ruling a state requires a high level of skill and wisdom that comes from a specific education, training and experience. Eligibility to rule a state should not include just the will of the citizens expressed through vote but also specific qualifications of head and heart that should be essential conditions to participate in the electoral politics. Such qualifications may include a specific education and suitable experience which may include serving in the armed forces, proven

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

social work etc. As Plato recommends in his *Republic*, the prospective statesmen should be recruited through certain transparent system and should undergo specific education, training and apprenticeship so that they may develop a right kind of skillset and mindset required for such a high-stake position.

The fundamental requirements for the *Rama Rajya* are an honest, sincere and self-disciplined ruler, an honest ministry, a dutiful and skilled bureaucracy, a powerful army under able leadership, an incorruptible justice system, prosperous tillers and traders, and a very strong three-layered system of spies to eliminate all internal and external threats to the *Rama Rajya*. A country with dishonest statespersons and bureaucrats cannot have honest citizens. Any change starts from the top and percolates downwards to every single citizen; therefore, dedicated efforts are required to cleanse and nurture the system.

The governments in the centre and states in India now seem to show a positive will and vision for the required changes in the system to reach a step closer to the *Rama Rajya*. India has one of the most disciplined and best trained armies in the world. Steps taken for its modernisation have made Indian army even stronger. Focus on gaining self-sufficiency in country's security needs in terms of arms, ammunitions, and other paraphernalia as a part of "Make in India" will establish India a military super-power. With the success of the *Agnipath* scheme, very soon India will have a far bigger in-service military with even bigger trained personnel in the reserved pool. With a skilled military command and intelligent and experienced

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

security advisor, India is currently safe from any internal or external threat.

Digital payment system, direct transfer of subsidies and other public assistance to the bank accounts of the beneficiaries, and technology driven monitoring of public schemes have undoubtedly plugged many holes of corruption but some big holes of corruption are still open and perhaps require some special sealant. A better network of spies to deal with these may also help.

When we consider the present Indian justice system in the light of the precepts given in the Ramayana, we feel that our justice system requires a complete overhaul. An enormous number of cases are pending for more than two decades in Indian courts—208 cases in the Supreme Court and 6,71,543 cases in subordinate courts and district courts as on 27 January 2023 and 2,94,547 cases in High Courts as on 1 February 2023 (The Economic Times, 3 Feb. 2023). Due to this delay, many times the innocent suffer in the prison and criminals die a natural death without getting any punishment. This delay puts undue financial and emotional burden on justice-seekers and in turn gives confidence to criminals. It also puts undue pressure on the prison system of the country. The country cannot reach the *Rama Rajya* without correcting the justice system.

In the last few years, India invested some efforts to improve the situation and as a result the image of the country has improved in the international community. India will progress towards the *Rama Rajya* only by committing to even more focussed and sustained

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

efforts. All big changes require big efforts and now the nation hopefully sees whether our statespersons will commit to those efforts and sacrifices and the public will supports them.

Conclusion

Following the precepts of good governance laid down in the Ramayana may be helpful in establishing the *Rama Rajya* or the perfect governance in India. The rulers and the statespersons need to be self-disciplined as only a disciplined person can discipline others. Like a strict and loving father-figure, such a ruler, punishes and rewards his/her subjects and officials with a constant focus on making a strong and prosperous nation where everyone gets justice and lives a life of peace and prosperity. A country that has wise experienced and trustworthy ministers, a strong army under able command, intelligent and patriotic ambassadors, honest judges and bureaucrats, and prosperous and happy citizens is the *Rama Rajya*. Rama's precepts of *Rajdharma* as presented in the Ramayana are relevant even today. It also shows that there were well codified diplomatic and political principles which were perhaps taught in the gurukuls in the Ramayana era. The present generation can learn a lot from our scriptures.

References

Hongal, P. and Y. Kshirsagar. 2023. Management lessons from Indian ethos: Evidences from Ramayana. *International Journal of*

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

management and Humanities, 9, 1-6. Doi. http://10.35940/ijmh11603059923

Kalidas. *Raghuvansham*. Published online by Sanatan Group. https://www.sanatangroup.org/raghuvansham-pratham-sarg/7184/

Manusmriti. Published with translation by Wisdom Library. https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/manusmriti-with-the-commentary-of-medhatithi/d/doc200732.html

Manusmriti. Translated with added commentary by G. P. Dwivedi. Lucknow: Nawal Kishor Press, 1917. https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.343659/page/n1/mode/2up

Mohan, B. 2022. Social etiquette and politeness in welcoming guests in ancient India: A study of chapter 50 in Valmiki's Ramayana. In: *Creative Saplings*, 5,53-63. http://creativesaplings.in/index.php/1/article/view/164

Muniapan, B. 2007. Transformational leadership style demonstrated by Sri Rama in Valmiki Ramayana. *International Journal of Indian Culture and Business Management*. 1, 104-115.

Pallathadka, H.; Pallathadka, K.N.; Pushparaj & Devi, T.K..2022. Role of Ramayana in transformation of the personal and professional life of Indians: An empirical investigation based on age and regions. *Integrated Journal of Research in Arts and Humanities*, 2, 6, 116-122. http://doi.org/10.55544/ijrah.2.6.15

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Plato. *Republic*. Project Gutenberg. https://www.projectgutenberg.org/files/1497/1497-h/1497-h.ht

Sultana, Chand. 2022. Valmiki's the Ramayana: An analytical and critical review. *International Journal of Creative Research Thoughts*,10, 731-738.

The Times of India. 2 Sept 2021. Tamil Nadu: 93% had to pay bribe for government service, says survey. https://timesofindia.indiatimes.com/city/chennai/tamil-nadu-93-had-to-pay-bribe-for-government-service-says-survey/articleshow/85856269.cms

Times Economic Times. 3 Feb. 2023. Nearly 6.72L cases pending in district, subordinate courts: Kiren Rijiju. https://economictimes.indiatimes.com/news/india/nearly-6-72l-cases-pending-in-district-subordinate-courts-for-over-20-years-kiren-rijiju/articleshow/97583641.cms

Valmiki. *Ramayana*. Gorakhpur: Gita Press Gorakhpur. https://www.valmiki.iitk.ac.in/sloka?field_kanda_tid=2&language=dv&field_sarga_value=100

वेदानुसार प्रकृति-मनुष्य के सम्बन्ध की उपादेयता

डा. साधना शर्मा[79]

[79] सहायक-आचार्य, स्नातकोत्तर-व्याकरण-विभाग, कामेश्वर-सिंह-दरभंगा-संस्कृत-विश्वविद्यालय

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्रमुख शब्द - त्रैतवाद, प्रकृति ,जीव, ईश्वर, विद धातु

शोधसार- *'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्'*[80] अर्थात् वेद धर्म का मूल है। वैदिक-सिद्धांत के आधार पर सृष्टि की रचना हुई। वैदिक- सिद्धान्त त्रैतवाद यदि देखा जाए तो मनुष्यको जीव जीने शैली बताई गयी है। इसमे तीन पदार्थ हैं- प्रकृति:, जीव: ईश्वरश्च। ईश्वर अर्थात् सच्चिदानन्द जो मनुष्यस्य लक्ष्यम् अस्ति, वस्तुतः हम कह सकते हैं कि जीव: प्रकृति का संरक्षण कर ईश्वर को प्राप्त करता है। *मनुर्भव*[81] मनुष्य बनने के प्रकृति, जीव और ईश्वरये तीन सोपान हैं। वेद- शब्द विद्-धातु: से निष्पन्न है। जो चार अर्थो मे प्रयुक्त है। पृथ्वी सूक्त वेद मे वर्णित हैं किन्तु आज इसी पृथ्वी प्रदूषित है। इस शोध-पत्र में निम्नलिखित विवरण चर्चित होंग।

- मनुष्य के सोपान प्रकृति, जीव और ईश्वर तक
- मनुष्य शब्द
- विद् धातु के चार अर्थ द्योतित करते हैं प्रकृति के साथ सामंजस्य
- प्रकृति-कर्तव्य, जीव-व्यवहार, ईश्वर-उन्नत जीवन

इस शोध-पत्र के द्वारा मेरा उद्देश्य है कि वैदिक सार-तत्त्व यथामति उद्धृत हों। प्रकृति को हम जैसा बनाएंगे वो वैसी बनेगी, हम पर ही निर्भर है इसको- स्वर्ग, नरक या अपवर्ग बनाना।

भूमिका –

---

80 मनुस्मृति 2.6
81 ऋग्वेद 10.53.6

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

यह उपदेश है 'आत्मवत् सर्व भूतेषु' अर्थात् 'प्रत्येक प्राणी को अपने समान समझो।' इस विचार को प्रतिपादित करने का तात्पार्य सभी को वैदिक रूप में ही स्थापित करना था। वैदिक ग्रंथ इस बात का स्पष्ट उल्लेख करता है कि सर्वोत्तम उपयोग के साथ-साथ वनों ऋषियों के दृष्टिकोण की मुख्य विशेषता, इसे लोगों से भावनात्मक और अन्य प्राकृतिक संसाधनों को कैसे बनाए रखा जाए। विभिन्न रूपों में पारिस्थितिकी तंत्र की स्थिरता प्राचीन काल से ही विकास का विषय रही है। पर्यावरण को शुद्ध करने, वनस्पति के स्वस्थ विकास में मदद करने और प्राकृतिक संसाधनों को संरक्षित करने के लिए दैनिक कार्यों के एक अभिन्न अंग के रूप में यज्ञ (अग्नि अनुष्ठान) की महान परंपरा को अपनाया गया था। यज्ञ का विज्ञान और आज भी प्रासंगिकता और प्रभावपूर्ण है। विषय में मनुष्य का पूर्व निपात द्योतित करती है कि मुख्यतः इसका केन्द्र बिन्दु मनुष्य ही है।

प्रकृति–मनुष्य –

प्रकृति व्यापकतम अर्थ में, प्राकृतिक, भौतिक या पदार्थिक जगत या ब्रह्माण्ड हैं। "प्रकृति" का सन्दर्भ भौतिक जगत के दृग्विषय से हो सकता है और सामन्यतः जीवन से भी हो सकता हैं। [82] सांख्यकारिका में प्रकृति को मूल कहा गया है। मूलप्रकृतिर् [83]

मनुष्य –

पंचमहाभूतों, आत्मा , मन इत्यादि से रचा एक शारीरिक ढाचा मनुष्य है। प्रकृति का एक छोटा सा भाग है मनुष्य।

---

[82] https://hi.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%AA%E0%A5%8D%E0%A4%B0%E0%A4%95%E0%A5%83%E0%A4%A4%E0%A4%BF

[83] सांख्यकारिका

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

परम्परा-

भारतीय-संस्कृति में प्राचीन काल से चली आ रही **परम्परा** कहते हैं। 'परम्परा' का शाब्दिक अर्थ है - 'बिना व्यवधान के शृंखला रूप में जारी रहना'। परम्परा-प्रणाली में किसी विषय या उपविषय का ज्ञान बिना किसी परिवर्तन के एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ियों में संचारित होता रहता है। परम्परा अंग्रेजी शब्द Tradition शब्द की उत्पत्ति Tradera शब्द से हुई है जिसका अर्थ है सौंपना या हस्तान्तरित करना। 'परम्परा' के लिए संस्कृत शब्द; 'परम्परा' जिसका अर्थ है 'ऐतीह' अर्थात विरासत में प्राप्त करना। यास्क ने स्वयं परम्परा के विषय में कहा है कि -'अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽपि श्रुतितोऽपि तर्कतः ॥ अर्थात् मन्त्रार्थ का विचार परम्परागत अर्थ के श्रवण अथवा तर्क से निरूपित होता है। परम्परा अर्थात् श्रुति , धर्म

वेद - वेदोखिलो धर्ममूलम् इस वाक्य का अर्थ निकलता है अखिल: वेदः धर्मस्य मूलम्। किन्तु मेरा चिन्तन ये है कि यहां हमें ऊह करके अर्थ पर चिन्तन करना चाहिये। अखिल: वेदः कहने पर अखिल शब्द पर गौरव दोष प्रतीत होता है। विपरिणाम तीन प्रकार के होते हैं – विभक्ति-विपरिणाम, वचन-विपरिणाम, लिंग – विपरिणाम। यहां लिंग विपरिणाम करके अर्थ निकलता है वेदः अखिलं धर्ममूलम्। धर्म का अर्थ शाश्वतहै।

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनां , आत्मनस्तुष्टिरेव च । [84]

[84] मनुस्मृति

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वेद धर्म है। स्मृति धर्म है , सज्जनों का आचार धर्म है , आत्मा की तुष्टि धर्म है। इन सभी धर्मों का मूल वेद है। धर्म का अन्य लक्षण है यतोभ्युदयः निःश्रेयसाधिगमः ।

यहां दो प्रयोजन अभ्युदय और निःश्रेयस प्रदर्शित हैं। यहां मेरा चिन्तन है कि अभ्युदयता प्रकृति के साथ सुसंसर्गता से आती है और यही कारण बनती है किसी भी दर्शन से निःश्रेयस की सिद्धि होती है।

संबन्ध- प्रकृति व्यापक है तो मनुष्य व्याप्य। वेद में त्रैतवाद संबन्ध बताता है कि वेद में तीन तत्त्व हैं प्रकृति, जीव और ईश्वर् – प्रकृति , जीव और ईश्वर् के समवेत होने पर मनुष्य बनते हैं। प्रकृति उपादान कारण है, जीव ईश्वर् निमित्त कारण से है। जीव प्रकृति के साथ अन्योन्याश्रित संबन्ध से जुडकर ईश्वर् में तादात्म्य संबन्ध के साथ रहता है।

उपादेयता– उक्ति है देवो भूत्वा देवं यजेत् अर्थात् देव होकर देव को पूजे। देव अर्थात् जो दे, जो प्रकाशित करे, जो खेलें। आज आवश्यकता है कि वेद में देव स्वरूप प्रकृति की तरह हो जैसे प्रकृति से हम लेते हैं उसी प्रकार उसे दें। उसके साथ भी खेलें अर्थात् व्यवहार। व्यवहार तो तब होता जब वह बात करते। प्रकृति बात करती है। वेद में देख सकते हैं कि संवादों में प्रकृति बत कर रही है। शकुनतला कीविदाई में प्रकृति भी उपहार देती है। रामचरितमानस में अशोकवाटिका में मां सीता अशोक के साथ वार्ता करती हैं। **प्रकृति की पूजा करके हम स्वर्ग और अपवर्ग की सिद्धि कर सकते हैं।**

उपसंहार-

'आत्मवत् सर्वभूतेषु' अर्थात् 'प्रत्येक प्राणी को अपने समान समझो।' इस विचार को प्रतिपादित करने में वैदिक ऋषियों के दृष्टिकोण।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वनों और अन्य प्राकृतिक संसाधनों को कैसे बनाए रखा जाए। विभिन्न रूपों में पारिस्थितिकी तंत्र की स्थिरता प्राचीन काल से ही विकास का मुद्दा रही है।

जगत या ब्रह्माण्ड है प्रकृति।

वेदोखिलो धर्ममूलम् वाक्य में लिंग विपरिणाम होकर अर्थ होगा वेदः अखिलं धर्ममूलम्।

अभ्युदय और निःश्रेयस परम प्रयोजन है जिसका सिद्धि प्रकृति से ही हो सकती है।

पंच महायज्ञ हमें सृष्टि के कण कण में ईश्वर का वास दिखलाता है।

संदर्भ ग्रन्थ सूची-

- ऋगवेदादिभाष्य भूमिका, महर्षि दयानन्द सरस्वती
- वैदिक वाङ्मय और सार्वभौमिक चेतना एक अवलोकन- inspira जर्नल
- वैदिक साहित्य का इतिहास, डा. पारसनाथ द्विवेदी चौखंबा सुरभारती प्रकाशन
- सांख्यकारिका, ईश्वरकृष्णः
- स्मृतिमीमांसा व्रजकिशोर स्वाई, चौखंबा संस्कृत संस्थान

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

शैवसम्प्रदायः शैवाचार्याश्च

रमन कुमार शर्मा[85] **डॉ० विवेकशर्मा**[86]**,**

प्रमुखशब्द –

शैवः, कश्मीरः, धर्म, मतम्, तन्त्रम्, साधना, सम्प्रदायः, सिद्धान्तम्

शोधसारः –

भारतीयसंस्कृतेः ज्ञानाय आगमस्य ज्ञानं महत्वपूर्णमस्ति। निगमः आगमः उभौ अपि जनकल्याणकारिणौ स्तः। उभयोः अत्याधिकं महत्वं वर्तते। कलियुगे आगमेन विना गति नास्ति। शैवधर्मस्य इतिहासः ताम्रपाषाणयुगात् पूर्वं वा अस्ति। अयं विश्वस्य प्राचीनः धर्मः अस्ति । शैवदर्शनस्य व्यवस्थितं प्रवर्तनं कश्मीरे नवमशताब्द्या आरम्भे अभवत्। यस्यानुशीलनं शोधपत्रेऽस्मिन् विद्यते।

भारतीयसंस्कृतौ वहिरङ्गसाधनायै प्रकाशकग्रन्थ अस्ति वेदः निगमो वा वेदः अस्ति तथा च अनतरङ्ग साधनायाः प्रदर्शकः ग्रन्थः तन्त्रागम अस्ति। अस्माकं संस्कृतिः येन प्रकारेण निगमस्य अनुसरणमं करोति तेनेव प्रकारेण आगमस्य अपि आवलम्बनं करोति।

निगमः इत्युक्ते वेदःइत्येतद् [87]विद् धातोः घञ् प्रत्यये कृते वेदः इति शब्दः निष्पद्ययते यस्यार्थोभवति ज्ञानम्। अतः वेदाः ज्ञानप्रधानानि उच्यन्ते। तन्त्रः इत्येतद् तनु धातोः ष्ट्रन् प्रत्यये कृते तन्त्र इति शब्दः व्युत्पद्यते।

तन्यते विस्तार्यते ज्ञानेन इति तन्त्रम् (सर्व दर्शन सङ्ग्रहः)

अर्थात् यत् शास्त्रं येन ज्ञानेन विस्तारं प्राप्नोति तच्छास्त्रं तत् शास्त्रम् तन्त्र इति उच्यते। अतएव अस्माकंसंस्कृतौ तन्त्र क्रिया प्रधानभूता उक्ताः अस्ति।

क्रमिका ग्रन्थानुसारं –

तन्नोति विपुलानार्थन तन्त्रमन्त्र समन्वितताम्।
त्राण च कुरूते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधियते॥

[85] शोधार्थी, संस्कृत विभाग, हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय, धर्मशाला
[86] सहायकाचार्य, संस्कृत विभाग, हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय, धर्मशाला

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अस्यार्थो तन्त्रः भवति विपुलार्थैः सह आचरणशीलपुरुषाणां रक्षणं करोति तत् तन्त्रमित्युच्यते। तन्त्रस्य अपरनाम आगम अप्यस्ति।

वाचस्पति लिखति यत् –

आगच्छन्ति बुद्धिमारोहन्ति यस्मात् अभ्युदय।
निःश्रेयसोपायाः स आगमः ॥

अर्थात् अभ्युद्ययनिः श्रेयशयोः (उपायानाम्) प्रतिपादकशास्त्रम् आगमः। निगमःआगमः उभौ अपि जनकल्याणकारिणौ स्तः। उभयोः अत्याधिकं महत्वं वर्तते। कलियुगे आगमेन विना गति नास्ति।

बिनाह्यागमार्गेण कलौ नास्ति गति प्रिय 88।

कुलार्णवतन्त्रे अपि स्पष्टं कृतम् अस्ति यत् सतयुगे श्रुति, त्रेतायाम् स्मृतिः, द्वापरे पुराणम्, तथाच कलियुगे आगमस्य प्रधानता अस्ति –

कृते श्रत्युक्त आचारः त्रेतायां स्मृति सम्भवः।
द्वापरे तु पुराणोक्त कलावागमसम्भवः ॥

वेदस्य सुलभता सर्वेषां कृते न भवति परञ्च आगमे सर्वेषां जनानां अधिकारित्वं वर्णितमस्ति। अस्मिन् युगे वेदोक्तानुष्ठानं, जपं, ध्यानम् इत्यादयः क्रियाः जनाः कर्तुम् न प्रभवन्ति। त्यागे अपि सर्वेषां रुचि न भवति। अतः कलियुग जनाः सूक्ष्मसरलविधिनाफलप्राप्तिकामाः सन्ति। आगमः शीघ्रफलप्रदायकः अस्ति। सर्वेषां कृते समत्वेमव आगमानां लोकप्रिया अस्ति। तन्त्रशास्त्रं त्रिविधं विभक्तम् अस्ति।

1. आगमः
2. यामलः
3. तन्त्रः

कालान्तरे अनेकानाम् सम्प्रदायानाम् प्रादुर्भावात् तन्त्रशास्त्रम् अनेकेषु भागेषु विभक्तं जातम्।

88 कश्मीर का इतिहास

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

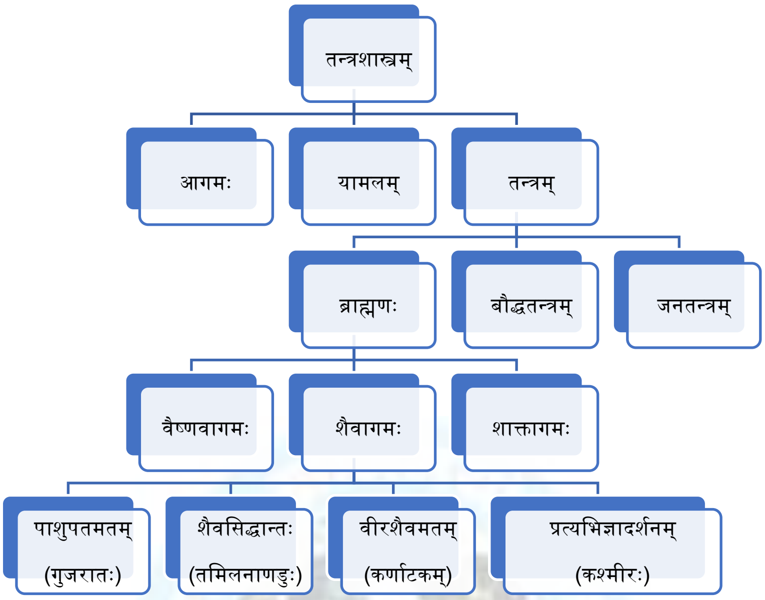

शैवधर्मः दर्शनं च प्राचीनतमौ स्तः । यतोहि एतयोः सम्बन्धः भगवतः शिवेन अस्ति यः अनादि , नित्यः, सनातनी चास्ति । अस्माकं संस्कृतौ शिवस्य उपासना वैदिक कालाद् एव जायमानास्ति । शुक्लयजुर्वेदीय शतरुद्राष्टध्यायीग्रन्थस्य प्रचलनं समाजे सर्वत्रैवास्ति अथ शिवस्य पूजनं शैवधर्मस्य प्राचीनतां दर्शयति ।

पाशुपतमतस्य प्रचारः पश्चिमभारतस्य गुजरातप्रदेशे आसीत् । पाशुपतमतस्य संस्थापकः नकुलीशः अथवा लकुलीशः आसीत् । शिवपुराणस्य कारणवमहात्मयानुसारं नकुलीशस्य जन्म स्थानं भडोचसमीपे कारणव इत्याख्यस्थानमस्ति । अस्य मतस्य साहित्यं न्यूनम् एव उपलभ्यते । माधवाचार्येण सर्वदर्शनसंग्रहे अस्य मतस्य सिद्धान्तानां वर्णनं विहितम् । अस्य मतस्य एकमात्र ग्रन्थः माहेश्वरेण रचितः पाशुपतिसूत्रं अधुना उपलभ्यते ।

शैवसम्प्रदायस्य अपरं मतं शैव सिद्धान्तम् अस्ति । अस्य प्रचारः तमिलनाडु क्षेत्रे अस्ति । तमिलनाडु शैवसम्प्रदायस्य दुर्ग उच्यते । अस्य मतस्य अनुचराः शिवस्य तपस्यां कृत्वा स्त्रोत्राणां तथाच सिद्धान्तग्रंथानां रचना तमिलभाषायां कृतवन्तः । एते ग्रंथाः वेदवत् पवित्रग्रन्थाः उच्यन्ते ।

शैवसम्प्रदायस्य वीरशैवमत्स्य प्रचारः कर्णाटकप्रान्ते अस्ति । अस्य आचार्यस्य नाम वसवः अस्ति । सः तलचूरिराज्ञः विजलस्य इत्यस्य मन्त्री आसीत् । शैवमतस्य अनुचराः लिङ्गयता अथवा जङ्गम नाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति । एते

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

शैवसिद्धान्तस्य अष्टविशन्तिः आगमानां पूर्णरुपेण अंङ्गीकरणं कुर्वन्ति । तत्र वर्णव्यवस्थाया कोऽपि स्थानं न विद्यते।

प्रत्यभिज्ञादर्शनं शैवदर्शनस्य चतुर्थं मतम् अस्ति। एतत् कश्मीर शैवदर्शनम्, त्रिक्दर्शनम्, नाम्ना प्रसिद्धमास्ति । अस्य अद्वैतदर्शनस्य क्षेत्रं कश्मीरम् अस्ति । प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य पञ्चशास्त्रः सन्ति सूत्रम् , वृतिः, विवृत्तिः, लघूविमर्शिनी, बृहदविमर्शिनी आरम्भिकत्रयाणां रचना उत्पलनेन कृतास्ति तथा शिष्यश्च अभिगुप्तेन रचिताः।

डॉ. कान्तीचन्द्रपाण्डेयः स्वपुस्तके[89] (एतिहासिक और अध्ययन पृष्ठ 83) लिखति यत् उत्पल-अभिनवगुप्तयोः जन्मस्थानं कशमीरं नास्ति । सोमानंदस्य पूर्वजाः कश्मीरे अष्टम्यां शताव्दयां आगतः तदारभ्य उभयोः पूर्वजाः कशमीरे एव स्थितवन्तः।

कश्मीरस्य पवित्रभूम्यां, केसरेण सुगन्धितभूम्यां मातुः शारदायाः पीठस्थाने अस्य शैवमतस्य उत्पत्तिः कदा जाता इत्यस्मिन् सन्दर्भे प्रमाणानि न्यूनानि सन्ति। सम्राटअशोकात् पूर्वं कश्मीरे शैवमतं प्रचलत आसीत्। शैवधर्मस्य यत् स्वरुपं तस्मिन् समये समाजे आसीत् तत् पाशुपतशैवधर्मानुसारमासीत् [90]।

महाभारतकालीनकश्मीरस्य इतिहासः तथा भूगोलःविद्यते अपि च कश्मीरस्य इतिहासस्य प्रमाणिकप्रतिपादराजतरङ्गिणीकइत्याखय् नीलमतपुराणे ग्रन्थानुगुणं शैवधर्मसम्बन्धितस्थलानां, मन्दिराणां वर्णनं नीलमतपुराणे मिलति । शिवस्य प्रियभक्तपरशुरामेण सम्बद्धः कश्मीरःआसीत् इति नीलमतपुराणं घोषयति। कलहणः स्वराजतरंङ्गिणीग्रन्थे शिवस्य स्तुतिं करोति । तृतीय नेत्रे स्थिताग्नयाः केसरस्य कृषि कारणात् शुशोभितः तथा चपलमुखसर्पाणां कल्याणं कुर्यात् । कश्मीरस्य पापसूदनतीर्थे विराजमानस्य काष्ठरुपधारी- उमेशस्य दर्शनात् स्पर्शात् मोक्षस्य प्राप्तिर्भवति [91] ।

शकुनैः प्रपौत्रः अशोकः शैवसम्प्रदायस्य सरक्षणम् अकरोत् । अशोकः महादेवस्य भक्तः आसीत्। तेनैव षड्शितिः लक्षभवनैः युक्तं श्रीनगरम् इत्याख्यं नगरं

[89] कश्मीर एतिहासिक अध्ययन पृष्ठ 83
90 कश्मीर एतिहासिक अध्ययन पृष्ठ पृष्ठ 183
[91] राजतरङ्गिणी

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

स्थापितं। अपि च अशोकः विजयेश्वरमन्दिरस्य जीर्णोद्धारम् अपि कारितवान्। तस्य भक्तिकारणात् महादेवः तं पुत्ररत्नं प्रदत्तवान् [92]।

अशोकस्य पुत्रः जलोकः महान तेजसिवी तथा च शैव आसीत् [93]। श्रीनगरे तेन ज्येष्ठेष्वरस्य स्थापना कृता ज्येष्ठेष्वरात् सोदरतीर्थः किञ्चित दूरे आसीत् । तत्र राजा नित्यं पूजार्थं गच्छति स्म परन्तु किमपि एकदा कारणवशात् सः तत्र गन्तुं अराहं यस्मात् बहुव्यथितः जातः। तस्मिन् समये सोमतीर्थात् एकः जलधारा स्फुटिता अभूत् यस्यां धारायां स्नात्वा राजा जलोकः सोदरतीर्थस्य पुण्य अनुभूतः।[94]

विजयेश्वरमार्गे एका स्त्री मासं भोक्तुम् इच्छां प्रकटयति तदा राजा स्वस्य देहस्य अर्पणम् अकरोत् । नन्दिक्षेत्रे भगवतः भूतेशस्य पाषाणमयः सुदृढमन्दिरं निर्मित्वा पूजनं नमस्करोत तथा च ऐशवर्यादि भोगानां भोगं कृत्वा सः भार्यासहितः चीरमोचनतीर्थे स्वप्राणं त्यक्तवा शिवलोक प्रयाति । शैवश्रेष्ठः धनाढयाः राजा दामोदराभूत तेन एकस्य नगरस्य स्थापना कृता यस्य नाम दामोदरनगरम् आसीत्।

वसुगुप्तः –

शैवसूत्राणाम् उद्धारकः तथा च प्रथम शैवाचार्यस्य वसुगुप्तस्य समयः निर्विवादरुपेण नवमशताब्द्याः आरम्भः उच्यते यतोहि एतस्य प्रथमशिष्यः कलरः अस्ति। कलरः अवन्तिवर्मणः (855-63) समकालीनः वर्तते। वसुगुप्तेन प्राप्तनां शैवसूत्रणां संख्या सप्तसप्ततिः अस्ति। तच्च स्पन्धशास्त्रम् इति नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति । शिवसूत्रं वसुगुप्तस्य एक एव रचनास्ति । एतानि शिवसूत्राणि त्रिषु भागेषु विभाजितानि सन्ति । आव्योपायः, शाक्तोपायाः, शाम्भवोपायाः । एतेषाम् विभागानां व्यवस्थिता व्याख्या भट्टभास्करः - क्षेमराजः - वरदराजेभ्यः क्रमशः व्याख्या कृतास्ति । अपि च क्षेमराजेन शिवसूत्रेषु शिवसूत्राधारितनिर्मित - शिवसूत्रविमर्शिनी इत्यास्मिन् ग्रन्थे शैवदर्शनस्य तत्वानां सुस्पष्टा व्ययाख्या कृतास्ति।

---

92 म्लेच्छैः संछादिते देशे स तदुच्छित्तये नुपः।
तपःसंतोषिताल्लेभे भूतेशात्सुकृती सुतम् ॥. राजतरडिग्णी . 1-107

93 बौद्धभाषामजानानो माहेश्वरतया नृपः ।
को बोधिसत्त्वो यं भद्रे मां वेत्सीति जगाद ताम् ॥ राजतरडिग्णी 1-135

94 अपश्यन्निर्जलात्स्थानादकस्तादुत्थितं पयः ।
स सोदराविसंवादि वर्णास्वादादिभिर्गुणैः युग्मम् ॥ राजतरङिग्णी 1- 126

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

शिवसुत्रेषु भगवतः शिवस्य परं तत्त्वरुपेण निरुपणं विहितम् । अत्रवर्णितमस्ति यत् शिवः शक्ति - माया - प्रकृतिः - पृथ्वी इत्येभ्यः चतुर्भ्यः अङगेभ्यः सृष्टेः निर्माणं करोति। शिवे षड्त्रिशंत् तत्वानि प्रतिष्ठापनि सन्ति।

(**षङत्रिशदात्मजगत् तस्य भावः तत्वम्**) एतानि तत्त्वनि शिवस्य अभिव्यक्तिरुपेण सन्ति । एतानि तत्त्वानि शिवे व्यापृतानि सन्ति । (तन्नाद व्याप्तृभावतः) षड्त्रिशंत् तत्तवेषु शिवः, शक्तिः, सदाशिवः, ईश्वरशुद्धविधा, माया, कला, विद्या, रागनियतिः एतानि प्रथमदशतत्त्वानि कश्मीराचार्याणां मौलिकचिन्तनस्य परिणामाः सन्ति। एकादशतत्त्वं वेदान्ते मायारुपेण वर्णितास्ति। अवशिष्टानि पंचविंशतितत्त्वानि सांख्यदर्शनात् स्वीकृतानि सन्ति।

शैवदर्शनस्य विकास –

शैवदर्शनस्य व्यवस्थितं प्रवर्तनं कश्मीरे नवमशताब्द्या आरम्भे अभवत्। आचार्य वसुगुप्तेन स्वप्ने प्राप्तशिवसूत्राणां सर्वप्रथमशिक्षा भट्टकल्लटं दत्ता । भट्टकल्लटः वसुगुप्तस्य शिष्यपरम्परायाम् आदिम अस्ति । भट्टकल्लटस्य समयःनवमशताब्द्या मध्यकाल अस्ति । शिवसूत्राणां प्रसारस्य इच्छाकारणात् भट्टकल्लटेन सपन्दकारिका इति नाम्ना एकः ग्रन्थः रचियतः यस्मिन् शिवसूत्राणां तान्त्रिकी व्याख्या प्रस्तुता अस्ति।

सपन्दकारिकाग्रन्थे एकनवति कारिकाः सन्ति । ग्रन्थोऽयम् अध्यायेषु विभक्ता अस्ति ।यच्च क्रमशः " व्यतिरेकोपपात्तिनिदेषः, व्यतिरिक्तस्वाभोपलब्धिः, विश्वस्वभावशक्त्युपत्तिः, अभेदोपलब्धि " इत्येते सन्ति। अत्र सैद्धान्तिकविवेचनस्य अपेक्षया साधनापक्षे विशेषबलं दत्तं अस्ति । यत् पतञ्जलेः निरोधात्मकयोगः हठयोगस्य हठप्रकियाभिः भिन्नम् अस्ति। शैवयोगः गूढार्थेन् परिपूर्ण अस्ति[95] ।

स्पन्दकारिकायाः दार्शनिकतां लोकप्रियः कर्तुं रामकण्ठेन (875 ई.) स्पन्दसर्वस्वे स्पन्दवृतिः इत्याख्याः टीकायाः रचना कृता। क्षेमराजेन स्पन्दनिर्णयः सपन्दसंदोहः टीकाद्वय इत्यनयोः रचना कृता। सपन्दकारिकाम् अधिकृत्य – आचार्य – उत्पल्ल - वैष्णवेन् स्पन्दप्रदीपिका नाम्ना ग्रन्थस्य रचना कृता । एषा टीका विस्तृता, सारगर्भिता चास्ति अथ शैवदर्शनस्य शैवतत्वानां सारंञ्च प्रस्तौति । शिवसूत्रेषु अन्या व्याख्याः अपि च मिलन्ति। अपि च केरलनिवासी क्षेमराजस्य

[95] कश्मीर इतिहास और संस्कृति . कुसुम भूरिया दत्ता ऋषन् भारद्वाज पृष्ठ 204

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

शिष्यः वरदराजस्य वार्तिकानि मिलन्ति । स्पन्दकारिकायाः अन्ये स्पन्दामृत स्पन्दशास्त्रञ्च मिलतः ।

सोमानन्द –

आचार्य वसुगुप्तस्य अनन्तरं शैवाचार्येषु द्वितीयो वर्तते शोमनन्दः। एतस्य समयः नवमीशताब्द्याः उत्तरार्धम् अस्ति। आचार्यसोमानन्दस्य सम्बन्धः देववंशेन् अस्ति। एतस्य वंशस्य प्रारम्भः शिवस्य परंभक्तदुर्वासाऋषिणा अभूत्। त्रिक्शास्त्रं लुप्तो न भवेत् एतदर्थं भगवतः शिवेन कैलाशगिरौ दुर्वासा ऋषिम् एतस्य त्रिक्शास्त्रस्य प्रचारस्य कार्यं प्रदत्तः । दुर्वासाऋषिणां त्र्यम्बकादित्य नामाख्यस्य मानस पुत्रस्य उत्पत्तिः कृता।

ततः ल भगवान देवादादेशं प्राप्त यत्नतः ।
ससर्ज मानसं पुत्रं त्र्यम्बकादित्य नामकम् ।।[96]

त्र्यम्बकादित्यः कैलाशे स्थित्वा अद्वैतपरकत्रिक्शास्त्रस्य प्रवचनं स्वशिष्यान् प्रत्यकरोत् । त्र्यम्बकादित्यस्य परापरायां चतुर्शतं वर्षानन्तरं संगमादित्यस्य आगमनम् अभवत् । संगमादित्यतः वर्षादित्यः, वर्षादित्यातः, अरुणादित्यः तस्मात् आनन्दः सोमनन्दश्च अभवताम्। [97]

शैवदर्शनस्य कैलाशपर्वतात् पृथिव्यां आनयनस्य श्रेयःसगंमादित्यम् अस्ति। तस्मात् अस्य विकासस्य स्थलं कश्मीरम् अस्ति शैवदर्शनस्य आधारः शैवागमः आसन् , येषां प्रवर्तकः महादेवः। त्र्यम्बकादित्यादिभिः एतेषु बहुशोधः कृतः। परं तस्य लिखितरुपं नासीत्। सोमनन्देन शिवदृष्टिः नामाख्यस्य अद्वितीयस्य ग्रन्थस्य रचना कृता प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य मेरुदण्डः शिवदृष्टिः विद्वान्सः अस्तीति स्वीकुर्वन्ति। सोमानन्दस्य शिवंप्रति भक्तयाःउदाहरणम्

शिवोदाता शिवोभोक्ता शिवः सर्वमिदं जगत्

उत्पलदेवः -

त्रिकदर्शनस्य उत्थाने शीर्षस्थउघोग कर्तृषु सोमनन्दस्य पश्चात् उत्पलदेवस्य नाम श्रुयते। आचार्योत्पलदेवः लाटदेशीय् आसीत्। अयम् उदयाकरवागेश्वरयोः पुत्रः

[96] परमार्थचर्चा – अभिनवगुप्त ,
तन्त्रालोक- जयरथ 1-8
[97] शिवदृष्टि 7-114-120

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आसीत् तथा च आचार्यस्य सोमनन्दस्य प्रमुखशिष्यः आसीत् । एतस्य समयः नवमशताब्द्याः उतरार्धम् अस्ति । शिवदृष्टिः त्रिक्दर्शनस्य मूलम् अस्ति तथा च एतस्मिन् मूले स्थित्वा ईश्वरप्रतिज्ञादर्शनस्य भवनस्य निर्माणं भवति । ईश्वरप्रत्यभिज्ञादर्शनं शिवदृष्टेः व्याख्यास्ति यस्मिन् उत्पलदेवेन शिवदृष्टिग्रन्थस्य नवीनरुपं दतम् प्रदर्शितम् ।

ईश्वरप्रत्यभिज्ञादर्शने चत्वारः अधिकारा, षोडश- अह्निकानि एवञ्च एकनवत्याअधिकशतं कारिकाः सन्ति । अस्मिन् ग्रन्थे प्रथमाधिकारे शिवस्य ज्ञानशक्तैः विवेचनं एवञ्च बौद्धानां विज्ञावादस्य खण्डनम् अस्ति ।

द्वितीयाधिकारे परं- शिवस्य क्रियाशक्तेः तथा च तस्य विभिन्नानुभावानाविवेचनं विद्यते । तृत्तीयाधिकारे शैवदर्शनस्य षडत्रिंशत् तत्त्वानाम्, आगमानां वर्गीकरणं प्रदर्शितम् । चतुर्थाधिकारे पूर्णाधिकाराणां संक्षेपरूपं दत्वा परमशिवस्य स्वरुपं प्रकिटतमास्ति ।

शिवदृष्टिग्रन्थस्य अपेक्षया एषः ग्रन्थः महत्वपूर्णग्रन्थः अस्ति । ईश्वरप्रत्यभिज्ञादर्शनग्रन्थः वर्णलिग्ङ्जातिइत्यादिना समभाव स्थापित कृत्वा तथा जीवनस्य परमलक्ष्यं प्राप्येतुं तथा आत्मतत्वं ज्ञायातुं मार्गं प्रशस्त करोति । उत्पलदेवस्य प्रतिभायाः अनेकग्रन्थः रत्नप्रदुर्भावं प्राप्तवन्ताः तेषु शिवदृष्टि वृतिः , अजाप्रमात्रसिद्धिः , ईश्वरसिद्धिः , ईश्वरसिद्धिः वृतिः , सम्बन्धवृतिः सिद्धिः , तथा शिवस्त्रोत्ररत्नावली ग्रन्थः अन्तर्भवन्ति । शिवस्त्रोत्ररत्नावल्यां विशंतिः पद्धानि सन्ति तानि च – शवस्तुतौविरचितानिदार्शनिकपद्धानि सन्ति । ग्रन्थस्य आरम्भतः समाप्तिपर्यन्तंकविः आध्यात्मिकतयाः परिचयं ददाति । शैवाचार्येषु उत्पलदेवस्य उपरान्तं लक्ष्मणगुप्तस्य नाम आयाति ।

अभिनवगुप्तः -

शैवाचार्यपरम्परायाम् अभिनवगुप्तस्य नाम अग्रगण्येषु वर्तते । अभिनवगुप्तः शैवाचार्येषु ख्याति प्राप्तासीत् । अभिनवगुप्तः महामहेश्वरः इति नाम्ना उपाधिना विभुषितः आसीत् । महामहेश्वरः अर्थात् महेश्वरस्यपरं भक्तः , परंशिवः । शैवचार्यपरम्परायाम् अभिनवगुप्तः सर्वत्र प्रशंसा प्राप्नोति । तैः शैवदर्शनस्य पुनरालोकनं कृतं तथा श्रीमद्भगवद्गीतायां शैवदर्शनस्य अनुसारेण “ गीतार्थसन्ग्रहः “ इति नाम्ना भाषायाम् अपि लिखितम् । आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोकः इति ग्रन्थम् अधिकृत्य लोचन नाम्ना प्रसिद्धाः टीका

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

लिखितः तथा च भरतमुनैः नाट्यशास्त्रस्य " अभिनवभारती " इति ग्रन्थे सारः प्रस्तुतः कृतः। अभिनवगुप्तः आत्मपरिचयस्य उपेक्षां मा करोति। सः स्व जन्मस्थान विषये परिचय मालिनीविजयतन्त्रस्य वार्तिकायाःप्रथमश्लोके प्रददाति। ----

प्रवरपुरनामधेये पुरे पूर्व कश्मीरकोअभिनवगुप्तः।
मालिन्यामादि मे वाक्ये वार्तिकमेतद्रचयतिस्म् ॥

कश्मीरस्थ श्रीनगरस्य पूर्वभागः एतस्य जन्मस्थानं निश्चितं भवति । तन्त्रालोके मातुः नामः विमला तथा पितुः नामः श्रखुलकनरसिंहगुप्तः उक्तास्ति।

" अस्य हि ग्रन्थकृतः श्रीनरसिहं गुप्तविमलाख्यौपितरौ " [98]

अत्रिगुप्तः स्ववशें श्रेष्ठख्याति प्राप्तः आसीत्। अभिनवगुप्तः स्वग्रन्थे लिखति यत् अत्रिगुप्तः गंगायमुनायौः अन्तर्द्वीपे " अन्तरवेदयां " निवसति स्म्। अभिनवगुप्तः लिखति यत् कश्मीरस्य राजा ललितादित्यः अत्रिगुप्तस्य पाण्डित्येन प्रभीवितः भूत्वा तम् कश्मीरम् आनीतवन्तः। तस्य समयः 965तः 1015 ई. पर्यन्तं कृतिषु वर्णितम् अस्ति । तेषां रचनाषु नवदशगुरुणां वर्णनं प्राप्यते । आचार्याभिनवगुप्तस्य समयः कश्मीरे संस्कृतक्षेत्रे अद्वितिय प्रगतिं आनीतवान्। कश्मीरे धार्मिक चेतनायाः तथा संस्कृतभाषायाः प्रसारः , प्रचारः च उत्कृष्ट रुपेण अभूत्। दर्शनं , काव्यम् इत्यादिषु अत्रात्य जनानां प्रशंसा अभूत।

आचार्याभिनवगुप्तस्य एकचत्वारिशंत (41) रचनाः इति डा. के. सी स्वीकुर्वन्तः। अभिनवगुप्तेन लेखककार्यं स्वतन्त्ररुपेण कृतास्ति ।तैः कलिष्ठसिद्धान्तान् परिवर्तयित्वा शास्त्रं सम्मतं कृतं। शैवदर्शनेन् कर्मकाण्डः आदि विषयाणां योजनं कृतं तथा शैवदर्शनं लौकिकक्षेत्रे प्रवृतः जातः।

क्षेमराजः -

शैवाचार्यापरम्परायाम् अभिनवगुप्तस्यान्तरं तस्य प्रधान शिष्याः क्षेमराजस्य नाम वर्तते । एतस्य समयः एकादशमी शताब्दयाः उत्तरार्धः अथवा द्वादशं शताब्दयाः पूर्वाधः स्वीकुर्वन्ति। क्षेमराजस्य ख्याति शिष्यपरंपरायां सर्वत्र दर्शनयोग्यः अस्ति।

[98] तन्त्रलोक 1 - 4

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

"अन्येपितृत्यतनयाः शिव-शक्तिशुभ्राः क्षेमोत्पलाभिनव चक्रकपघगुप्ता"

एतस्य नाम क्षेमः इत्यापि मिलति।--

शाङ्करोपनिषत्सार प्रत्यभिज्ञामहोदघोः।
क्षेमोणोदध्रियते सारः संसारः विषशान्तये॥[99]

शिवोपनिषदसग्रंहस्य सारभूतः प्रत्यभिज्ञादर्शनं तत्वस्य विषशान्त्यर्थं क्षेमराजः उद्धृतः अस्ति। तेषां निवास विषये स्तवचिन्तामणिग्रन्थे एकः श्लोक प्राप्यते।

तेनार्थिप्रणयाद्वि नैस्त्रि चतुरैर्या क्षेमराजो व्यधात्।
क्षेत्रे श्री विजयेशश्वरस्य विमले सैषा शिवाराधनी॥100

विजयेश्वरः इत्येना व्रिजविहारा इत्याश्य भवति यत् श्रीनगरे अस्ति तत्र अवन्तिवर्मणः विजयेश्वरस्य स्थापना तथा अन्यमन्दिराणां स्थापना कृतः। क्षेमराजस्य स्वगुरूवत् तन्त्रः , दर्शनं तथा साहित्य विशेष गति आसीत् ध्वन्यालोकग्रन्थस्य उघोत इति टीका क्षेमराजस्य साहित्य व्रवीति। कश्मीरे षष्ठी श्ताब्दयां वसुगुप्तेन शैवदर्शनस्य पुनरोदयः कृतः तथा नवमीश्ताब्दीतः त्रयोदशी श्ताब्दी पर्यन्तं कश्मीरः सम्पूर्ण भारते विस्तृतानां शैवानुयायीनां कृते महत्वपूर्ण स्थानम् असीत्।

अनेन ज्ञायते यत् कश्मीरप्रदेशः शैवमतस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमासीत्। यदधुना लुप्तप्रायः। अयं शैवसम्प्रदायः कश्मीरस्थसनातनपरम्परायाः द्योतकोऽपि वर्तते। अतः कश्मीरे सनातनपरम्परायाः पुनर्स्थापनार्थं कश्मीरस्य शैवदर्शनसिद्धान्तस्य अनुशीलनं नितान्तमनिवार्यमिति।

---

[99] प्रत्यभिज्ञाहृदय श्लोक -2
[100] स्तवचिन्तामणि लेखक क्षेमराज श्लोक 130

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सन्दर्भग्रन्थसूची

- कल्हण राजतरङ्गिणी - राम तेजस पाण्डे - चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान पुनमुद्रित संस्करण-2019.
- जोनराज कृट राजतरङ्गिणी - डॉ रघुनाथ सिंह चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी संस्करण प्रथम, वि. संवत् 2028
- नीलमत पुराण - पृथ्वी नाथ भट्ट - VERILY Publisher LLP. New DELHI प्रथम संस्करण 2017
- कश्मीर इतिहास और संस्कृति - कुसुम भूरिया दत्ता, ऋषन् भारद्वाज - प्रतिभा प्रकाशन दिल्ली - प्रथम संस्करण - 2008.
- काश्मीरीय शैवदर्शन एवं स्पन्दशास्त्र - डॉ. श्यामाकान्त द्विवेदी आनंद - चौखम्बा सुरभारती-वाराणसी संस्करण 2019
- नीलमत पुराण – प्रो. वेद कुमारी घई - क्लासिक प्रिंटर्ज, बाडी ब्राह्मणा, जम्मू संस्करण - 2016.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

संस्कृतवाक्यगठने वाक्यार्थबोधे च कारकविभक्तीनां गुरुत्वम्

राजसी भट्टाचार्य्यः[101]

प्रमुखशब्दाः- विभक्तिः, उपपदम्, वाक्यम्, पदम्, व्याकरणम्

शोधसारः- वाक्यलक्षणं तावद् - 'वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः'।१ योग्यताकाङ्क्षासत्तिमद्पदसमुदायो वाक्यम् । वैयाकरणैरुक्तम् - एकतिङ् वाक्यम्। अमरसिंहस्य वाक्यलक्षणं तावत् - 'सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता'। यत्र वाक्ये तिङ उपस्थितिर्न परिदृश्यते तत्रापि तिङोऽध्याहारः करणीयः। यथा बालको गृहं गतवान्। अत्र 'अस्ति' इति क्रियापदस्य अर्थात् तिङन्तपदस्य अध्याहारो भवति। बालको गृहं गतवान् अस्ति। संस्कृतवाक्ये यानि पदानि सन्ति तत्र सुबन्तपदानां तिङन्तपदस्य व्यवहारोऽस्ति । अव्ययपदानि अपि सुबन्तपदानि भवन्ति। यतः 'नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीत' इति न्यायोऽस्ति । वाक्ये विशेष्यपदानि सन्ति विशेषणपदानि अपि सन्ति, विशेष्यविशेषणपदयोः अपि समानविभक्तिवचनम् अपि भवति। तथा चोक्तम् –

विशेष्यस्य हि यल्लिङ्गं विभक्तिवचने च ये।
तानि सर्वाणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपि ॥

अर्थात् विशेष्यस्य यल्लिङ्गं या विभक्तिः यच्च वचनं तिष्ठति, विशेषणपदेऽपि तल्लिङ्गं तद्विभक्तिः तद्वचनमपि भवन्ति। किन्तु उद्येश्यविधेयविषये कदाचित् व्यतिक्रमोऽपि परिदृश्यते। तथा चोक्तम् –
उद्देश्ये च विधेये च विभक्तिस्तु समा भवेत् ।
कदाचिज्जायते तत्र वैषम्यं लिङ्गसंख्ययोः॥

[101] यादवपुरविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागस्य स्नातकोत्तरश्रेण्याः द्वितीयवर्षस्य छात्रा

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/II/14/2024

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

क्रियापदमपि समापिकासमापिकाभेदेन द्विविधं भवति। अव्ययपदोत्तरं या विभक्तिर्वर्तते तस्याः लुग् भवति 'अव्ययादाप्सुपः'२ इति सूत्रेण। 'संख्याकारकादिबोधयित्री विभक्तिः'। त्रिषु विषयेषु विभक्तीनां प्रयोगो भवति। कारकयोगे या विभक्तिः सा कारकविभक्तिः। शब्दयोगे या विभक्तिः सा उपपदविभक्तिः। विशेषार्थे या विभक्तिः प्रयुज्यते सा अर्थविभक्तिः। यथा हेत्वर्थे तृतीया। अत्र सूत्रं तावत् 'हेतौ'।३ उपपदविभक्तेरुदाहरणं तावत् – नारायणाय नमः। अत्र पाणिनीयं सूत्रं तावत् - 'नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च'।४ कारकविभक्तेरुदाहरणं तावत् – शिशुः चन्द्रं पश्यति। अत्र 'चन्द्रम्' इत्यत्र 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'५ इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा, 'कर्मणि द्वितीया'६ इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तिर्भवति।

सर्वेषां कारकाणां धात्वर्थे एव अन्वयो भवति। लघुमञ्जूषाग्रन्थे नागेशेन उक्तम् – 'तत्र सर्वकारकाणां धात्वर्थेऽन्वयः'।७ अत एव कारकलक्षणं तावत् 'क्रियाजनकत्वं कारकत्वम्'। क्रियां करोति, सम्पादयति, निष्पादयति, निर्वर्तयति, जनयति इति कारकम्। क्रियापदस्य प्राधान्यं वैयाकरणाः स्वीकुर्वन्ति। एतेषां मते क्रियामुख्य-विशेष्यकशाब्दबोधो भवति। नामशब्द आख्याताद् उत्पद्यते। निरुक्तग्रन्थे शाकटायनमतम् उद्धृतं भवति। 'सर्वाणि नामान्याख्यातजानि' इति शाकटायने। नैरुक्तसमयश्च८ पतञ्जलिना अपि उक्तम् - 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते'।९ अत्र आख्यातशब्देन धातुरेव बोध्यो भवति। अत्र प्रमाणरूपेण शाकपूणिमतस्य उल्लेखो निरुक्तग्रन्थे विद्यते - 'त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायते इति शाकपूणिः।'१० क्रियया सह नामार्थस्य सम्बन्ध एव कारकम्। स प्रधानतया साक्षाद्रूपेण भवति। क्रिया साध्यो भवति, कारकः साधनं भवति। साधनसमुद्देशे भर्तृहरिणा तत् प्रतिपादितम्। क्रियासिद्ध्यर्थं कारकाणाम् आवश्यकता वर्तते। क्रियाया अभावे कारकस्य विद्यमानता न भवति तथैव कारकस्य अभावे क्रियाया विद्यमानता अपि न भवति। अतः अनयोः आवश्यकता अतीव वर्तते। अत एव भाष्यकारेणोक्तम् - 'कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया'।११ किन्तु नामार्थेन सह नामार्थस्य सम्बन्धो कारकं न भवति। नामार्थशब्देन अत्र क्रियाभिन्नशब्दमात्रस्य ग्रहणं भवति। तेन निपातकर्मप्रवचनीय-उपसर्गादीनां ग्रहणं भवति। अत एव गुरवे नमः, पुत्रेण सहागतः पिता, ज्ञानं विना सुखं नास्ति इत्यादिषु वाक्येषु गुरु-पुत्र-ज्ञानशब्दानां न कारकत्वम्। 'क्रियान्वयित्वं कारकत्वम्' इत्यपि कारकलक्षणं वर्तते। अस्मिन् कारकलक्षणे - 'शीघ्रं धावति' इत्यत्र अतिव्याप्तिर्भवति। 'शीघ्रम्' इति पदं क्रियाविशेषणम्। अनेन सह क्रियायाः

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

साक्षादन्वयो भवति। किन्तु क्रियाविशेषणं कदापि न कारकं भवति। कारकचक्रग्रन्थे भवानन्देन अस्मिन् लक्षणे विशेषणयोगेन अस्य लक्षणस्य परिष्कारः कृतः। तेन उक्तम् - 'विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं मुख्यभाक्तसाधारणं कारकत्वम्'। 'स्तोकं पचति' इत्यत्र क्रियाविशेषणे 'स्तोकम्' इति पदे स्तोकपदोत्तरविभक्तेरर्थो न अभेदार्थकः अपि तु साधुत्वार्थकः। अत एव विभक्त्यर्थो न कर्मत्वम्। अत एव शब्दशक्तिप्रकाशिकायामुक्तम् - 'द्वितीया तु तत्र क्लीवलिङ्गत्ववदानुशासनिक्येव'।१२ अपरं कारकलक्षणं तावत् 'धात्वर्थांशे प्रकारो यो सुबर्थः सोऽत्र कारकम्'। शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् इदं कारकलक्षणं स्वीकृतम्। अत एव शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् उक्तम् - 'यद् धातूपस्थाप्य यादृशार्थेऽन्वयप्रकारीभूय भासते यः सुबर्थः स तद्धातूपस्थाप्य तादृशक्रियायां कारकम्'।१३ अपरं कारकलक्षणं तावत् 'अपादानाद्यन्यतमत्वं कारकत्वम्'। कारकं अपादान-सम्प्रदान-करणाधार-कर्म-कर्तृभेदेन षड्विधं भवति। कर्तृकारकविषयकं पाणिनीयं सूत्रं तावत् –'स्वतन्त्रः कर्ता'१४ नागेशेनोक्तं कर्तृकारकलक्षणं तावत् – प्रकृतधातुवाच्यव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम्। भर्तृहरिणोक्तम् - 'धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते'। कर्मलक्षणं नागेशेनोक्तं - 'कर्मत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूत-व्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वम्'। प्रकृत-धात्वर्थप्रधानीभूतो यो व्यापारस्तत्प्रयोज्यं यत् प्रकृतधात्वर्थफलं तत्फलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वमित्यर्थः। पाणिनीयव्याकरणे कर्मसंज्ञाविधायकानि बहूनि सूत्राणि वर्तन्ते। तेषु 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'१५ इति सूत्रम् अन्यतमम्। इदं पाणिनिसूत्रमवलम्ब्य एव नागेशेन कर्मलक्षणं कृतम्। यथा – माषेषु अश्वं बध्नाति। 'तथायुक्तञ्चानीप्सितम्',१६ 'अकथितञ्च',१७ 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ'१८ एतानि सूत्राणि अपि कर्मसंज्ञाविधायकानि भवन्ति।

करणकारकलक्षणं नागेशेनोक्तम् – 'स्वनिष्ठव्यापाराव्यवधानेन फलनिष्पादकत्वं करणत्वम्। इदमेव साधकतमत्वम्'। भर्तृहरिणापि उक्तम् –

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्।।१९

करणस्य उदाहरणं तावत् – रामेण वाणेन हतो बाली। अस्मिन् वाक्ये वाणस्य करणत्वम्। एवञ्च यद्व्यापाराव्यवधानेन फलनिष्पत्तिस्तत्त्वं करणत्वम् इति। अत्र पाणिनिसूत्रं तावत् - 'साधकतमं करणम्'।२०

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सम्प्रदानकारकलक्षणं नागेशेनोक्तम् - 'क्रियामात्रकर्मसम्बन्धाय क्रियायामुद्देश्यं यत्कारकं तत्त्वं सम्प्रदानत्वम्'। क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्' इति वार्त्तिकार्थग्रहणाय नागेशलक्षणे मात्रपदोपादानम्। अत्र पाणिनीयसूत्रं 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्'।२१ वार्त्तिकञ्च - 'क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्'। यथा – ब्राह्मणाय गां ददाति। अत्र दानक्रिया कर्मीभूतगोसम्बन्धाय ब्राह्मणो दानक्रियोद्देश्यः। गोब्राह्मणयोः स्वस्वामिभावः सम्बन्धोऽस्ति। सम्प्रदानचतुर्थ्यर्थस्तावद् उद्देश्यः। क्रियाया यत्कर्म तत्सम्बन्धजन्यफलाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वम् उद्देश्यत्वम्। अत एव पाणिनिसूत्रार्थस्तु एवं भवति – कर्मप्रतियोगिक-सम्बन्धप्रकारककर्तृवृत्तीच्छानिरूपित-विशेष्यतात्मकविशेष्यताश्रयो यः स सम्प्रदानम्। अत एव ब्राह्मणाय गां ददाति इति वाक्यस्य शाब्दबोधस्तावत् – ब्राह्मणोद्देश्यकं गोकर्मकं दानम्। पत्ये शेते इत्यस्य शाब्दबोधस्तावत् पत्युद्देश्यकं नायिकाकर्तृकं शयनम्। एवं 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः',२२ 'श्लाघ-ह्नुङ्-स्था-शपां ज्ञीप्स्यमानः',२३ 'धारेरुत्तमर्णः',२४ क्रुध-द्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः',२५ 'राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः',२६ 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता',२७ 'अनुप्रतिगृणश्च',२८ 'परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्',२९ एतैः सूत्रैरपि सम्प्रदानसंज्ञा भवति।

नागेशेनोक्तम् अपादानकारकलक्षणम् - 'तत्तत्कर्तृसमवेत-तत्तत्क्रियाजन्य-प्रकृतधात्ववाच्य-विभागाश्रयत्वमपादानत्वम्'। अत्र पाणिनिसूत्रं तावद् 'ध्रुवमपायेऽपादानम्'।३० ध्रुवम् अवधित्वम्। अपायो विश्लेषः। विश्लेषे ध्रुवमवधिभूतं कारकम् अपादानं स्यात्। प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूत-व्यापारानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वं ध्रुवत्वम्। विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्वको वास्तव एव, किन्तु बुद्धिपरिकल्पितसम्बन्धपूर्वको बुद्धिपरिकल्पितोऽपि वा। यथा – माथुराः पाटुलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यत्र बुद्धिकल्पितापायाश्रयणेनैव भाष्ये अपादानत्वम् उक्तम्। ध्रुवशब्दस्य अर्थविषये एका भाष्यकारिका अत्र वक्तव्या –

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम्।
ध्रुवमेवातदावेशात् तदपादानमुच्यते ॥

पतनविषये यः अविचलो भवति अर्थात् गमनक्रियां प्रति यस्य अगमनम्, पतनक्रियां प्रति यस्य अपतनं भवति स एव ध्रुवो भवति। तेन ग्रामाद् आयाति, धावतः अश्वात् पतति इत्यादि सिद्धं भवति। इति पुरुषोत्तमदेवस्य आशयः। 'परस्परान् मेषावपसरतः'

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

इति वाक्ये प्रत्येकं मेषः ध्रुवः, कर्ता च। एकः मेषः अपराद् मेषाद् अपसरति। अपरश्च मेषः अपराद् मेषाद् अपसरति। एतद्विषये भर्तृहरिणा उक्तम् –

अभेदेन क्रियैका तु द्विसाध्या चेद्विवक्षिता।
मेषावपाये कर्तारौ यद्यन्यो विद्यतेऽवधिः॥३१

शब्दकौस्तुभग्रन्थे दीक्षितेन उक्तम् - 'तथा परस्परान् मेषावपसरत इत्यत्र सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानात् एकमेषनिष्ठां गतिं प्रत्यपरस्यपादानत्वं सिध्यति'।३२ 'भीत्रार्थानां भयहेतुः'३३ इति सूत्रेणापि अपादानसंज्ञा भवति। भीश्च त्राश्च, भीत्रौ, भीत्रौ अर्थौ येषां (धातूनां) तेषां भीत्रार्थानाम्। क्विप्प्रत्ययान्तभीः, त्राश्च। भयार्थानां त्राणार्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुः अपादानं स्यात्। यथा चोराद् बिभेति। अत्र भयहेतुत्वात् चोरस्य अपादानत्वम्। भयशब्दस्य अर्थः कैयटतमते आकुलीभावः, गदाधरमते अनिष्टसम्भावना, नागेशमते अनिष्टज्ञानम् इति। वैयाकरणमते बोधश्च भवति। चोरापादानकम् अनिष्टज्ञानम्। अथवा अनिष्टपरिहारः। भयहेतुः अनिष्टहेतुः अथवा अनिष्टजनकः। अनिष्टसम्भावनाया अपादानं भवति गदाधरमते। अत एव 'मित्राद् बिभेति' इत्यत्र मित्रस्य अपादानत्वं सम्भवति। बुद्धिकृतमपायमाश्रित्य भाष्यकारेण 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यादिपाणिनीयसप्तसूत्राणि प्रत्याख्यानि। तानि सूत्राणि तावत् 'भीत्रार्थानां भयहेतुः', 'पराजेरसोढः',३४ 'वारणार्थानामीप्सितः',३५ 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति',३६ 'आख्यातोपयोगे',३७ 'जनिकर्तुः प्रकृतिः',३८ 'भुवः प्रभवः'३९ इति। 'कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे' इति वाल्मीकिप्रयोगे अपादानस्य अविवक्षायाम्, शेषत्वविवक्षायाञ्च षष्ठी भवति, न तु अपादानम्। अत्र 'कस्य संयुगे' एतादृशोऽन्वयो भवति। अत्र 'संयुगे' इत्यत्रापि अपादानस्य शङ्का न भवति, अपादानस्य बाधकम् अधिकरणं भवति।

'अधिक्रियन्ते (क्रिया) यस्मिन्' अर्थात् क्रियाया आश्रयः अधिकरणं भवति। 'आधारोऽधिकरणम्'४० इति पाणिनिसूत्रेण अधिकरणसंज्ञा भवति। अत्र प्रश्नो जायते क्रियाया आश्रयः कदापि अधिकरणं न भवति। क्रियायाः आश्रयः कदापि कर्ता भवति, कदापि कर्म च भवति। अत्र उच्यते साक्षात्सम्बन्धेन क्रियाश्रयः कर्ता भवति, अथवा कर्म भवति। किन्तु परम्परासम्बन्धेन क्रियाया आश्रयः अधिकरणं भवति। अत एव दीक्षितेन अस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे उक्तम् - 'कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात्'। भर्तृहरिणा अपि उक्तम् –

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद् धारयत् क्रियाम्।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

उपकुर्वन्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्।।४१

व्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम्, फलाश्रयत्वं कर्मत्वम्। धात्वर्थः व्यापारः फलञ्च भवति। 'पचति' इत्यत्र पच् धातोरर्थः फुत्कारत्वादिव्यापारः, पच्-धातोरर्थः विक्लृत्त्यादिफलम्। 'देवदत्तः तण्डुलं पचति' इत्यत्र व्यापाराश्रयो देवदत्तो भवति, अत एव स एव कर्ता। फलाश्रयः तण्डुलो भवति, अत एव स कर्म भवति। 'देवदत्तः गृहे स्थाल्यां तण्डुलं पचति' इति वाक्ये व्यापाराश्रयः खलु गृहम्। अत एव गृहस्य अधिकरणसंज्ञा। फलाश्रयः खलु स्थाली। अत एव स्थाल्याः अधिकरणसंज्ञा भवति। नागेशभट्टेन परमलघुमञ्जूषायाम् अधिकरणस्य निर्वचनम् एवं कृतम् - 'कर्तृकर्मद्वारकफलव्यापाराधारत्वमधिकरणत्वम्'। धात्वर्थः फलं व्यापारश्च समवाययम्बन्धेन कर्मणि कर्तरि च तिष्ठति। पुनः स कर्म कर्ता च संयोगसम्बन्धेन यत्र तिष्ठति सः एव आधारः। एवं रूपेण क्रिया परम्परासम्बन्धेन अर्थात् स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेन आधारे वर्तते। साक्षात्क्रियाया आश्रयः अधिकरणं न भवति। अत्र कारणं वर्तते 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म', 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति कर्मसंज्ञाविधायकं कर्तृसंज्ञाविधायकं च सूत्रद्वयं वर्तते। एताभ्यां सूत्राभ्याम् अधिकरणसंज्ञा बाधिता भवति सूत्रद्वयस्य अधिकरणसंज्ञायाः परत्वात्। एतेन ज्ञापयति परम्परासम्बन्धेन क्रियाश्रयत्वं अधिकरणत्वं भवति, न तु साक्षात्सम्बन्धेन क्रियाश्रयत्वम्। परमलघुमञ्जूषाग्रन्थे 'मैत्रः गृहे स्थाल्यां तण्डुलं पचति' इति वाक्यस्य शाब्दबोधः एवं प्रदर्शितः - 'स्थाल्यधिकरणिका या ओदननिष्ठा विक्लृत्तिः तदनुकूलो गृहाधिकरणको मैत्रकर्तृको व्यापारः'।

अधिकरणं त्रिप्रकारं भवति। अभिव्यापकम्, औपश्लेषिकम्, वैषयिकं च। शब्दयोर्मध्ये औपश्लेषिकः सम्बन्धः वर्तते। भाष्यकारेण 'इको यणचि'४२ सूत्रस्य व्याख्यानावसरे उक्तम् - 'अधिकरणं नाम त्रिप्रकारम् – व्यापकम्, औपश्लेषिकम्, वैषयिकम् इति। शब्दस्य शब्देन कोऽन्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हत्यन्यदत उपश्लेषात्। इको यणचि अच्युपश्लिष्टस्येति'।४३ व्यापकाधिकरणस्य अपरं नाम अभिव्यापकाधिकरणम्। आधेयपदार्थेन सह समवायसम्बन्धेन तिष्ठति। अर्थात् यत्र सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तिस्तत् अभिव्यापकाधिकरणम्। यथा तिलेषु तैलम्, घटे रूपम्, आत्मनि ज्ञानम्, समुद्रे लवणम्, आधेये आधेयता, अवच्छेदके अवच्छेदकता अपि समवायसम्बन्धेन वर्तते, अत एव अत्र अभिव्यापकाधिकरणं भवति। 'तिलेषु तैलम्' इत्यत्र अवयविनि तिले समवायसम्बन्धेन तिलं वर्तते। तिलं

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

व्यापकम्। अत एव अभिव्यापकाधिकरणं भवति। अभिव्यापकम् एव मुख्यम्। आधेयं विना आधारस्य विद्यमानता नास्ति। कर्तुः आधारः कर्मणश्च आधारः। उपश्लेषः एकदेशमात्रसम्बन्धः। उपश्लेषे भवः=औपश्लेषिकः। अनया व्युत्पत्त्या आधारस्य एकदेशे आधेयः तिष्ठति। आधार एव औपश्लेषिको भवति। 'देवदत्तः कटे आस्ते' इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन आस्तेक्रियायाः आश्रयः कटः। क्रियाया साक्षात्सम्बन्धेन आश्रयो भवति देवदत्तः। अत एव देवदत्तः कर्ता। देवदत्तः संयोगसम्बन्धेन कटे वर्तते। व्यापाराश्रयः कर्ता। बालमनोरमाकारेणोक्तम् – उपश्लेषः संयोगादिसम्बन्धः। आदिशब्देन समवायोऽपि बोध्यो भवति। 'भूतले घटाभावः' इत्यत्र स्वरूपसम्बन्धेन अभावो भूतले वर्तते। अत एव भूतलम् औपश्लेषिकाधिकरणम्। घटाभावो भूतलस्य एकदेशे वर्तते। आत्मनि ज्ञानम् उत्पद्यते, आकाशे शब्दो जायते इत्यादिषु समवायसम्बन्धेन आत्मादयः औपश्लेषिकाधिकरणम्।

वैषयिकस्य आधारस्य उदाहरणं तावत् – मोक्षे इच्छा अस्ति। अत्र विषयतासम्बन्धेन मोक्ष इच्छाया आधारः। विषयतासम्बन्धो न वृत्तिनियामकसम्बन्धः। एवं धर्मे मतिरस्तु। देवे भक्तिरस्तु।

अधुना विभक्तिविधानविषये संक्षेपेण आलोच्यते। प्रथमाविभक्तिविधायकं सूत्रद्वयं वर्तते – 'प्रातिपदिकार्थ-लिङ्ग-परिमाण-वचनमात्रे प्रथमा',४४ 'सम्बोधने च'।४५ वार्त्तिकं वर्तते 'क्वचिन्निपातेनाभिधानम्'(वा.)। द्वितीयाविभक्तिविधायकानि सूत्राणि तावत् - 'कर्मणि द्वितीया'। वार्त्तिकम् –

उभसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु।
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते।।४६

'अभितपरितसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि'४७ एवं बहूनि वार्त्तिकानि सन्ति। एभिः वार्त्तिकैः द्वितीयाविभक्तिर्भवति। 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयविभक्तिर्भवति।

'कर्तृकरणयोस्तृतीया'४८ इति सूत्रेण अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीयाविभक्तिर्भवति। अनेन कारकविभक्तिर्भवति। 'सहयुक्तेऽप्रधाने',४९ 'येनाङ्गविकारः',५० 'इत्थम्भूतलक्षणे',५१ 'संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि'५२ एभिः सूत्रैः तृतीयाविभक्तिर्भवति। एताः खलु उपपदविभक्तिः। 'हेतौ',५३ 'अपवर्गे तृतीया'५४ आभ्यां सूत्राभ्यां तृतीयाविभक्तिर्भवति। आभ्यां विशेषार्थे तृतीयाविभक्तिर्भवति।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

'चतुर्थी सम्प्रदाने'५५ इत्यनेन सम्प्रदानकारके चतुर्थीविभक्तिर्भवति। 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः'५६ इत्यनेन कर्मणि चतुर्थीविभक्तिर्भवति। 'तुमर्थाच्च भाववचनात्'५७ इत्यनेन चतुर्थीविभक्तिर्भवति। एषा खलु उपपदविभक्तिः। 'नमः स्वस्ति-स्वाहा-स्वधालंवषड्योगाच्च'५८ एतेन चतुर्थीविभक्तिर्भवति। एषा अपि उपपदविभक्तिः।

'अपादाने पञ्चमी'५९ इति सूत्रेण अपादानकारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति। 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः',६० 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्'६१ एताभ्यां सूत्राभ्यां पञ्चमीविभक्तिर्भवति। एषा उपपदविभक्तिः। 'अकर्तर्यृणे पञ्चमी',६२ 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्'६३ एताभ्यां सूत्राभ्यां पञ्चमीविभक्तिर्भवति। एषा अर्थविभक्तिः।

'सप्तम्यधिकरणे च'६४ इति सूत्रेण सप्तमीविभक्तिर्भवति। एषा कारकविभक्तिः। 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्',६५ 'षष्ठी चानादरे',६६ 'आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्',६७ 'यतश्च निर्धारणम्'६८ इत्यादिसूत्रैः सप्तमीविभक्तिर्भवति।

'षष्ठी शेषे'६९ इति सूत्रेण षष्ठीविभक्तिर्भवति। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषः। उक्ताद् अन्यः शेषः। सामान्यविशेषभेदेन सम्बन्धः द्विविधः। प्रातिपदिकयोः सम्बन्धः सामान्यसम्बन्धः। क्रियया सह प्रातिपदिकस्य सम्बन्धः विशेषसम्बन्धः। विशेषसम्बन्धे बोधिते द्वितीयादिकारकविभक्तिर्भवति। सामान्यसम्बन्धे बोधिते षष्ठीविभक्तिर्भवति। अत एव शेषे षष्ठी सम्बन्धे षष्ठी एव। अयं सम्बन्धो बहुविधो भवति। तथापि वैयाकरणाः सम्बन्धः चतुर्विध इति वदन्ति।

स्वस्वामी जन्यजनकोऽवयवावयवी तथा।
स्थान्यादेश इति प्रोक्तः सम्बन्धश्चोपचारतः॥

यथा – राज्ञः पुरुषः। अत्र राज्ञः पदार्थे स्वामित्वं वर्तते, पुरुषः इति पदस्य अर्थे स्वत्वं वर्तते। अत्र राजन् विशेषणम्। अत एव राजन्-शब्दात् षष्ठी भवति। 'षष्ठी हेतुप्रयोगे',७० 'सर्वनाम्नस्तृतीया च',७१ 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन',७२ 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्',७३ 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे',७४ 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि',७५ 'कृञः प्रतियत्ने'७६ इत्यादिसूत्रैः षष्ठीविभक्तिर्भवति। 'कर्तृकर्मणोः कृति',७७ 'उभयप्राप्तौ कर्मणि',७८ 'क्तस्य च वर्तमाने',७९ 'अधिकरणवाचिनश्च'८० इत्यादिसूत्रैः षष्ठीविभक्तिर्भवति।

वाक्यार्थबोधे कारकविभक्तीनां महत्त्वं वर्तते। वाक्यघटकपदानां ये अर्थाः सन्ति तेषां संसर्गज्ञानं शाब्दबोधः। वाक्यस्थितेषु पदार्थेषु एकं मुख्यं विशेष्यपदं वर्तते। अन्ये

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

पदार्थाः विशेषणतया भासन्ते। तत्र वैयाकरणमते धात्वर्थः व्यापार एव मुख्यविशेष्यतया भासते। एतेषां मते 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इति व्याक्यात् 'चैत्राभिन्नैककर्तृकग्रामनिष्ठसंयोगजनको व्यापारः' इति वाक्यार्थबोधो भवति। नैयायिकमते किन्तु प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यतया शाब्दबोधो भवति। एतेषां मते 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इति व्याक्यात् 'ग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलकृत्याश्रयः चैत्रः' शाब्दबोधः।

मीमांसाकमते 'आख्यातार्थकृतिरेव मुख्यविशेष्यतया भासते'। एतन्मते 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इति वाक्यात् 'चैत्रनिष्ठा ग्रामसंयोगानुकूलव्यापारानुकूला कृतिः' इति शाब्दबोधो भवति। अत एव वाक्यघटकस्य कर्तृपदस्य, कर्मपदस्य, करणपदस्य, सम्प्रदानपदस्य, अपादानस्य, अधिकरणस्य च पदस्य ज्ञानम् अपेक्षितं भवति। व्याकरणमते पदमेव शक्तम्, न तु वाक्यम्। पदार्थानां संसर्गः एव आकाङ्क्षाभास्यो भवति।

एवं रूपेण कारकविभक्तीनां गुरुत्वं यथा वाक्यगठने वर्तते, तथैव वाक्यार्थबोधेऽपि अपेक्षितं वर्तते।

सङ्केतसूची

निरु. = निरुक्तम्
प. = पत्राङ्कः
पा.सू. = पाणिनीयसूत्रम्
म. भा. = महाभाष्यम्
वा. प. = वाक्यपदीयम्
ल. म. = लघुमञ्जूषा
श. कौ. = शब्दकौस्तुभः
श. श. प्र. = शब्दशक्तिप्रकाशिका
सम्पा. = सम्पादकः
सा. द. = साहित्यदर्पणः

अन्तटिप्पणी

१. सा. द., द्वितीयपरिच्छेदः, प.-२१।
२. पा. सू. २/४/८२।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

३. तदेव, २/२/३।
४. तदेव, २/३/१।
५. तदेव, १/४/४।
६. तदेव, २/३/।
७. ल. म., प. –५४४।
८. निरु. – १/१२।
९. म. भा. -३/३/२।
१०. निरु. - ७/१४।
११. म. भा. –२, प. –१२३।
१२. कारिका –६७।
१३. श. श. प्र. , प. –२९४।
१४. पा. सू. १/४/५४।
१५. तदेव, १/४/४९।
१६. तदेव, १/४/५०।
१७. तदेव, १/४/५१।
१८. तदेव, १/४/५२।
१९. वा. प. -३/७/९०।
२०. पा.सू. १/४/४२।
२१. तदेव, १/४/३२।
२२. तदेव, १/४/३३।
२३. तदेव, १/४/३४।
२४. तदेव, १/४/३५।
२५. तदेव, १/४/३७।
२६. तदेव, १/४/३९।
२७. तदेव, १/४/४०।
२८. तदेव, १/४/४१।
२९. तदेव, १/४/४४।
३०. तदेव, १/४/२४।
३१. वा.प. –३/७/१४२।
३२. श.कौ. २, प.- ११५।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्) संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha
Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 54 Vol- II Year 14. Date -20 Aug, 2024, Pejawar Math, Karnataka
JSEJ/54/I|/14/2024
Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

३३. पा.सू. १/४/२५।
३४. तदेव, १/४/२६।
३५. तदेव, १/४/२७।
३६. तदेव, १/४/२८।
३७. तदेव, १/४/२९।
३८. तदेव, १/४/३०।
३९. तदेव, १/४/३१।
४०. तदेव, १/४/४५।
४१. वा.प. ३/७/१४८।
४२. पा.सू. ६/१/७६।
४३. म. भा. – ५, प.- ७४।
४४. पा.सू. २/३/४६।
४५. तदेव, २/३ ४७।
४६. वा. १५५५।
४७. तदेव, १५५२-१५५३।
४८. पा.सू. २/३/१८।
४९. तदेव, २/३/१९।
५०. तदेव, /३/२०।
५१. तदेव, २/३/२१।
५२. तदेव, २/३/२२।
५३. तदेव, २/३/२३।
५४. तदेव, २/३/६।
५५. तदेव, २/३/१३।
५६. तदेव, २/३/१४।
५७. तदेव, २/३/१५।
५८. तदेव, २/३/१६।
५९. तदेव, २/३/२८।
६०. तदेव, २/३/१०।
६१. तदेव, २/३/३२।
६२. तदेव, २/३/२४।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

६३. तदेव, २/३/२५।
६४. तदेव, २/३/३६।
६५. तदेव, २/३/३७।
६६. तदेव, २/३/३८।
६७. तदेव, २/३/४०।
६८. तदेव, २/३/४१।
६९. तदेव, २/३/५०।
७०. तदेव, २/३/२६।
७१. तदेव, २/३/२७।
७२. तदेव, २/३/३०।
७३. तदेव, २/३/३४।
७४. तदेव, २/३/५१।
७५. तदेव, २/३/५२।
७६. तदेव, ३/१/४०।
७७. तदेव, २/३/६५।
७८. तदेव, २/३/६६।
७९. तदेव, २/३/६७।
८०. तदेव, २/३/६८।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अशोकचन्द्रगौढशास्त्री। संस्कृतव्याकरणेतिहासविमर्शः। वाराणसी: भारतीय विद्या संस्थानम्, १९९७।
- जगदीशतर्कालंकारः। शब्दशक्तिप्रकाशिका। सम्पा. ढुण्डिराजशास्त्री। वनारस: जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः, १९३४। (हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला १०९)।
- तारानाथतर्कवाचस्पतिः। वाचस्पत्यम्। नइ दिल्ली: राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम्, २००६।

Since 2010
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

- पतञ्जलिः। महाभाष्यम् । सम्पा. श्रीभार्गवशास्त्री भिकाजी योशी। दिल्ली: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
- पाणिनिः। अष्टाध्यायी। सम्पा. गोपालदत्तपाण्डेयः। वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २०१७। (चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला १९)।
- ____। _____। सम्पा. तपनशङ्कर-भट्टाचार्य्यः। कलकाता: संस्कृत वुक् डिपो, २००५।
- भर्तृहरिः। वाक्यपदीयम्। सम्पा. क्षेत्रेशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः। वाराणसी: वारणसी संस्कृत विश्वविद्यालयः, १९६३। (सरस्वतीभवनग्रन्थमाला ९१)।
- भट्टोजिदीक्षितः। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी। सम्पा. गिरिधरशर्मा, परमेश्वरानन्दशर्मा। वाराणसी: मोतिलाल वनारसी दासः, १९९७ (पुनर्मुद्रणम्) ।
- -------। शब्दकौस्तुभः। सम्पा. विन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी, गणपतिशास्त्री मोकाटे। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, १९९१। (चौखम्बा संस्कृत सीरीज २)।
- वामन-जयादित्यः। काशिका। सम्पा. जयशङ्करलाल त्रिपाठी। वाराणसी: तारा वुक् एजेन्सी, १९९०।
- विश्वनाथकविराजः। साहित्यदर्पणः। सम्पा. विमलाकान्तमुखोपाध्यायः। कलकाता: संस्कृत पुस्तक भाण्डार, २००८।